อภิธัมมัตถสังคหะ
และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๒
เจตสิกสังคหวิภาค

กองทุนธรรมนิธิ
จัดพิมพ์เผยแผ่

ISBN 978-974-16-2770-7

อภิธัมมัตถสังคหะ
และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๒
เจตสิกสังคหวิภาค

กองทุนธรรมนิธิ
จัดพิมพ์เผยแผ่เป็นครั้งที่ ๒
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

สงวนลิขสิทธิ์

ติดต่อพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ได้ที่ **สุสวัสดิ์ พริ้นเตอร์** โทร. 08-5119-7339
(รับพิมพ์สิ่งพิมพ์ทุกชนิด, แผ่นพับ, ใบปลิว, โบรชัวร์)

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ **ทิฏฐธัมมิกัตถะ** – ประโยชน์ในอัตภาพนี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหาด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ **สัมปรายิกัตถะ** – ประโยชน์ในภายภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ **ปรมัตถะ** – ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้าทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรมเหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้น ๆ สัตว์เหล่านั้น ฟังธรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ย่อมได้รับประโยชน์นั้น ๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานแล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์อย่างยิ่งนั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟังธรรมที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมัตถธรรมมาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรมเหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ์ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมัตถธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้านปรมัตถธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ในปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ก็อภิธรรมปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวางมาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสัมมาทิฏฐิ ในคำสอนของพระ-พุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดรุ่นหลัง ที่ชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรมัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกแก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการที่ท่านรวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริจเฉท (๙ ตอน) แยกปรมัตถธรรมให้ศึกษากันเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อม ๆ กันไป หลาย ๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่อง ๆ ในปริจเฉทหลัง ๆ จึงได้กล่าวปะปนร่วมกันไป เพื่อแสดงถึงการทำงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่สับสน ฟั่นเฝือ.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริจเฉททั้ง ๙ ไว้อย่างนี้ คือ :

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า "จิตตสังคหวิภาค" รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มีกุศลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่าง ๆ เหล่านั้นได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ อย่าง ปริจเฉทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่าง ๆ โดยตรง.

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า "เจตสิกสังคหวิภาค" รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้ทราบว่า เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้น ๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า "ปกิณณกสังคหวิภาค" รวบรวมจำแนกหมวดธรรมปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเฉทข้างต้นนั้น.

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า "วีถิสังคหวิภาค" รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไปของวิถีจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า "วีถิมุตตสังคหวิภาค" รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถี หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถี ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภูมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่าง ๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า "รูปสังคหวิภาค" รวบรวมแสดงปรมัตถ์ที่ ๓ คือ รูป ให้ทราบประเภทของรูป ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสงเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภูมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมัตถ์ที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์คือปรมัตถ์ ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า "สมุจจยสังคหวิภาค" รวบรวมจำแนกแสดงสภาวธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวแล้วใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสงเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดอกุศลอันได้แก่กิเลสประเภทต่าง ๆ หมวดขันธ์ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวมทั้งหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า "ปัจจยสังคหวิภาค" รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปฏิจจสมุปบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปัฏฐานนัย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า "กัมมัฏฐานสังคหวิภาค" รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภิธรรมปิฎก แต่ว่า ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัฏฐสาลินีเป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่ง ทางพม่าจึงเรียกว่า **อรรถกถานิ้วก้อย** เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนิ้วก้อยที่เล็กกว่านิ้วอื่น.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ รจนาโดยท่าน **พระอนุรุทธาจารย์** ชาวกรุงอนุราธปุระ เมื่อราว ๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิมรรค ผลงานด้านปกรณ์อภิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจฉัย และนามรูปปริจเฉท ล้วนนับว่าเป็นอรรถกถานิ้วก้อย.

ก็ คำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงานศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็ย่อนัก ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า **อภิธัมมัตถวิภาวินี** ซึ่งรจนาโดยท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่น ๆ เช่นว่า **อภิธัมมัตถวิกาสินี** ที่อธิบายอภิธัมมาวตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูปเดียวกันนี้แหละ และ **ปรมัตถมัญชุสามหาฎีกา** ที่อธิบายวิสุทธิมรรค ที่แต่งโดยท่านพระอาจารย์ธรรมปาละ เป็นต้น ซึ่ง แม้มิได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็สามารถชักคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้ ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถาอัฏฐสาลินีเป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะนั้น กระผมได้แปลจากภาคภาษาบาลีเป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์บาลี อรรถกถาต่าง ๆ หลาย ๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อคำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูดของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจระบุหลักฐาน ที่ไปที่มาของคำอธิบายนั้น ๆ ตรง ๆ ได้ ทั้ง ๆ ที่มิได้เป็นความคิดเห็นส่วนตนเลยก็ตาม ถ้าท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้ค้นดูเอง เป็นราย ๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอภิธรรมปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สันสน ไม่ฟั่นเผือ แน่นอน. หรือแม้

ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๙ ปริจเฉทเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี อนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในตัวสภาวธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน **อัฏฐสาลินี** ว่า **"อาภิธมฺมิกา ภิกฺขูเยว กิร ธมฺมกถิกา นาม, อวเสสา ธมฺมํ กเถนฺตาปิ น ธมฺมกถิกา"** เป็นต้น ความเต็มแปลว่า "ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถึก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้ว่ากล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถึก. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าว ย่อมกล่าวยังสภาวธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวธรรมแต่ละอย่างให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย"

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมการชลประทาน กรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาคผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือเล่มนี้ ขออนุโมทนาคุณหมอกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ที่ช่วยทำดัชนีท้ายเล่ม และท่านอื่น ๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสวัสดีตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้จงเป็นปัจจัยแก่ความสวัสดีแห่งสรรพสัตว์เถิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย

๕ ก.ค. ๒๕๕๑

สารบัญ

	หน้า
ลักษณะของเจตสิก	๑
อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ มีผัสสะเป็นต้น	๕
อกุศลเจตสิก ๑๔ มีโมหะเป็นต้น	๒๗
โสภณเจตสิก ๒๕, โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ มีสัทธาเป็นต้น	๕๐
เหตุที่ตรัสธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้นไว้เป็นคู่ ๆ	๗๑
วิรติ ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น	๗๑
วิรติเจตสิกแต่ละอย่างยังแตกได้เป็น ๓ อย่าง ตามอาการที่งดเว้น	๗๖
อัปปมัญญา ๒ มีกรุณาเป็นต้น	๗๙
เหตุที่กล่าวอัปปมัญญาเจตสิกไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้น	๘๑
ปัญญินทรีย์, ความต่างกันแห่งอาการที่รู้ของสัญญา วิญญาณ และปัญญา	๘๒
สัมปโยคนัย	๘๕
สัมปโยคนัยแห่งอัญญสมานาเจตสิก ๑๓	๘๖
สัมปโยคนัยแห่งอกุศลเจตสิก ๑๔	๘๙
สัมปโยคนัยแห่งโสภณเจตสิก ๒๕	๙๒
สังคหนัย, สังคหนัยในโลกุตตรจิต	๑๐๐
สังคหนัยในมหัคคตจิต	๑๐๒
สังคหนัยในกามาวจรโสภณจิต	๑๐๓
สังคหนัยในอกุศลจิต	๑๐๘
สังคหนัยในอเหตุกจิต	๑๑๐

อภิธัมมัตถสังคหะ
และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๒
เจตสิกสังคหวิภาค

คาถาสังคหะ : กล่าวถึงลักษณะของเจตสิก

เอกุปฺปาทา นิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺถุกา
เจโตยุตฺตา ทฺวิปญฺญาส ธมฺมา เจตสิกา มตา

แปลว่า ธรรม ๕๒ อย่าง ซึ่งประกอบกับจิต มีความเกิดขึ้นและมีความดับไปพร้อมกันกับจิต มีอารมณ์และวัตถุเดียวกันกับจิต บัณฑิตรู้ว่าเป็นเจตสิก

คำอธิบายคาถา

ท่านอาจารย์ ครั้นได้จำแนกจิต ตามความต่างกันแห่งภูมิ ชาติ สัมปโยคะ สังขาร ฌาน อารมณ์ และมรรค ตามสมควรอย่างนี้ คือ :-

กามาวจรจิต ท่านจำแนกไปตามความต่างกันแห่งภูมิ ว่าเป็นจิตในกามาวจรภูมิ ในบรรดาภูมิ ๔ , ตามความต่างกันแห่งชาติ ว่าเป็นจิตมี ๔ ชาติ มีกุศลเป็นต้น ในบรรดาชาติทั้ง ๔, ตามความต่างกันแห่งสัมปโยคะ คือการประกอบร่วมกัน ว่าพวกหนึ่งประกอบร่วมกันกับโสมนัส ส่วนพวกหนึ่งประกอบร่วมกันกับอุเบกขา, พวกหนึ่งประกอบร่วมกันกับทิฏฐิ ส่วนพวกหนึ่งไม่ประกอบร่วมกันกับทิฏฐิ, พวกหนึ่งประกอบร่วมกันกับญาณ ส่วนพวกหนึ่งไม่ประกอบร่วมกันกับญาณ, ตามความต่างกันแห่งสังขารคือความเพียรที่เป็นการกระตุ้นชักชวน ว่าพวกหนึ่งมีสังขาร ส่วนพวกหนึ่งไม่มีสังขาร

รูปาวจรจิต ท่านจำแนกไปตามความต่างกันแห่งภูมิ ว่าเป็นจิตในรูปาวจรภูมิ, ตามความต่างกันแห่งชาติ ว่าเป็นจิตมี ๓ ชาติ คือ กุศล วิบากและกิริยา เว้นอกุศล, ตามความต่างกันแห่งฌาน คือ องค์ฌาน ๕ มีวิตกเป็นต้น ว่า ดวงหนึ่ง

เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕, ดวงหนึ่งเป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ ฯลฯ ดวงหนึ่งประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ โดยประการอื่น.

อรูปาวจรจิต ท่านจำแนกไปตามความต่างกันแห่งภูมิ ว่าเป็นจิตในอรูปาวจรภูมิ, ตามความต่างกันแห่งชาติ ว่าเป็นจิตมี ๓ ชาติ มีกุศลเป็นต้น เว้นอกุศล, ตามความต่างกันแห่งอารมณ์ มีกสิณุคฆาฏิมากาสเป็นต้น ว่าดวงหนึ่งเป็นจิตที่มีกสิณุคฆาฏิมากาสเป็นอารมณ์ ฯลฯ ดวงหนึ่งมีอากิญจัญญายตนวิญญาณเป็นอารมณ์.

โลกุตตรจิต ท่านจำแนกไปตามความต่างกันแห่งภูมิ ว่าเป็นจิตในโลกุตตรภูมิ, ตามความต่างกันแห่งชาติ ว่าเป็นจิตมี ๒ ชาติ คือ กุศล และวิบาก, ตามความต่างกันแห่งมรรค คือ มรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ว่าดวงหนึ่งเป็นจิตที่ประกอบด้วยโสดาปัตติมรรค ฯลฯ ดวงหนึ่งประกอบด้วยอรหัตตมรรค ดังนี้ แล้ว

บัดนี้ ก็ถึงลำดับการจำแนกเจตสิก ท่านต้องการจะให้รู้ลักษณะของเจตสิกก่อน จึงเริ่มด้วยคำว่า **"ธรรม ๕๒ อย่างซึ่งประกอบกับจิต"** ดังนี้ เป็นต้น.

ชื่อว่า **ลักษณะ** มี ๒ อย่าง คือ **สาธารณลักษณะ** - ลักษณะที่เป็นสาธารณะ และ **ปัจจัตตลักษณะ** – ลักษณะเฉพาะตัวแห่งสภาวธรรมนั้น ๆ.

เปรียบเหมือนว่า ลักษณะที่รู้อารมณ์เป็นลักษณะที่สาธารณะแก่จิตทุกดวง, ส่วนลักษณะที่ตั้งอาศัยในจักขุแล้วเห็นรูปารมณ์ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของจิตคือจักขุวิญญาณเท่านั้น ลักษณะที่ตั้งอาศัยในโสตะแล้วได้ยินสัททารมณ์ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของจิตคือโสตวิญญาณเท่านั้น ดังนี้เป็นต้น ฉันใด, ลักษณะที่เกิดขึ้นดับไปพร้อมกับจิตเป็นต้น เป็นลักษณะที่สาธารณะแก่เจตสิกทุกอย่าง ส่วนลักษณะที่กระทบอารมณ์ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของเจตสิกคือผัสสะ อย่างเดียวเท่านั้น ลักษณะที่เสวยอารมณ์ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของเจตสิกคือเวทนา อย่างเดียวเท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น ฉันนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวคาถาเริ่มปริจเฉทประสงค์แสดงลักษณะที่เป็นสาธารณะ ก่อน.

ก็เจตสิกท่านเรียกว่า **ธรรม** ก็เพราะความทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน นั้น มี ๕๒ อย่าง ทั้ง ๕๒ อย่างมีลักษณะที่เป็นสาธารณะ ๔ อย่าง คือ :-

๑. เกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต

๒. ดับไปพร้อมกันกับจิต

๓. มีอารมณ์เดียวกันกับจิต

๔. มีวัตถุ (ที่ตั้งอาศัย) อันเดียวกันกับจิต

เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า " **เอกุปฺปาทา นิโรธา จ** – มีความเกิดขึ้นและมีความดับไปพร้อมกันกับจิต" ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบายลักษณะ ๔ อย่าง

คำว่า **มีความเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต** คือ มีอุปปาทขณะ (ขณะที่เกิดขึ้น) ของตนพร้อมกันกับอุปปาทขณะของจิต.

คำว่า **มีความดับไปพร้อมกันกับจิต** คือ มีภังคขณะ (ขณะที่แตกดับไป) ของตน พร้อมกันกับภังคขณะของจิต.

คำว่า **มีอารมณ์เดียวกันกับจิต** ความว่า เจตสิกเป็นนามธรรม จึงเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์เช่นเดียวกับจิต จิตรู้อารมณ์ใด เจตสิกที่ประกอบในจิตดวงนั้นก็ย่อมรู้อารมณ์นั้น.

คำว่า **มีวัตถุ (ที่ตั้งอาศัย) อันเดียวกันกับจิต** ความว่า สำหรับจิตที่ต้องอาศัยวัตถุ ๖ มีจักขุวัตถุเกิดขึ้น จิตอาศัยวัตถุอะไรเกิดขึ้น เจตสิกที่เกิดร่วมกันก็เป็นอันอาศัยวัตถุเดียวกันนั้นเกิดขึ้น.

ถามว่า เจตสิกต้องมีลักษณะครบทั้ง ๔ หรือ ? ถ้ามีลักษณะเพียงอย่างเดียว หรือว่า เพียง ๒ อย่าง หรือ ๓ อย่าง ไม่ครบ ๔ จะมีความขัดข้องกับความเป็นเจตสิกอย่างไร ?

ตอบว่า ใช่ ธรรมที่เรียกว่า เจตสิก ต้องมีลักษณะครบทั้ง ๔ อย่าง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงได้กล่าวไว้อย่างนั้น ถ้ามีลักษณะไม่ครบ ๔ ก็จะเกิดความขัดข้องอย่างนี้ คือ :-

แม้รูปที่เกิดจากจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน ก็มีความเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต ถ้าหากสภาวธรรมจะได้ชื่อว่า เป็นเจตสิก เพราะเหตุสักว่ามีความเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิตอย่างเดียวเท่านั้นไซร้ รูปทั้งหลายที่เกิดจากจิตก็ย่อมได้ชื่อว่าเป็นเจตสิกด้วย แต่รูปไม่ใช่เจตสิก เพราะฉะนั้น เพื่อห้ามความสำคัญว่า แม้รูปที่เกิดจากจิตก็เป็นเจตสิก ท่านอาจารย์จึงกล่าวลักษณะเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า **"มีความ**

ดับไปพร้อมกันกับจิต" ดังนี้. เพราะว่า รูปที่เกิดจากจิต แม้มีความเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต ก็หามีความดับไปพร้อมกันกับจิตนั้นไม่ เพราะรูปเป็นของหยาบ หนักดับช้ากว่าจิต.

อนึ่ง ถ้าหากว่า จะได้ชื่อว่า เป็นเจตสิก เพราะเหตุสักว่า มีลักษณะ ๒ อย่างข้างต้น คือ มีความเกิดขึ้นและมีความดับไปพร้อมกันกับจิตเท่านั้นไซร้ วิญญัติทั้ง ๒ (คือ กายวิญญัติ และวจีวิญญัติ) ก็ย่อมได้ชื่อว่าเป็นเจตสิกด้วย เพราะว่า ในบรรดารูปธรรมทั้งหลาย วิญญัติ ๒ อย่างนั่นเทียว มีความเกิดขึ้นและความดับไปพร้อมกันกับจิต แต่วิญญัติไม่ใช่เจตสิก เพราะฉะนั้น เพื่อห้ามความสำคัญว่า แม้วิญญัติก็เป็นเจตสิก ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "**มีอารมณ์เดียวกันกับจิต**" ดังนี้. เพราะว่า วิญญัติทั้ง ๒ แม้มีความเกิดขึ้นและความดับไปพร้อมกันกับจิต ก็หาได้รู้อารมณ์อะไร ๆ เหมือนอย่างจิตไม่ ด้วยว่า รูปธรรมทั้งหลายเป็นธรรมชาติมืดบอดไม่รู้อารมณ์.

ส่วนคำว่า "**มีวัตถุเดียวกันกับจิต**" เป็นการกล่าวถึงลักษณะพิเศษของเจตสิกที่ประกอบในจิตที่เกิดขึ้นในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๕) เท่านั้น เพราะว่าจิตที่เกิดขึ้นในปัญจโวการภูมิย่อมเป็นจิตที่อาศัยวัตถุเกิดขึ้น ก็ในบรรดาวัตถุ ๖ มีจักขุวัตถุเป็นต้นนั้น จิตอาศัยวัตถุใดเกิดขึ้น เจตสิกที่ประกอบในจิตนั้นก็อาศัยวัตถุนั้นเกิดขึ้น ส่วน เจตสิกที่ประกอบในจิตที่เกิดขึ้นในจตุโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๔ เว้นรูปขันธ์ คือ อรูปภูมิ นั่นเอง) ไม่มีลักษณะที่ ๔ นี้ เพราะจิตในอรูปภูมิมิได้อาศัยรูปเกิดขึ้น ด้วยว่าวัตถุทั้ง ๖ นั่นเทียวเป็นรูปธรรม ย่อมไม่มีในจตุโวการภูมิ. รวมความว่า เจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตในปัญจโวการภูมิ มีลักษณะครบทั้ง ๔ อย่าง ส่วนเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตในจตุโวการภูมิ มีลักษณะ ๓ อย่าง คำพูดเกี่ยวกับเอกโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์เดียว คือ รูปขันธ์ ได้แก่ อสัญญีสัตต-ภูมิ) ไม่มีเลย เพราะเป็นภูมิที่มีแต่รูปธรรมอย่างเดียวชัดเจนอยู่แล้ว ไม่มีนาม-ธรรมเลย โดยประการทั้งปวง เป็นอันว่า เจตสิกต้องมีลักษณะ ๔ อย่าง หรือ ๓ อย่าง เป็นอย่างน้อย ทั้งนี้ก็ตามสมควรแก่ภูมิ.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงลักษณะของเจตสิก ๔ อย่าง อย่างนี้แล้ว ในลำดับถัดไป ประสงค์แสดงเจตสิกทั้งหลาย โดยยกขึ้นเป็น ๓ หมวด คือ หมวดอัญญ-สมานาเจตสิก ๑ หมวดอกุศลเจตสิก ๑ หมวดโสภณเจตสิก ๑ แล้วแสดง

สัมปโยคะ (การประกอบร่วมกันกับจิต) ว่าเจตสิกนั้น ๆ ประกอบได้ในจิตดวงไหน จำนวนเท่าไร และสังคหะ (การสงเคราะห์) คือการรวบรวมจำนวนเจตสิกทั้งหลายในจิตแต่ละดวง ว่า จิตดวงนั้น ๆ มีเจตสิกประกอบจำนวนเท่าไร อะไรบ้าง จึงได้กล่าวอย่างนี้ ว่า :-

อัญญสมานาเจตสิก ๑๓

อย่างไรบ้าง? คือว่า เจตสิกธรรม ๗ อย่าง เหล่านี้คือ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ เอกัคคตา ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ มนสิการ ๑ ชื่อว่า **สัพพจิตต-สาธารณเจตสิก.**

เจตสิก ๖ อย่าง เหล่านี้คือ วิตก ๑ วิจาร ๑ อธิโมกข์ ๑ วิริยะ ๑ ปีติ ๑ ฉันทะ ๑ ชื่อว่า **ปกิณณกเจตสิก.**

คำอธิบาย

คำว่า **อย่างไรบ้าง** เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา (คำถามที่ตั้งขึ้นด้วยความต้องการจะตอบเสียเอง) ถามถึงตัวสภาวะพร้อมทั้งอาการที่ประกอบร่วมกัน

ก็คำถามมี ๕ อย่าง คือ

๑. **อทิฏฐโชตนาปุจฉา** คำถามเพื่อให้แจ่มแจ้งถึงสิ่งที่ตนยังไม่ทราบ.

๒. **ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา** คำถามเพื่อเทียบเคียงสิ่งที่ตนทราบแล้วกับผู้รู้อื่น ๆ.

๓. **วิมติเฉทนาปุจฉา** คำถามเพื่อตัดความสงสัยในเรื่องที่ยังคลางแคลงใจ.

๔. **อนุมติปุจฉา** คำถามเพื่อความเห็นคล้อยตาม.

๕. **กเถตุกัมยตาปุจฉา** คำถามด้วยความต้องการจะตอบเสียเอง ในที่นี้เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา.

อธิบาย อัญญสมานาเจตสิก ๑๓

ผัสสะ

คำว่า **ผัสสะ** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **ผุสตีติ ผสฺโส** แปลว่า สภาวธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ผัสสะ** เพราะมีความหมายว่า กระทบ ดังนี้. ก็

ผัสสะ นั้น มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ. เป็นความจริงว่า ผัสสะ นี้ แม้ว่าเป็นนามธรรม ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการที่กระทบอารมณ์นั่นเอง ก็ความเป็นไปโดยอาการที่กระทบอารมณ์แห่งผัสสะนั้น พึงเห็นว่า เป็นดุจการที่คนหนึ่งเห็นอีกคนหนึ่งเคี้ยวของเปรี้ยวแล้วก็เกิดน้ำลายสอขึ้น ฉะนั้น ทั้ง ๆ ที่ของเปรี้ยวนั้นมิได้มากระทบ คือจรดถึงลิ้นของตนเลยก็ตาม

อีกอย่างหนึ่ง จะมีวจนัตถะเป็นเหตุกรณะ (เป็นเหตุกระทำ) ว่า **ผุสติ เอเตนาติ ผสฺโส** แปลว่า ชื่อว่า **ผัสสะ** เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุกระทบดังนี้ ก็ได้ เป็นความจริงว่า สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เมื่อจะเป็นไปในอารมณ์ ย่อมเป็นไปราวกะว่ากระทบอยู่ซึ่งอารมณ์นั้น กล่าวได้ว่า ทางปัญจทวาร ผัสสะช่วยให้วัตถุได้กระทบอารมณ์, ทางมโนทวาร ผัสสะช่วยให้จิตได้กระทบอารมณ์

ก็ผัสสะนี้ มีการประสานวัตถุมีจักขุวัตถุเป็นต้น และอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น เข้าด้วยกัน เหมือนอย่างที่ท่านพระนาคเสน กระทำอุปมาไว้ใน **มิลินท-ปัญหา** ว่า *"ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนแพะ ๒ ตัว ที่ชนกัน พึงเห็นจักษุเหมือนแพะตัวที่ ๑ พึงเห็นรูป เหมือนแพะตัวที่ ๒ พึงเห็นผัสสะเหมือนการชนกัน (คือกระทบกัน) แห่งแพะ ๒ ตัวนั้น ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ และมีการประสานไว้เป็นกิจ. ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างฝ่ามือ ๒ ข้าง ที่ประสานกัน พึงเห็นจักษุเหมือนฝ่ามือข้างที่ ๑ พึงเห็นรูปเหมือนฝ่ามือข้างที่ ๒ พึงเห็นผัสสะเหมือนการประสานกันแห่งฝ่ามือทั้ง ๒ ข้างนั้น. ผัสสะ มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ และมีการประสานไว้เป็นกิจ"* ดังนี้ พึงทราบว่า ท่านแสดงลักษณะด้วยอุปมาแรก แสดงกิจด้วยอุปมาที่ ๒. และพึงทราบว่า คำว่า **"มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ"** มีความหมายว่า ผัสสะ นี้มีการกระทบอารมณ์และมีความเป็นเหตุให้กระทบอารมณ์ เป็นลักษณะ.

พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า **"จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส"** แปลว่า *"อาศัยจักษุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น ชื่อว่ามีผัสสะ เพราะมีความพร้อมเพรียงกันแห่งธรรม ๓ อย่าง"* ดังนี้. อธิบายว่า ความพร้อมเพรียงกัน คือ ความประชุมกันแห่งธรรม ๓ อย่าง คือ จักษุ รูป จักขุ-วิญญาณ ในคราวที่มีรูปมาถึงคลองจักษุแล้วเกิดจักขุวิญญาณขึ้นนั่นเอง แสดงว่ามีผัสสะ (ที่เรียกว่า จักขุสัมผัสสะ) เกิดขึ้นแล้ว ถ้าหากว่ารูปมาถึงคลองจักษุแล้ว

แต่จักขุวิญญาณก็ยังไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า ยังไม่มีผัสสะ (ที่เรียกว่า จักขุสัมผัสสะ) เกิดขึ้น จักขุวิญญาณที่เกิดขึ้น จึงนับว่า เป็นธรรมชาติที่รับรองว่ามีผัสสะเกิดขึ้น ผัสสะที่เกิดร่วมกับจักขุวิญญาณ ชื่อว่า ทำหน้าที่ประสานจักขุและรูปารมณ์ เข้าด้วยกัน คือ ทำให้ประจวบกัน เผชิญหน้ากัน แม้ทางทวารที่เหลือ มีโสตทวารเป็นต้น ก็ทำนองนี้.

เวทนา

คำว่า **เวทนา** มีวจนัตถะว่า **เวทิยติ อาลมฺพนรสํ อนุภวตีติ เวทนา** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่งชื่อว่า เวทนา เพราะมีความหมายว่า รู้สึก คือ เสวยรสของอารมณ์ ดังนี้. เวทนานั้น มีความเป็นไปโดยอาการที่เสวยเป็นลักษณะ. จิตและเจตสิกธรรมอื่น ๆ ที่เหลือ เมื่อเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์เพราะเหตุที่เป็นนามธรรม ก็นับว่ามีส่วนเสวยรสของอารมณ์ก็จริงอยู่ แต่เพราะมีลักษณะที่เป็นของเฉพาะตนอย่างอื่น หรือมุ่งทำกิจอื่น เช่น กระทบอารมณ์ เป็นต้น อาการที่เสวยรสของอารมณ์จึงไม่ปรากฏเด่นชัดออกหน้า ส่วนเวทนานี้ เพราะมิได้มีลักษณะเฉพาะตัวเป็นอย่างอื่น หรือมุ่งทำกิจอื่นที่นอกไปจากการเสวยรสของอารมณ์ อาการที่เสวยรสของอารมณ์นั่นแหละ จึงปรากฏเด่นชัดออกหน้า คือเสวยได้เต็มที่ การเสวยรสของอารมณ์ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นลักษณะเฉพาะตัวของเวทนาเท่านั้น ความว่า เวทนามีความเป็นใหญ่ในการเสวยรสของอารมณ์ยิ่งกว่าจิตและเจตสิกธรรมอื่น ๆ ข้อนี้แหละที่เป็นเหตุให้เจตสิกตัวนี้ได้ชื่อว่า **"เวทนา"**

ขยายความอีกหน่อยหนึ่งว่า เป็นความจริงว่า จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายอย่างอื่น ๆ ที่ประกอบร่วมกัน แม้ถึงฐานะเสวยรสของอารมณ์ได้ ก็เสวยได้แต่เพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น ไม่เต็มที่ กล่าวคือ ผัสสะได้ชื่อว่าเสวย ก็เพราะเหตุสักว่ากระทบอารมณ์เท่านั้น สัญญาได้ชื่อว่าเสวย ก็เพราะเหตุสักว่าจำอารมณ์ได้เท่านั้น เจตนาได้ชื่อว่าเสวย ก็เพราะเหตุสักว่าจงใจในอารมณ์เท่านั้น จิตได้ชื่อว่าเสวย ก็เพราะเหตุสักว่ารู้อารมณ์เท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น จิตและเจตสิกธรรมเหล่านี้ จึงจัดว่ามิได้เป็นใหญ่ในการเสวยรสของอารมณ์ ส่วนเวทนาย่อมเสวยรสของอารมณ์เต็มที่ เพราะมีความเป็นเจ้าของ มีความเป็นใหญ่ มีอำนาจในการเสวยนั้น.

เปรียบเหมือนว่า นายวิเสท (พ่อครัว) ปรุงภาชนะที่มีรสเยี่ยมต่าง ๆ แล้วใส่ลุ้งประทับตรานำไปวางไว้ในสำนักพระราชา ถึงเวลา พนักงานผู้ตรวจสอบก็มาแกะตราออกเปิดลุ้ง ตักเอาแต่ส่วนเยี่ยม ๆ แห่งแกงกับทั้งหมดใส่ภาชนะ แล้วชิมเพื่อตรวจสอบว่า มีโทษหรือไม่มีโทษ ว่ามีรสที่ทรงโปรดปรานหรือไม่ทรงโปรดปราน จากนั้นจึงนำโภชนะที่มีรสต่าง ๆ นั้น เข้าไปถวายพระราชา อันว่าพระราชา เพราะทรงมีความเป็นเจ้าของ มีความเป็นใหญ่ มีพระราชอำนาจในการเสวยโภชนะเหล่านี้ จึงไม่สักแต่ว่าทรงชิมพอรู้รสเท่านั้น ทว่าเสวยได้เต็มที่ตามพระราชประสงค์ฉันใด แม้เวทนา เพราะมีความเป็นเจ้าของ มีความเป็นใหญ่ มีอำนาจในการเสวยรสของอารมณ์ จึงเสวยรสของอารมณ์ได้เต็มที่ไม่พร่อง ฉันนั้น เพราะฉะนั้น จึงดื่มด่ำในอารมณ์ ถึงความเป็นสุขบ้าง ทุกข์บ้าง อุเบกขาบ้าง ตามสมควรแก่ประเภทของอารมณ์มีอิฏฐารมณ์เป็นต้น ก็การเสวยอารมณ์แห่งจิตและเจตสิกธรรมเหล่าอื่น เปรียบเหมือนการชิมรสโภชนะสักว่าพอรู้รสแห่งพนักงานผู้ตรวจสอบ หรือแม้แห่งนายวิเสทผู้มุ่งจะปรุงรสให้ตรงตามที่ทรงโปรดปราน ส่วนการเสวยรสของอารมณ์แห่งเวทนาเจตสิก เปรียบเหมือนการเสวยโภชนะรสเยี่ยมแห่งพระราชาฉะนี้ แล.

ส่วนการแบ่งประเภทแห่งเวทนาเป็น ๓ อย่าง คือ สุข ทุกข์ อทุกขมสุข (อุเบกขา), หรือ ๕ อย่าง คือ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา นั้น ท่านอาจารย์จักกล่าวถึงในปริจเฉทที่ ๓ ท่านได้กล่าวไปบ้างแล้วในคำอธิบายเกี่ยวกับจิตที่สหรคตด้วยเวทนานั้น ๆ ในปริจเฉทที่ ๑.

สัญญา

คำว่า **สัญญา** มีวจนัตถะ ว่า **นีลาทิเภทารมฺมณํ สญฺชานาติ สญฺญํ กตฺวา ชานาตีติ สญฺญา** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่งชื่อว่า สัญญา เพราะมีความหมายว่า จำอารมณ์อันต่างกันด้วยสีมีสีเขียวเป็นต้น คือการกระทำเครื่องหมายรู้ สัญญามีลักษณะอย่างนี้แหละ ก็สัญญานั้น มีการทำอาการที่แปลกไปในอารมณ์นั้นให้เป็นนิมิต คือให้เป็นเครื่องหมาย เพื่อการกลับรู้ในภายหลังได้อีก ดุจช่างไม้กระทำรอยขีดไว้บนไม้เพื่อเป็นเครื่องหมายรู้ในภายหลัง คือในกาลต่อมาได้อีกว่า *"นี้ด้านบน, นี้ด้านล่าง"* หรือว่า *"เราต้องถากไม้จนถึงรอยขีดนี้เท่านั้น, ไม่เลยรอยขีด*

นี้ไป" ดังนี้ ฉะนั้น, ดุจบุคคลอาศัยไฝดำบนใบหน้าของคนคนหนึ่ง กระทำให้เป็นเครื่องหมายสำหรับการจำได้ในภายหลัง ว่า *"ผู้นี้คือคนชื่อนั้น"* ดังนี้ ฉะนั้น และดุจขุนคลังผู้จำเครื่องประดับที่แตกต่างกันของพระราชาได้แล้ว เมื่อได้สดับรับสั่งของพระราชาว่า *"จงนำเครื่องประดับชนิดนี้มา"* ดังนี้ ก็เข้าไปในห้องเก็บเครื่องประดับแล้วนำเอาเครื่องประดับชนิดนั้นออกมา เพราะได้อาศัยลักษณะที่แตกต่างไปจากเครื่องประดับชนิดอื่น เป็นเครื่องหมายให้จำได้ ฉะนั้น.

ท้วงว่า ถ้าหากว่าคำอธิบายเป็นอย่างนี้ สัญญานี้ทุกครั้งที่เกิดขึ้น ก็ย่อมเป็นสัญญาที่มีหน้าที่ทำอาการที่แปลกไปของอารมณ์ มีสี สัณฐาน เป็นต้น ให้เป็นเครื่องหมาย เพื่อประโยชน์แก่การจำได้ในภายหลังอย่างเดียว ไม่มีสัญญาที่จำอารมณ์เลยนะสิ ?

เฉลยว่า ก็สัญญาที่ไม่มีลักษณะจำอารมณ์ไม่มี คือว่า ขณะที่เกิดขึ้นทำอาการที่แปลกไปของอารมณ์ มีสี สัณฐาน เป็นต้น ให้เป็นเครื่องหมายเพื่อประโยชน์แก่การจำได้ในภายหลังอีกนั่นแหละ ก็มีการจำอารมณ์นั้นไว้ด้วย มีข้อที่ต่างกันอยู่ก็เพียงแค่นี้เท่านั้น คือ ในอารมณ์ที่ไม่เคยจำมาก่อน ลักษณะที่จำไม่ปรากฏชัด กิจคือการทำให้เป็นเครื่องหมายเพื่อการจำได้ในภายหลังปรากฏชัด ส่วนในอารมณ์ที่ได้จำไว้ก่อนแล้ว ลักษณะที่จำปรากฏชัด กิจคือการทำให้เป็นเครื่องหมายเพื่อการจำได้ในภายหลังไม่ปรากฏชัด คือ อ่อนไป

ก็เป็นอันกล่าวได้ว่า สัญญาที่เกิดก่อนย่อมจำอารมณ์ และทำอาการ มีสี สัณฐาน เป็นต้น ให้เป็นเครื่องหมายเพื่อการจำได้แห่งสัญญาอื่นที่เกิดภายหลัง บัณฑิตพึงทราบว่า บุคคลจะจำได้ตามเครื่องหมายนั้นได้ ก็ด้วยอาศัยสัญญาในชวนจิตที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยา เป็นประธาน ก็เพราะเหตุที่สักแต่ว่าจำไปตามการได้ทำสี สัณฐาน เป็นต้น ให้เป็นเครื่องหมายไว้อย่างเดียวเท่านั้น จึงนับว่าเป็นความรู้ที่สักว่าจำ ไม่มีการแทงตลอดสภาวธรรมที่เป็นอารมณ์นั้น ตามความเป็นจริง การจำแห่งสัญญานั้น จึงมีโอกาสคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ถึงความเป็นสัญญาวิปลาสได้ ดุจสัญญาของลูกโค ที่จำคือสำคัญหุ่นหญ้าที่เขาผูกไว้ซึ่งไม่ใช่คนเลยว่า "คน" ฉะนั้น.

เจตนา

คำว่า **เจตนา** มีวจนัตถะว่า **เจเตติ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อภิสนฺทหติ, สงฺขตาภิสงฺขรเณ วา พฺยาปารมาปชฺชตีติ เจตนา.** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **เจตนา** เพราะมีความหมายว่า จงใจ ดังนี้. คือ จัดแจงธรรมทั้งหลายที่ประกอบร่วมกันกับตนไว้ในอารมณ์, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เจตนา เพราะมีความหมายว่า ถึงความพยายามในการปรุงแต่งสังขตธรรม.

เป็นความจริงอย่างนั้น เจตนานั้น เมื่อเป็นไปในอารมณ์ ย่อมจงใจ คือ จัดแจงให้สัมปยุตตธรรมได้เป็นไปในอารมณ์ โดยอาการของตน ๆ ดุจกล่าวอยู่ว่า *"ท่านจงถือเอา ท่านจงถือเอา"* เช่นว่า จัดแจงให้ผัสสะได้เป็นไปในอารมณ์ โดยอาการ คือ การกระทบอารมณ์ จัดแจงให้เวทนาได้เป็นไปในอารมณ์โดยอาการคือการเสวยอารมณ์ เป็นต้น.

เปรียบเหมือนว่าหัวหน้าศิษย์ เมื่อตนเองสวดสาธยาย การสวดสาธยายของตนย่อมยังศิษย์ผู้น้อยให้พลอยสวดสาธยายไปพร้อม ๆ กับตน ฉันใด, อนึ่ง เปรียบเหมือนว่า นายช่างใหญ่ เมื่อลงมือถากไม้ การลงมือถากไม้ของตน ย่อมยังช่างผู้น้อยนอกนี้ ให้ประกอบในการงานของตนมีการถากไม้เป็นต้น ฉันใด เจตนาเมื่อเป็นไปในอารมณ์ ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการที่ยังธรรมที่เกิดร่วมกับตนให้เป็นไปในอารมณ์ โดยอาการของตน ๆ หรือยังให้เป็นไปในหน้าที่ของตน ๆ ฉันนั้น เพราะว่าเมื่อเจตนาได้ปรารภกิจของตนแล้ว แม้ธรรมเหล่านั้นก็ปรารภกิจของตน ๆ ตามเจตนานั้น

อนึ่ง เจตสิกธรรมทั้งหลาย ๕๐ อย่าง เว้นเวทนาและสัญญา ได้ชื่อว่าสังขารขันธ์ ก็เพราะปรุงแต่งสังขตธรรม (ธรรมที่ปัจจัยพร้อมเพรียงกันสร้างขึ้น) ก็แต่ว่า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น เจตนานั่นเอง เป็นประธานในการปรุงแต่ง เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้นเป็นไปในอารมณ์ โดยอาการของตน ๆ ได้ ก็เพราะการจัดแจงแห่งเจตนาอีกทีหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ใน **สุตตันตภาชนีย์** ในธัมมสังคณี พระผู้มีพระภาค ในวาระที่ทรงแสดงขันธ์ ๕ ครั้นได้ตรัสความหมายของคำว่า **"สังขาร"** อย่างนี้ว่า **"ชื่อว่า สังขาร เพราะมีความหมายว่า ปรุงแต่งสังขตธรรม"** ดังนี้ แล้วก็ทรงแสดงไขเฉพาะเจตนาเท่านั้น ไว้อย่างนี้ ว่า **"ได้แก่เจตนาอันเกิดแต่จักขุ**

สัมผัส" ดังนี้ เป็นต้น.

ก็เจตนา ถึงความเป็นสังขาร นับเนื่องเข้าในสังขารขันธ์ ก็เพราะมีลักษณะที่ปรุงแต่งสังขตธรรม ๒ ประการ คือ :-

๑. ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ จัดแจงให้ธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน ได้เป็นไปในอารมณ์โดยอาการของตน ๆ ดังได้กล่าวแล้วนั้น ได้แก่ เจตนาที่เกิดในจิตทุกดวง.

๒. ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ จัดแจงทำวิบากและกัมมชรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) ให้เกิดขึ้นในกาลต่อไป เพราะฉะนั้น จึงได้แก่เจตนาในกุศลจิตและอกุศลจิต ที่ถึงความเป็นกรรมอันจะยังวิบากและกัมมชรูปให้เกิดได้เท่านั้น ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "**เจตนาหำ ภิกฺขเว กมฺมำ วทามิ**" แปลว่า *"ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เราขอกล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม"* ดังนี้.

เอกัคคตา

ก็ **เอกัคคตา** แม้ว่าได้กล่าวไปแล้วในตอนที่ว่าด้วยองค์ฌานในปริจเฉทที่ ๑ ถึงกระนั้น เพื่อความบริบูรณ์ครบถ้วนแห่งคำอธิบายเจตสิกทั้ง ๕๒ ก็ใคร่ขอยกคำอธิบายนั้นมาแสดงซ้ำในปริจเฉทที่ ๒ นี้ พร้อมทั้งเพิ่มเติมคำวิจารณ์คำอธิบายนั้น.

คำว่า **เอกัคคตา** มีวจนัตถะว่า **นานาลมฺพนวิเขปาภาเวน เอกำ อารมฺมณำ อคฺคำ อิมสฺสาติ เอกคฺคำ จิตฺตำ ตสฺส ภาโว เอกคฺคตา** แปลว่า จิต ชื่อว่าเอกัคคะ เพราะมีความหมายว่า มีอัคคะ (อารมณ์) เดียว เพราะไม่มีความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ภาวะแห่งเอกัคคะ (ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) นั้น ชื่อว่า **เอกัคคตา** ได้แก่สมาธิ ดังนี้.

เป็นความจริงว่า จิตที่สัมปยุตกับสมาธิจะเป็นอันไม่ฟุ้งซ่าน (ไม่เกิดอุทธัจจะ) ก็ด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น.

ท้วงว่า คำว่า *"จิตที่สัมปยุตกับสมาธิจะเป็นอันไม่ฟุ้งซ่าน ก็ด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น" ดังนี้ นั้น ถูกต้องแล้วหรือ เพราะว่า เอกัคคตา นี้ เป็นเจตสิกที่สาธารณะแก่จิตทุกดวง ส่วนอุทธัจจะก็เป็นสาธารณะแก่อกุศลจิตทุกดวง เพราะฉะนั้น เอกัคคตา ย่อมถึงความเกิดร่วมกันกับอุทธัจจะได้ในอกุศล ๑๒ ดวงนั้น เมื่อเกิดร่วมกันได้อย่างนี้ ก็ย่อมแสดงว่า เอกัคคตา นั้น หาได้เป็นธรรมชาติที่สงบ*

ความฟุ้งซ่านไม่?

เฉลยว่า คำว่า "จิตที่สัมปยุตกับสมาธิ ฯลฯ ด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น" ดังนี้นั้น ไม่ผิดหรอก เพราะว่าบุคคลผู้ประสงค์สงบความฟุ้งซ่าน ย่อมสำเร็จความประสงค์ได้ด้วยการเจริญสมาธิ พึงทราบว่า เป็นคำที่ท่านกล่าวหมายเอาเอกัคคตาที่ควรเจริญ คือ เอกัคคตาในกุศลจิต เป็นสำคัญ เป็นความจริงว่า เอกัคคตาที่มีกำลังเพิ่มขึ้นเพราะการเจริญไปตามลำดับ ย่อมมีอานุภาพยังจิตสันตติให้เป็นไปในอารมณ์เดียวกัน สืบต่อกันไปนาน ๆ ปิดโอกาสแห่งอุทธัจจะที่จะเกิดขึ้น จึงถึงฐานะให้เรียกได้อีกชื่อหนึ่งว่า "สมาธิ" ซึ่งแปลว่า "สภาวะที่ตั้งมั่นเสมอและโดยชอบในอารมณ์." ก็ เอกัคคตา นี้ เมื่อไม่มีการอบรมให้เกิดกำลัง ก็ย่อมเป็นไปสักว่า ทำจิตให้ตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวที่กำลังรู้อยู่เท่านั้น ความว่า การที่จิตที่เกิดขึ้นแต่ละขณะ ย่อมรู้อารมณ์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น มิได้รู้อารมณ์เกินกว่าอย่างเดียวพร้อม ๆ กันไป นั้น ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งเอกัคคตา เอกัคคตาในอกุศลจิตทั้งหลาย ไม่ใช่เอกัคคตาที่ควรเจริญ เป็นไปสักว่าทำให้จิตตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวเพียงประการเดียวดังกล่าวนี้เท่านั้น จึงไม่มีกำลังเพียงพอที่จะข่มอุทธัจจะได้ อุทธัจจะก็ย่อมเกิดได้ในอกุศลจิตเหล่านี้ แม้ว่าเป็นจิตที่มีเอกัคคตา การที่ท่านกล่าวถึงอุทธัจจะไว้ในบรรดาธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธินั้น ก็ในฐานะอื่น คือ เมื่ออุทธัจจะเกิดขึ้นในจิตดวงก่อนหน้าแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้จิตดวงต่อ ๆ ไป ละทิ้งอารมณ์เดิมที่ควรรู้ ไปถือเอาอารมณ์อื่น อารมณ์นั้น อารมณ์นี้ ได้โดยง่ายเท่านั้น ไม่ใช่กล่าวไว้ในฐานะว่า เกิดร่วมกันกับเอกัคคตาไม่ได้ แต่ประการใด.

ชีวิตินทรีย์

คำว่า **ชีวิตินทรีย์** มีวจนัตถะ ว่า **ชีวนฺติ เตน สมฺปยุตฺตธมฺมาติ ชีวิตํ ตเทว สหชาตานุปาลเน อธิปจฺจโยเคน อินฺทฺริยนฺติ ชีวิตินฺทริยํ** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่าชีวิต เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายเป็นอยู่ได้ ชีวิตนั้นนั่นแหละ เป็นอินทรีย์ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการตามรักษาธรรมที่เกิดร่วมกัน เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ ดังนี้. ชีวิตินทรีย์นั้น มีการตามรักษาธรรมที่เกิดร่วมกันเป็นลักษณะ ดุจน้ำตามรักษาอุบลเป็นต้น เป็นความจริงว่า อุบลเกิดในน้ำ ย่อมมีน้ำนั่นแหละตามรักษาให้ดำรงอยู่ได้ ก็คำ

ว่า "ตามรักษา" มีความหมายว่า "ยังให้เป็นไป."

ก็ชีวิตินทรีย์นี้ แม้มีวิธีการรักษาธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันกับตนก็ตาม ถึงกระนั้น จะตามรักษาธรรมเหล่านั้นได้ก็เฉพาะในขณะที่ตนยังมีอยู่เท่านั้น ดุจน้ำจะตามรักษาอุบลได้ ก็เฉพาะในขณะที่น้ำนั้นมีอยู่เท่านั้น ฉะนั้น

พึงทราบว่า สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย แม้ว่าเกิดขึ้นแล้วจากปัจจัยของตน ๆ ถึงกระนั้นก็มีชีวิตินทรีย์นี้เข้าไปตามรักษาไว้ ดุจหญิงพี่เลี้ยงที่คอยดูแลเด็กที่เกิดจากหญิงอื่น ฉะนั้น

อนึ่ง ชีวิตินทรีย์ ย่อมเป็นไปโดยสัมพันธ์กันกับธรรมทั้งหลายที่ตนทำให้เป็นไป โดยประการที่เมื่อธรรมเหล่านั้นเป็นไป ตนเองก็ย่อมเป็นไปด้วย พร้อมกันกับธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ดุจนายเรือเมื่อยังเรือให้แล่นไป ตนเองก็ย่อมไปด้วยพร้อมกับเรือนั้น นั่นแหละ ฉะนั้น ทั้งจะยังธรรมเหล่านั้น ให้เป็นไปเกินเลยแต่ภังคขณะ (ขณะดับ) ได้ก็หาไม่ เพราะทั้งตนเอง ทั้งธรรมที่ตนพึงทำให้เป็นไปเหล่านั้น ต่างก็ดับไปพร้อมกัน ไม่มีสภาวะเหลืออยู่แล้ว.

อนึ่ง ย่อมดำรงธรรมเหล่านั้นเอาไว้ได้ ก็ในขณะที่ตนยังไม่สิ้นไปเท่านั้น ดุจไส้และน้ำมันจะดำรงเปลวประทีปเอาไว้ได้ก็ในขณะที่ตนยังไม่สิ้นไปเท่านั้น ส่วนในภังคขณะ ย่อมไม่สามารถจะดำรงธรรมเหล่านั้นเอาไว้ได้ เพราะว่า แม้แต่ตนเองก็กำลังแตกดับอยู่ ดุจไส้และน้ำมันขณะที่หมดสิ้น ย่อมไม่สามารถจะดำรงเปลวประทีปเอาไว้ได้ ฉะนั้น.

บัณฑิตอย่าพึงเห็นอย่างนี้ว่า *"ก็ชีวิตินทรีย์นี้ ไม่น่าจะต้องมีอยู่จริง เพราะแม้ไม่มีชีวิตินทรีย์ ธรรมเหล่านั้น ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้นจากปัจจัยของตน ๆ ได้อยู่แล้ว เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องดับไปในที่สุดเป็นธรรมดา เมื่อเป็นเช่นนี้ จะมีประโยชน์อะไรด้วยชีวิตินทรีย์เล่า"* ดังนี้เลย เพราะว่า ถึงอย่างไร ๆ การที่ธรรมเหล่านี้เป็นอยู่จับตั้งแต่เกิดขึ้นจนถึงภังคขณะของตนได้ ก็ด้วยอานุภาพ ๓ ประการของชีวิตินทรีย์ คือ การตามรักษาธรรมที่เกิดร่วมกันดุจน้ำตามรักษาดอกอุบล ๑ การทำให้ธรรมที่เกิดร่วมกันเป็นไปดุจนายเรือยังเรือให้เป็นไป ๑ การดำรงธรรมที่เกิดร่วมกันไว้ดุจไส้และน้ำมันในขณะที่ตนยังไม่หมดสิ้นก็ดำรงเปลวประทีปไว้ ๑ ฉะนี้ แล.

มนสิการ

คำว่า **มนสิการ** มีวจนัตถะ ว่า **กรณ์ กาโร มนสฺมึ กาโร มนสิกาโร** แปลว่า การกระทำชื่อว่า "การ", การกระทำเข้าไว้ในใจ ชื่อว่า "มนสิการ" ดังนี้. มนสิการนั้น มีการนำจิตเข้าไปไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ ก็คำว่า **มีการนำจิตเข้าไปไว้ในอารมณ์** นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นการกระทำอารมณ์เข้าไว้ในใจ นั่นเอง ขยายความว่า ใจ คือ จิต ถูกธรรมชาติใด กระทำ คือ นำเข้าไปไว้ในอารมณ์ เพราะความที่จิตนั้นจะต้องมีการประกอบเข้ากับอารมณ์ เพราะเหตุนั้นนั่นเอง แม้อารมณ์ก็ชื่อว่า ถูกธรรมชาติอันเดียวกันนี้ กระทำเข้าไว้ในจิต ธรรมชาตินี้ได้ชื่อว่ามนสิการ ก็เพราะเหตุนี้นั่นเทียว.

ก็มนสิการ นี้ เมื่อมีลักษณะเป็นการกระทำอารมณ์เข้าไว้ในใจ ก็ย่อมเป็นไปราวกะว่า ยังธรรมชาติทั้งหลายที่ประกอบร่วมกันกับตน ให้แล่นไปเฉพาะหน้าอามรณ์หรือมุ่งตรงต่ออารมณ์ ดุจนายสารถีที่ประคับประคองม้าให้แล่นไปเฉพาะหน้าตรงทางหรือมุ่งตรงต่อทาง ฉะนั้น.

บัณฑิตพึงทราบว่า **สภาวธรรมที่มีชื่อว่า มนสิการ นี้ มี ๓ อย่าง** คือ

๑. อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ – มนสิการที่ยังจิตให้ดำเนินไปในอารมณ์

๒. วีถิปฏิปาทกมนสิการ – มนสิการที่ยังวิถีจิตให้ดำเนินไป

๓. ชวนปฏิปาทกมนสิการ – มนสิการที่ยังชวนจิตให้ดำเนินไป

ในมนสิการ ๓ อย่างนั้น มนสิการที่มีความหมายว่า "กระทำ (อารมณ์) เข้าไว้ในใจ" ชื่อว่า **อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ** เพราะการกระทำอารมณ์เข้าไว้ในใจนั่นเอง เป็นการยังจิตให้ดำเนินไปในอารมณ์ ดุจนายสารถียังม้าให้ดำเนินไปตามทาง ตรงต่อทาง ฉะนั้น.

ส่วนคำว่า **วีถิปฏิปาทกมนสิการ** เป็นชื่อของปัญจทวาราวัชชนจิต เป็นความจริงว่า จิตทั้งหลายที่เป็นไปโดยความเป็นภวังค์ สืบต่อกัน ย่อมสิ้นสุดความเป็นไปโดยความเป็นภวังค์ ทว่าเป็นไปโดยความเป็นวิถีจิต ก็ในทันทีที่ปัญจทวารา-วัชชนจิตเป็นต้น เกิดขึ้นสืบต่อกันไปตามลำดับ โดยมีปัญจทวาราวัชชนจิตนั้นนั่นแหละเป็นผู้เริ่มต้นวิถี อย่างนี้ คือ ปัญจทวาราวัชชนะ จักขุวิญญาณ เป็นต้น สัมปฏิจฉันนะ สันตีรณะ โวฏฐัพพนะ เป็นต้น เมื่อความเกิดขึ้นแห่งปัญจทวารา-วัชชนะ เป็นเหตุให้จิตพ้นจากความเป็นไปโดยความเป็นภวังค์ แล้วเป็นไปโดย

ความเป็นวิถีจิต โดยมีตนเป็นเบื้องต้นอย่างนี้ ปัญจทวาราวัชชนะนี้ ก็ย่อมได้ชื่อว่าเป็นมนสิการอย่างหนึ่ง เรียกว่า "วีถิปฏิปาทกมนสิการ" เพราะเป็นมนสิการที่ยังวิถีจิต (เฉพาะทางทวาร ๕) ให้ดำเนินไป ในเหตุเกิดขึ้นแห่งจักขุวิญญาณ ๔ อย่าง คือ รูปารมณ์ ๑ จักขุประสาท ๑ แสงสว่าง ๑ มนสิการ ๑ นั้น มนสิการในที่นี้ก็คือ วีถิปฏิปาทกมนสิการ นั่นเอง แม้มนสิการอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งโสตวิญญาณเป็นต้น ก็อันเดียวกันนี้แหละ.

ส่วน คำว่า **ชวนปฏิปาทกมนสิการ** เป็นชื่อเรียกมโนทวาราวัชชนจิต เป็นความจริงว่า ในคราวที่อารมณ์ ๕ อย่างมีรูปเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง มาสู่คลองทวาร ๕ ทวารใดทวารหนึ่ง เป็นอารมณ์ที่มีอายุเพียงพอแก่ความเกิดขึ้นแห่งชวนวาระ เมื่อวิถีจิตเป็นไปสืบต่อกันตามลำดับแล้ว ทันทีที่มโนทวาราวัชชนจิตเกิดขึ้นทำโวฏฐัพพนกิจ (กิจคือการตัดสินอารมณ์) แล้วดับไป ชวนจิตทั้งหลายก็ย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้น อนึ่ง ในคราวที่อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๖ มาสู่คลองมโนทวาร เมื่อมโนทวาราวัชชนจิตเกิดขึ้นทำอาวัชชนกิจ (กิจคือการนึกถึงอารมณ์) แล้วดับไป ชวนจิตทั้งหลายก็ย่อมแล่นไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเห็นได้ว่า ชวนจิตทั้งหลาย จะเกิดขึ้นแล่นไปในอารมณ์นั้น ๆ ได้ก็โดยมีมโนทวาราวัชชนจิตเป็น ปุเรจาริก (ผู้เที่ยวไปข้างหน้า, ผู้นำหน้า) คือ ต้องมีมโนทวาราวัชชนจิตเกิดขึ้นแล้วดับไปก่อน ความเป็นอย่างนี้ ย่อมแสดงให้ทราบว่า มโนทวาราวัชชนจิตนั่นแหละ เป็นผู้ยังชวนจิตทั้งหลายให้ดำเนินไป เพราะว่า ถ้าหากไม่มีตนเกิดขึ้นแล้วดับไปก่อน ชวนจิตเหล่านั้นก็ไม่อาจเกิดขึ้นแล่นไปในอารมณ์นั้น ๆ ได้ แล มโนทวาราวัชชนจิตนี้ ท่านจึงจัดเป็นมนสิการอย่างหนึ่ง เรียกว่า "ชวนปฏิปาทกมนสิการ".

อนึ่ง ชวนปฏิปาทกมนสิการ นี้ มิใช่สักแต่ว่ายังชวนจิตให้แล่นไปเท่านั้น ทว่า ในสันดานของสัตว์ผู้ยังมีอนุสัยกิเลส ย่อมยังชวนจิตเหล่านั้น ให้ถึงความเป็นกุศล หรืออกุศลอีกด้วย. จริงอย่างนั้น **ปกรณ์อัฏฐสาลินี** (ข้อ ๕๙๘) ว่า **"อิทำ ปน ชวนำ กุสลตาย วา อกุสลตาย วา โก นิยาเมตีติ อาวชฺชนญฺเจว โวฏฺฐพฺพนญฺจ"** เป็นต้น ความเต็มแปลว่า *"ถามว่า ก็จิตตุปบาทดวงไหนเล่า กำหนดชวนจิตนี้ไว้โดยความเป็นกุศล หรือโดยความเป็นอกุศล ? ตอบว่า อาวัชชนะ และ*

โวฏฐัพพนะ ขยายความว่า เมื่อความสืบต่อของวิถี (ทางมโนทวาร) ถูกอาวัชชนะเปลี่ยนโดยถูกอุบาย เมื่ออารมณ์ (ทางทวาร ๕) ถูกโวฏฐัพพนะตัดสินโดยถูกอุบาย ข้อว่า ชวนจิตจักเป็นอกุศล ดังนี้ นี้ ไม่ใช่ฐานะจะเป็นได้. เมื่อความสืบต่อของวิถีถูกอาวัชชนะเปลี่ยนโดยไม่ถูกอุบาย เมื่ออารมณ์ถูกโวฏฐัพพนะตัดสินโดยไม่ถูกอุบาย ข้อว่า ชวนจิตจักเป็นกุศล ดังนี้ นี้ ไม่ใช่ฐานะจะเป็นได้. บัณฑิตพึงทราบว่า เมื่อความสืบต่อของวิถี, เมื่ออารมณ์ถูกจิตตุปบาททั้ง ๒ เปลี่ยนแล้วตัดสินแล้ว โดยถูกอุบาย ชวนจิตก็เป็นกุศล, โดยไม่ถูกอุบายก็เป็นอกุศล" ดังนี้ ข้อความนี้แสดงว่า ความเป็นกุศลและความเป็นอกุศลแห่งชวนจิตนั้น เนื่องอยู่กับมโนทวาราวัชชนจิตดวงนี้ ที่ท่านกล่าวไว้เป็น ๒ ดวง เพราะทำกิจ ๒ อย่าง คือ โวฏฐัพพนกิจทางทวาร ๕ และอาวัชชนกิจทางมโนทวาร เพราะฉะนั้น คำว่า "โยนิโสมนสิการ" ก็ดี, คำว่า "อโยนิโสมนสิการ" ก็ดี ที่ท่านกล่าวไว้ในในปกรณ์ทั้งหลายว่า เป็นเหตุแห่งความเป็นกุศลและความเป็นอกุศล นั้น ว่าโดยตัวสภาวธรรมก็ได้แก่ มโนทวาราวัชชนจิต นี้นั่นเอง. ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระสุมังคลาจารย์กล่าวไว้ใน **อภิธัมมัตถวิกาสินี** ว่า **"ตตฺถ โยนิโส ปเถน อุปาเยน มนสิกาโร โยนิโสมนสิกาโร, อตฺถโต ปน ฯ เป ฯ อุปฺปนฺนมาวชฺชนํ โยนิโสมนสิกาโร นาม"** แปลว่า *" ในคำว่า โยนิโสมนสิการ นั้น มีความหมายว่า การกระทำเข้าไว้ในใจโดยโยนิ คือ โดยถูกทาง โดยถูกอุบาย ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ, ส่วน ว่าโดยตัวสภาวะอาวัชชนะ (มโนทวาราวัชชนะ) ที่เกิดขึ้นหยุดยั้งภวังค์ไว้ โดยความเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลาย ในเมื่อมีความประจวบพร้อมด้วยเหตุทั้งหลาย มีการได้อยู่ในประเทศที่สมควรเป็นต้น เมื่อคราวที่อารมณ์ทั้งหลายมาถึงคลองทวาร ๖ แห่งสัตว์ผู้มีสันดานเป็นไปกับอนุสัย ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ"* ดังนี้ เป็นต้น ที่ว่ามากระนี้เป็นคำอธิบาย ชวนปฏิปาทกมนสิการ.

ก็ทั้งปัญจทวาราวัชชนจิต ทั้งมโนทวาราวัชชนจิต ได้ชื่อว่า มนสิการ โดยวจนัตถะที่เป็นอย่างอื่น(ไม่ใช่การกระทำเข้าไว้ในใจ) คือ **ปุริมมนโต วิสทิสํ มนํ กโรตีติ มนสิกาโร** แปลว่า ชื่อว่า มนสิการ เพราะมีความหมายว่า กระทำจิตให้ผิดไปจากจิตดวงก่อน ๆ ดังนี้ มีความหมายว่า ทำจิตให้เป็นวิถีจิตอันผิดไปจากจิตดวงก่อน ๆ ซึ่งเป็นจิตพ้นวิถี คือเป็นภวังคจิต (ได้ทั้งปัญจทวาราวัชชนะทั้งมโนทวาราวัชชนะ) หรือแม้ทำชวนจิตให้แล่นไปพร้อมกับการยังให้ถึงความเป็น

กุศลหรือความเป็นอกุศล อันผิดไปจากจิตดวงก่อน ๆ ที่ไม่ใช่กุศลหรืออกุศล (ได้เฉพาะมโนทวาราวัชชนะและในสันดานของบุคคลผู้ยังมีอนุสัยกิเลสอยู่เท่านั้น)

ก็ทั้งวีถิปฏิปาทกมนสิการ ทั้งชวนปฏิปาทกมนสิการ เพราะเป็นจิต ไม่ใช่เจตสิก ท่านจึงไม่ประสงค์เอาในที่นี้ซึ่งเป็นอธิการแห่งเจตสิก หรือเป็นนิเทสแสดงไขเจตสิกธรรมทั้งหลาย.

ความหมายของคำว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก

เจตสิก ๗ อย่าง มีผัสสะเป็นต้น มีมนสิการเป็นที่สุด ชื่อว่า **สัพพจิตต-สาธารณเจตสิก** เพราะเป็นเจตสิกที่สาธารณะแก่จิตทุกดวงทั้ง ๘๙ ดวง โดยเกิดขึ้นในจิตเหล่านี้แน่นอน เป็นประจำ ต่อไปนี้ จะได้กล่าวเจตสิก ๖ อย่าง มีวิตกเป็นต้น

วิตก

คำว่า **วิตก** ก็เช่นเดียวกันกับเอกัคคตา แม้ว่าได้กล่าวไปบ้างแล้วในฐานะองค์ฌานในปริจเฉทที่ ๑ ก็จะขอยกคำอธิบายนั้น มาแสดงในที่นี้อีก เพื่อความสมบูรณ์แห่งคำอธิบายเจตสิก พร้อมทั้งขยายความเพิ่มเติม

ก็คำว่า **วิตก** นี้ มีวจนัตถะอย่างนี้ว่า **อารมฺมณํ วิตกฺเกติ สมฺปยุตฺตธมฺเม อภินิโรเปตีติ** วิตกฺโก แปลว่า สภาวะชื่อว่า **วิตก** เพราะมีความหมายว่า คิด คือยกสัมปยุตตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ดังนี้. ปรากฏว่า วิตกนั้น เมื่อเกิดขึ้นลักษณะที่ปรากฏคือการยกสัมปยุตตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์.

เปรียบเหมือนว่า บุรุษชาวบ้านบางคน เพราะได้อาศัยมิตรผู้เป็นราชวัลลภ คือ คนสนิทของพระราชา จึงติดตามมิตรผู้นั้นเข้าไปยังพระราชนิเวศน์ ได้เข้าเฝ้าพระราชา ฉันใด, จิตก็เหมือนกัน เพราะได้อาศัยวิตก จึงย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ฉันนั้น. จิตเปรียบเหมือนบุรุษชาวบ้าน วิตกเปรียบเหมือนมิตรผู้เป็นราชวัลลภ อารมณ์เปรียบเหมือนพระราชา.

ถามว่า จิตที่ไม่มีวิตกก็มีอยู่ ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ จิตที่ไม่มีวิตกเหล่านี้ จะย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้อย่างไร ?

ขอตอบว่า จิตที่ไม่มีวิตกบางประเภท คือ ทุติยฌานจิตเป็นต้น ย่อมย่างขึ้นสู่อารมณ์ด้วยกำลังของวิตกนั่นเอง คือเปรียบเหมือนว่า บุรุษชาวบ้านคนนั้น

นั่นแหละ เพราะมีความคุ้นเคยกับพระราชาดีแล้ว ด้วยการที่มิตรผู้นั้นนั่นแหละ พาเข้าเฝ้าอยู่บ่อย ๆ ต่อมาแม้ว่าว่างเว้นจากมิตรของตน ก็ย่อมหาความหวาดระแวงมิได้ เข้าไปยังพระราชนิเวศน์เข้าเฝ้าพระราชาได้ ฉันใด, จิตเพราะมีความคุ้นเคยกับอารมณ์ดีแล้วด้วยอำนาจแห่งการที่วิตกคอยยกขึ้นสู่อารมณ์นั้นบ่อย ๆ ต่อมาแม้ว่าว่างเว้นจากวิตก ก็ยังย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ฉันนั้น. ก็คำว่า "ความคุ้นเคย" ในที่นี้ ได้แก่ จิตภาวนาที่มีวิตก ที่เป็นไปบ่อย ๆ ติดต่อกันในอารมณ์ มีดวงปฐวีกสิณเป็นต้น อารมณ์เดียวกันนั้น. ขยายความว่า ในคราวที่พระโยคาวจรปรารภจิตภาวนา เจริญสมาธิ จิตที่มีวิตกย่อมเป็นไปบ่อย ๆ ในอารมณ์มีดวงกสิณเป็นต้น (ซึ่งเป็นปฏิภาคนิมิต) จนบรรลุปฐมฌานซึ่งเป็นฌานที่มีวิตก บรรลุแล้วก็สามารถรักษาฌานนั้นไว้ได้ไม่เสื่อม พิจารณาเห็นโทษของปฐมฌานว่ายังมีวิตกซึ่งใกล้ต่อกามแล้ว ก็ปรารภภาวนาเพื่อการบรรลุฌานที่ไม่มีวิตก จิตภาวนาชั้นกามาวจรกุศลซึ่งมีวิตก ย่อมเป็นไปซ้ำ ๆ ซาก ๆ ก่อนหน้าจะบรรลุทุติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่ไม่มีวิตก ในอารมณ์เดียวกันนั้น นั่นแหละ จนกระทั่งบรรลุทุติยฌาน ถามว่า ทุติยฌานจิตไม่มีวิตกคอยยกขึ้นสู่อารมณ์ เพราะเหตุไรก็ยังคงย่างขึ้นสู่อารมณ์นั้นได้เล่า ตอบว่า เพราะได้สั่งสมความคุ้นเคยกับอารมณ์นั้นไว้ดีแล้ว โดยการที่วิตกคอยยกขึ้นสู่อารมณ์นั้นบ่อย ๆ ติดต่อกัน ในคราวปรารภจิตภาวนาเพื่อการบรรลุทุติยฌานก่อนหน้านี้นั่นเอง เมื่อได้ความคุ้นเคยดีแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องอาศัยวิตกเพื่อการย่างขึ้นสู่อารมณ์อีก ก็การสร้างความคุ้นเคยไว้ดีแล้วในอารมณ์นั่นเอง เป็นอุบายละวิตก.

ส่วนจิตที่ไม่มีวิตกอีกประเภทหนึ่ง คือ วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ทั้ง ๒ ฝ่าย พึงทราบว่า จิตเหล่านี้ แม้ไม่มีวิตก ก็ย่อมย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังของการกระทบกันแห่งวัตถุกับอารมณ์โดยตรงนั่นเทียว.

ความแตกต่างกันแห่งวิตก เจตนาและมนสิการ

ก็ธรรม ๓ อย่าง คือ วิตก เจตนา และมนสิการ มีส่วนเหมือนกันโดยเกี่ยวกับแต่ละอย่างต่างก็เป็นผู้จัดแจงธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน เข้าไว้ในอารมณ์ด้วยกัน มีความต่างกันอยู่บ้างก็โดยเกี่ยวกับอาการที่จัดแจงเท่านั้น เพราะฉะนั้น ถ้าหากกำหนดแยกแยะอาการที่ต่างกันเหล่านี้มิได้ไซร้ บัณฑิตก็อาจจะเกิดความเข้าใจสับสนปะปนกันในตัวสภาวธรรมเหล่านี้ได้ เพราะฉะนั้น ก็ควรทราบอาการ

จัดแจงที่ต่างกันแห่งธรรมเหล่านี้สักหน่อยหนึ่ง.

วิตก ย่อมเป็นไปโดยอาการที่ยกเอาธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันกับตน ให้ย่างขึ้นสู่อารมณ์ คือ ให้ตั้งอยู่ได้ในอารมณ์นั้น เป็นราวกะว่า คอยจับเอาธรรมเหล่านั้นไปวางไว้ในอารมณ์นั้น ฉะนั้น.

เจตนา ย่อมเป็นไปโดยอาการที่จัดแจงธรรมที่ย่างขึ้นสู่อารมณ์ด้วยอำนาจแห่งวิตกนั้นให้ทำกิจของตน ๆ จึงเหมือนเป็นแม่ทัพผู้นำลูกทัพให้ทำกิจของตน ๆ ฉะนั้น.

มนสิการ ย่อมเป็นไปโดยอาการที่ยังธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน ให้ดำเนินมุ่งหน้าตรงต่ออารมณ์ ไม่ให้พ้นไปจากอารมณ์ จึงเป็นดุจนายสารถีผู้คอยบังคับม้าอาชาไนย ให้ควบมุ่งหน้าตรงต่อทาง ไม่ให้ควบเฉออกนอกทาง ฉะนั้น ฉะนี้แล.

วิจาร

คำว่า **วิจาร** มีวจนัตถะ ว่า **อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ วิจาโร** แปลว่า สภาวธรรมอย่างหนึ่งชื่อว่า **วิจาร** เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุให้จิตเที่ยวไป ดังนี้. วิจารนั้น มีการตามลูบคลำอารมณ์เป็นลักษณะ ก็ลักษณะที่ตามลูบคลำอารมณ์แห่งวิจาร นี้ บัณฑิตย่อมเห็นชัด เมื่อได้แสดงความแตกต่างกันระหว่างวิตกกับวิจาร นั่นเทียว.

ความแตกต่างกันแห่งวิตกและวิจาร

ก็ในธรรม ทั้ง ๒ นี้ วิตกเป็นเพียงความตกไปสู่อารมณ์ทีแรกแห่งจิต เหมือนอย่างเสียงระฆังที่เกิดจากการตีครั้งแรก เพราะมีสภาวะหยาบกว่าวิจารและเพราะมีสภาวะออกหน้าวิจารนั้น, วิจารเป็นความสัญจรตามไปในอารมณ์นั้น จึงเป็นเหมือนเสียงครวญเหง่งหง่างแห่งระฆังที่ตามติดพันเสียงที่เกิดจากการตีครั้งแรก ฉะนั้น.

อนึ่ง วิตก เป็นความไหวตัวแห่งจิต เป็นผู้กระตุ้นให้จิตย่างขึ้นสู่อารมณ์ จึงเป็นเหมือนอย่างการกวักปีกของนกใหญ่ผู้ใคร่จะโผบินขึ้นไปในอากาศ ซึ่งเป็นการกระตุ้นให้ตัวนกได้ย่างขึ้น คือโผขึ้นไปสู่อากาศได้ ฉะนั้น หรือเหมือนอย่างการที่แมลงภู่ผู้มีจิตติดพันในกลิ่น โผลงมุ่งตรงสู่ดอกปทุม ฉะนั้น ส่วน วิจาร มีความเป็นไปสงบกว่า เป็นอาการที่จิตไม่ไหวตัวจนเกินไปนัก เหมือนอย่างการที่นกใหญ่

โผขึ้นไปในอากาศได้แล้วก็เหยียดปีกกระดิกรับลมอยู่ ฉะนั้น หรือเหมือนอย่างการที่แมลงภู่โผลงตรงสู่ดอกปทุมได้แล้ว ก็คอยบินวนเวียนอยู่เหนือดอกปทุม ฉะนั้น.

อนึ่ง ในการขัดสีภาชนะสัมริด วิตกนั้น เพราะมีลักษณะนำสัมปยุตตธรรมให้เข้าไปถือเอาซึ่งอารมณ์ จึงเป็นเหมือนมือข้างที่จับภาชนะนั้นไว้มั่น ส่วนวิจาร เพราะมีลักษณะตามติดพันอารมณ์ จึงเป็นเหมือนมืออีกข้างหนึ่งที่คอยขัดสีไปข้างนั้นข้างนี้ ฉะนี้แล ที่ว่ามากระนี้ นี้ คือ ความต่างกันแห่งวิตกกับวิจาร

อนึ่ง ในบรรดาสังขาร ๓ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นอีกหมวดหนึ่ง อย่างนี้ว่า กายสังขาร วจีสังขาร จิตสังขาร นั้น พึงทราบว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนั่นเอง ชื่อว่า กายสังขาร วิตกและวิจารนั่นเอง ชื่อว่า วจีสังขาร สัญญาและเวทนานั่นเอง ชื่อว่า จิตสังขาร. ถามว่า เพราะเหตุไร วิตกและวิจาร จึงชื่อว่าวจีสังขารเล่า ? ตอบว่า เพราะในคราวที่มีการเปล่งวาจา บุคคลย่อมตรึก คือดำริคำพูดที่ตนจะเปล่งด้วยวิตก ย่อมตรอง คือใคร่ครวญลำดับคำพูดและความหมายของคำที่ตนจะเปล่งด้วยวิจาร เสียก่อน แล้วจึงเปล่งวาจา เพราะฉะนั้น วิตกและวิจารนี้ จึงนับว่าเป็นเครื่องปรุงแต่งวาจา เรียกว่า วจีสังขาร. ข้อนี้ ก็สมจริงตามคำที่ท่านพระธรรมทินนาเถรี กล่าวไว้ใน **จูฬเวทัลลสูตร** ว่า **"ปุพฺเพ โข อาวุโส วิสาข วิตกฺเกตฺวา วิจาเรตฺวา วาจํ ภินฺทติ ตสฺมา วิตกฺกวิจารา วจีสงฺขาโร"** แปลว่า *"นี่แน่ะ ท่านวิสาขะ บุคคลย่อมตรึกตรองก่อน แล้วจึงเปล่งวาจา เพราะฉะนั้น วิตกและวิจาร จึงชื่อว่า วจีสังขาร"* ดังนี้.

อธิโมกข์

คำว่า **อธิโมกข์** มีวจนัตถะ ว่า **อธิมุจฺจนํ อธิโมกฺโข** แปลว่า ความน้อมใจไปชื่อว่า **อธิโมกข์**. ก็ชื่อว่า "อธิมุจฺจนํ – ความน้อมใจไป" ในที่นี้ ได้แก่ความตัดสินใจได้นั่นเอง สมจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า "อธิโมกข์มีความตัดสินใจในอารมณ์เป็นลักษณะ" ดังนี้.

ถามว่า "แม้ศรัทธา ก็ได้ชื่อว่าอธิโมกข์เหมือนกัน มิใช่หรือ เพราะความที่ศรัทธานั้น ก็มีความน้อมใจไปเหมือนกัน จริงอย่างนั้น ในบรรดาวิปัสสนูปกิเลส (ธรรมเครื่องมัวหมองแห่งวิปัสสนา) ๑๐ อย่าง มีโอภาส (แสงสว่าง) เป็นต้นนั้น ก็

มีอธิโมกข์รวมอยู่ด้วยอย่างหนึ่ง และอธิโมกข์นี้ ท่านก็กล่าวว่าได้แก่ศรัทธา, ความน้อมใจไปแห่งอธิโมกขเจตสิก มีความแตกต่างไปจากอธิโมกข์คือศรัทธา อย่างไร ?"

ตอบว่า อธิโมกข์หรือศรัทธา เป็นความน้อมใจไป โอนใจไป เงื้อมใจไปด้วยอำนาจความดื่มด่ำซาบซึ้งในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส โดยประการที่หาธรรมอะไร ๆ ขัดขวางอาการที่น้อมใจไปนั้นมิได้ ภาวะที่น้อมใจไปในวัตถุที่น่าเลื่อมใสแห่งศรัทธามีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จึงเปรียบเหมือนน้ำที่น้อมไป คือหลั่งไหลไป บ่ายหน้าสู่ที่ต่ำ ในเส้นทางอันไม่มีวัตถุอะไร ๆ มีก้อนหินเป็นต้น ตั้งขวางกั้นอยู่ ฉะนั้น, ส่วนอธิโมกขเจตสิก เป็นความน้อมใจไปโดยอาการที่ไม่ลังเลในการจะถือเอาอารมณ์ จิตที่มีอธิโมกขเจตสิกประกอบ ย่อมถือเอาอารมณ์นั้นเต็มที่ ไม่คลางแคลงในอันจะถือเอา จึงเปรียบเหมือนบุคคลผู้เดินทางมาถึงทาง ๒ แพร่ง แล้วก็หาความลังเลใจในอันจะถือเอาทางเลี้ยวซ้ายหรือทางเลี้ยวขวามิได้ ฉะนั้น จึงได้คำอธิบายเพิ่มเติมว่า เป็นความตัดสินใจใน (อันจะถือเอา) อารมณ์.

ถามอีกว่า แม้โวฏฐัพพนจิต ก็เป็นความตัดสินอารมณ์ ความตัดสินอารมณ์แห่งโวฏฐัพพนจิตนั้น แตกต่างไปจากความตัดสินใจอันจะถือเอาอารมณ์แห่งอธิโมกขเจตสิก อย่างไร ?

ขอตอบว่า โวฏฐัพพนจิต เป็นไปโดยอาการที่ตัดสินในสภาวะของอารมณ์ตามที่สันตีรณะได้พิจารณาแล้วเท่านั้น ซึ่งกิริยาที่ตัดสินนั้นมีผลกระทบถึงชวนะ คือทำให้ชวนะแล่นไป รวมทั้งยังชวนะเหล่านั้นให้ถึงความเป็นกุศลหรือความเป็นอกุศลในสันดานของผู้ที่ยังไม่ปราศจากอนุสัย ในอารมณ์ที่มีอายุเพียงพอที่จะเป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งชวนะ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น จึงเป็นเหมือนการตัดสิน คือ ตกลงใจ ว่า "ผิด" หรือ "ไม่ผิด" แห่งผู้พิพากษาผู้พิจารณาเสียก่อน แล้วจึงตัดสินคดีความ ฉะนั้น จึงไม่ได้สักแต่ว่าตัดสินใจในอันถือเอาอารมณ์นั้น ๆ แน่นอน ไม่รวนเรเหมือนอย่างอธิโมกขเจตสิกเท่านั้น.

วิริยะ

คำว่า **วิริยะ** มีวจนัตถะ ว่า **วีรานำ ภาโว กมฺมำ วาติ วีริยำ อุสฺสาโห**. แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิริยะ เพราะมีความหมายว่า เป็นภาวะหรือการกระทำของคนกล้า ได้แก่ ความอุตสาหะ ดังนี้. ก็คำว่า **ภาวะของคนกล้า** ได้แก่

ความเพียรที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าเป็นคนกล้า คำว่า **การกระทำของคนกล้า** คือ การกระทำที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าเป็นคนกล้า ได้แก่ความขวนขวายในอารมณ์. ท่านกล่าวถึงวิริยะไว้อย่างนี้ ก็เพราะบุคคลจะสำเร็จความเป็นคนกล้า คือเป็นคนบากบั่นไม่ย่อท้อได้นั้น ก็ด้วยอำนาจแห่งวิริยะนั่นเอง วิริยะนั้นนั่นแหละ ท่านไขความไปว่า **ความอุตสาหะ** คือความพยายามนั่นเอง ก็วิริยะนั้นมีการค้ำจุนธรรมที่เกิดร่วมกันกับตนเป็นลักษณะ โดยประการที่ไม่ยอมให้ธรรมเหล่านั้นท้อถอยหรือเลิกล้มในกิจของตน ๆ ที่พึงทำในอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเหมือนเสาที่เขาเอามาเสริมค้ำจุนเรือนเก่าไว้ไม่ให้ล้ม ฉะนั้น คือ เปรียบเหมือนว่า เรือนเก่าทรงอยู่ได้ไม่ล้มครืนลงไป เพราะเจ้าของเรือนเอาเสาเข้ามาเสริมค้ำจุนไว้ ฉันใด, สัมปยุตตธรรมทั้งหลายไม่ท้อถอย ไม่เลิกล้มในกิจของตน ๆ ที่พึงทำในอารมณ์ ก็เพราะมีวิริยะค้ำจุนไว้ ฉันนั้น. เพราะฉะนั้น คำว่า **การค้ำจุน** ในที่นี้ จึงได้แก่การตามมอบกำลังแก่สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ไม่ยอมให้ตกไปในฝ่ายท้อถอยเกียจคร้าน นั่นเอง ในจิตตุปบาทที่หาวิริยะไม่ได้ทั้งหลาย ธรรมที่เกิดร่วมกัน แม้มีการทำกิจของตน ๆ ก็หาความพยายามขวนขวายในกิจของตน ๆ มิได้.

อีกอย่างหนึ่ง วิริยะมีการประคองไว้เป็นลักษณะ. เปรียบเหมือนว่า เมื่อกองทัพเล็กกระทำสงครามกับกองทัพใหญ่ กองทัพเล็กเห็นเกินกำลังจะเอาชนะได้ก็ย่อท้อ ลำดับนั้นก็กราบทูลรายงานความขัดข้องให้พระราชาทรงทราบ พระราชาก็รับสั่งให้จัดพลพาหนะเป็นทัพหนุนยกออกไป กองทัพเล็กของพระองค์ได้พลพาหนะที่เป็นทัพหนุนคอยประคับประคอง คือคอยช่วยเหลือแล้ว ก็ไม่ท้อถอย สามารถรบชนะทัพของอีกฝ่ายหนึ่งได้ ฉันใด, ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันกับวิริยะได้วิริยะประคับประคอง คือคอยช่วยเหลือแล้ว ก็ไม่ท้อถอยในกิจของตน ๆ ในอารมณ์ ฉันนั้นเหมือนกัน

ปีติ

คำว่า **ปีติ** มีวจนัตถะว่า **ปินยติ กายจิตฺตํ ตปฺเปติ วฑฺเฒตีติ วา** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปีติ เพราะมีความหมายว่า ยังกาย (นามกาย คือ เจตสิก) และจิตให้อิ่มเอิบ หรือยังกายและจิตให้เจริญ (หรือให้เติบขึ้น คือเป็นราวกะขยายกายและจิตให้เติบใหญ่) ดังนี้.

ปีตินั้น เป็นไปโดยอาการที่ยินดี (บันเทิง) เป็นลักษณะ อธิบายว่า มีการจับเอาอารมณ์อย่างเต็มที่ คือเอิบอาบไปในอารมณ์นั้น เต็มที่ ไม่พร่อง เป็นลักษณะ

ในคำพรรณนาจิตตุปปาทกัณฑ์แห่ง **อรรถกถาอัฏฐสาลินี** มีคำพูดเกี่ยวกับประเภทของปีติอยู่อย่างนี้ ว่า : -

ก็ ปีติ นั้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. **ขุททกาปีติ** - ปีติมีนิดหน่อย

๒. **ขณิกาปีติ** - ปีติมีชั่วขณะ

๓. **โอกกันติกาปีติ** - ปีติโถมทับ

๔. **อุพเพงคาปีติ** - ปีติตัวลอย

๕. **ผรณาปีติ** - ปีติแผ่ซ่าน

ในบรรดาปีติ ๕ อย่างเหล่านั้น **ขุททกาปีติ** เป็นปีติที่เพียงแต่สามารถทำให้โลมชาติชูชันได้เท่านั้น.

ขณิกาปีติ เป็นปีติที่ผุดขึ้นในใจชั่วแว่บเดียวแล้วก็หมดไป เหมือนสายฟ้าแลบ.

โอกกันติกาปีติ เป็นปีติที่เกิดขึ้นโถมทับกาย (นามกาย คือ เจตสิก) และจิตเป็นระลอก ๆ เหมือนคลื่นโถมทับฝั่งทะเลเป็นระลอก ๆ แล้วแตกไป ฉะนั้น.

อุพเพงคาปีติ เป็นปีติที่มีกำลังถึงขนาดยังกายให้ลอยขึ้น เหาะไปในอากาศได้. จริงอย่างนั้น ในวันเพ็ญวันหนึ่ง เวลาเย็น พระมหาติสสเถระ ผู้อาศัยอยู่ ณ ปุณณวัลลิกวิหาร ได้ไปยังลานพระเจดีย์ พอคิดว่า "ในเวลานี้หนอ บริษัท ๔ ไหว้พระมหาเจดีย์กันอยู่" ดังนี้ อุพเพงคาปีติอันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์โดยเกี่ยวกับเป็นอารมณ์ที่คุ้นเคยตามปกติก็เกิดขึ้น ยังตัวท่านให้ลอยขึ้นไป เหาะไปในอากาศแล้วลงมายืนอยู่ที่ลานพระมหาเจดีย์นั่นเอง เหมือนลูกช่างลายวิจิตรที่เขาขว้างไปตกอยู่ที่พื้นที่เรียบดี ฉะนั้น.

แม้นางกุลธิดาคนหนึ่ง ในวัตตกาลกคามซึ่งอยู่ใกล้คิริกัณฑกวิหารก็เช่นเดียวกัน อาศัยอุพเพงคาปีติที่มีกำลัง อันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ก็เหาะไปในอากาศได้

มีเรื่องว่า เย็นวันหนึ่ง บิดามารดาของนางกุลธิดาผู้นั้น เมื่อจะไปสู่วิหารเพื่อประโยชน์แก่การฟังธรรม ก็กล่าวกะธิดาว่า "ลูกเอ๋ย ตัวเจ้ายังมีภาระต้องทำ ไม่

อาจที่จะไปกับพ่อแม่ในเวลาที่ไม่เหมาะเช่นนี้ได้ พ่อและแม่ได้ฟังธรรมแล้วจะอุทิศส่วนกุศลให้เจ้า" ดังนี้แล้วก็ไปวิหาร. นางกุลธิดานั้นแม้ว่าอยากไป แต่เมื่อไม่อาจจะโต้แย้งคำพูดของบิดามารดานั้นได้ ก็จำต้องยั้งอยู่ที่เรือน เมื่อยืนอยู่ที่ประตูเรือนแลดูลานพระเจดีย์ที่อยู่สูงขึ้นไปในอากาศ ณ คิริกัณฑกวิหารอยู่ ก็ได้เห็นประทีปเครื่องบูชาเจดีย์ ขณะที่เห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาด้วยพวงดอกไม้ของหอมเป็นต้นกันอยู่ หญิงนั้นก็ได้ยินเสียงสวดมนต์จากคณะภิกษุสงฆ์. ลำดับนั้น พอหญิงนั้นคิดว่า "พวกคนเหล่านี้มีบุญหนอ ที่ได้ไปสู่วิหาร ได้เที่ยวไปตามลานพระเจดีย์เห็นเช่นนี้ และได้ฟังธรรมกถาไพเราะเห็นเช่นนี้" ดังนี้ กำลังมองดูพระเจดีย์ซึ่งเหมือนดังกองแก้วมุกดาอยู่นั่นเอง อุพเพงคาปีติก็เกิดขึ้น ยังตัวหญิงนั้นให้ลอยขึ้นไปในอากาศ ย่างลงสู่ลานพระเจดีย์จากทางอากาศ ก่อนหน้าบิดามารดาทีเดียว ไหว้พระเจดีย์ แล้วยืนฟังธรรมอยู่.

ลำดับนั้น บิดามารดา ครั้นมาถึงแล้วก็ถามเธอว่า "ลูกเอ๋ย เจ้ามาทางไหนกัน ?" หล่อนก็ตอบว่า "มาทางอากาศ มิใช่เดินมา" พอมารดาทักท้วงว่า "ขึ้นชื่อว่า ทางอากาศ พระขีณาสพท่านใช้สัญจรกัน ตัวเจ้าจะมาได้อย่างไร ?" ก็ตอบว่า "เมื่อฉันอาศัยแสงจันทร์ยืนดูพระเจดีย์อยู่ ปีติมีกำลังซึ่งมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น ลำดับนั้น ฉันก็ไม่รู้แล้วละว่า เรายืนอยู่หรือนั่งอยู่ แต่ว่าได้ลอยขึ้นสู่อากาศ ด้วยเหตุที่ได้ถือเอาแล้วเท่านั้น แล้วมายืนอยู่ที่ลานเจดีย์" ดังนี้. อุพเพงคาปีติย่อมเป็นปีติมีกำลังขนาดยังกายให้ลอยไปในอากาศได้อย่างนี้.

ส่วน **ผรณาปีติ** เป็นปีติที่พอเกิดขึ้นแล้ว ก็แผ่ซ่านไปจากจิต ซึมซาบร่างกายทั้งสิ้น ดุจกระบอกที่สูบลมเต็ม และเป็นดุจหลืบเขาที่ห้วงน้ำไหลเข้าไปขังอยู่เต็มฉะนั้น.

ฉันทะ

คำว่า **ฉันทะ** มีวจนัตถะ ว่า **ฉนฺทนํ ฉนฺโท อาลมฺพเนนาตฺถิกตา** แปลว่าความพอใจ ชื่อว่า ฉันทะ ได้แก่ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยอารมณ์ ดังนี้.

ฉันทะ นั้น มีความเป็นผู้ใคร่จะกระทำเป็นลักษณะ คือมีความใคร่จะกระทำธรรมนั้น ๆ ให้เป็นอารมณ์แก่จิตเป็นลักษณะ จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ใน**อรรถกถาอัฏฐสาลินี** ว่า *"ในคราวที่จิตจะถือเอาซึ่งอารมณ์ ฉันทะ เป็นเหมือนมือที่เหยียดไป"* ดังนี้. ฉันทะจึงเป็นความปรารถนาจะเสนออารมณ์แก่จิตพร้อมทั้ง

สัมปยุตตธรรม.

ถามว่า ถ้าหากฉันทะคือความเป็นผู้ต้องการด้วยอารมณ์อย่างที่กล่าวนั้นไซร้ ฉันทะที่เกิดร่วมกับเจตนาความตั้งใจสละทานวัตถุแก่ผู้อื่นจะชื่อว่า ความเป็นผู้ต้องการด้วยอารมณ์อย่างไร เพราะว่าในเวลานั้น เมื่อมีความคิดจะสละอารมณ์คือทานวัตถุนั้นไป ก็ชื่อว่าไม่ต้องการด้วยอารมณ์นั้น ?

ตอบว่า แม้ฉันทะที่เป็นไปในคราวสละทานวัตถุ ก็ชื่อว่าเป็นผู้มีความต้องการด้วยอารมณ์ที่จะพึงสละไปนั่นแหละ กล่าวคือ เมื่อคิดสละอารมณ์ใดไป ก็ชื่อว่า มีความต้องการด้วยอารมณ์นั้น เพื่อประโยชน์แก่การสละไปในคราวนั้นนั่นเทียว เพราะฉะนั้น คำที่ว่า ฉันทะ คือ ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยอารมณ์นี้ จึงหาความผิดพลาดอะไร ๆ มิได้. ก็คำพูดถึงลักษณะของฉันทะ ว่า "ฉันทะ มีความใคร่จะกระทำ (ให้เป็นอารมณ์) เป็นลักษณะ" นั้นนั่นเอง เป็นคำแสดงไขความข้อนี้ได้ชัดเจนดีแล้ว.

อนึ่ง แม้ **ตัณหา** ก็มีความต้องการด้วยอารมณ์ ด้วยอำนาจความเสน่หาในรสของอารมณ์ เพราะฉะนั้น แม้ตัณหานี้ท่านก็เรียกว่า "ฉันทะ" เหมือนอย่างในประโยคที่ว่า **"ฉนฺโท กาโม"** ที่แปลว่า "ความพอใจคือความใคร่", หรืออย่างคำว่า **"กามฉนฺโท"** ที่แปลว่า "ความพอใจในกาม" เป็นต้น, แม้ **ความเพียร** ก็เป็นผู้มีความต้องการด้วยอารมณ์ โดยเกี่ยวกับเป็นความต้องการจะยังจิตและธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลายให้เป็นไปในอารมณ์ติดต่อกันไปไม่ทอดทิ้ง ไม่ย่อหย่อน เพราะฉะนั้น แม้ความเพียร ท่านก็เรียกว่า "ฉันทะ" เหมือนอย่างในประโยคที่มีการกล่าวถึงสัมมัปปธาน (ความเพียรชอบ) ว่า **"ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ"** ที่แปลว่า "ย่อมยังฉันทะให้เกิด ย่อมพยายาม" ดังนี้ เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็กล่าวได้ว่า ฉันทะ มี ๓ อย่าง คือ : -

๑. **กัตตุกัมยตาฉันทะ** - ฉันทะคือความเป็นผู้ใคร่จะกระทำ

๒. **ตัณหาฉันทะ** - ฉันทะคือตัณหา

๓. **วิริยฉันทะ** - ฉันทะคือความเพียร

ก็การที่ท่านกล่าวลักษณะของฉันทะไว้ว่า "ฉันทะมีความใคร่จะกระทำ (ให้เป็นอารมณ์) เป็นลักษณะ" ดังนี้ ย่อมเป็นอันส่องความให้ทราบว่า ในบรรดา

ฉันทะ ๓ อย่าง นั้น ท่านประสงค์เอากัตตุกัมยตาฉันทะ ว่า เป็นฉันทเจตสิก ในอธิการแสดงไขเจตสิก นี้ มิได้ประสงค์เอาฉันทะ ๒ อย่างนอกนี้. เจตสิก ๖ อย่าง มีวิตกเป็นต้น มีฉันทะเป็นที่สุดเรียกว่า **ปกิณณกเจตสิก**

ความหมายของคำว่า "ปกิณณกเจตสิก"

คำว่า **"ปกิณณกะ"** มีวจนัตถะ ว่า **โสภเณสุ ตทีตเรสุ จ ปกาเรน กิณฺณา วิปฺปกิณฺณาติ ปกิณฺณกา** แปลว่า เจตสิก ๖ อย่าง มีวิตกเป็นต้น มีฉันทะเป็นที่สุด ชื่อว่า **ปกิณณกะ** เพราะมีความหมายว่า กล่นเกลื่อนโดยประการ คือ กระจายไปโดยประการต่าง ๆ ในโสภณจิตและในจิตที่นอกไปจากโสภณจิต นี้ (คือในอโสภณจิตนั่นเอง) ดังนี้.

ความหมายของคำว่า "อัญญสมานาเจตสิก"

คำว่า **"อัญญสมานา"** แยกได้เป็น ๒ ศัพท์ คือ ศัพท์ว่า "อัญญ" ศัพท์หนึ่ง, และศัพท์ว่า "สมานา" ศัพท์หนึ่ง จึงมีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **โสภณาเปกฺขาย อิตเร อิตราเปกฺขาย โสภณา จ อญฺเญ นาม. เตสํ สมานา น อุทฺธจฺจาทิสทฺธาทโย วิย อกุสลาทิสภาวาเยวาติ อญฺญสมานา.** แปลว่า "เทียบกับโสภณจิตตุปบาทแล้ว อโสภณจิตตุปบาทนอกนี้ ก็ชื่อว่า อัญญะ (แปลว่า "อื่น". คืออื่นไปจากโสภณจิตตุปบาท) และเทียบกับอโสภณจิตตุปบาท แล้ว โสภณจิตตุปบาทนอกนี้ ก็ชื่อว่า "อัญญะ" (อื่นไปจากอโสภณจิตตุปบาท), เจตสิกธรรม ๑๓ อย่าง คือ สัพพสาธารณเจตสิก ๗ อย่าง มีผัสสะเป็นต้น, ปกิณณก-เจตสิก ๖ อย่างมีวิตกเป็นต้น ชื่อว่า **อัญญสมานา** เพราะมีความหมายว่า เป็นสมานา (คือเสมอเหมือนกัน, เท่าเทียมกัน ได้แก่ประกอบได้เป็นสาธารณะ) แก่จิตตุปบาท ที่ได้ชื่อว่า "อัญญะ" เหล่านั้น คือมิได้มีสภาวะเป็นอกุศลอย่างเดียว เหมือนอย่างอกุศลเจตสิกทั้งหลายมีอุทธัจจะเป็นต้น หรือเป็นโสภณเจตสิกอย่างเดียว เหมือนอย่างโสภณเจตสิกทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ดังนี้. หมายความว่า อุทธัจจเจตสิกเป็นต้น เป็นอกุศลเจตสิกอย่างเดียว เกิดในอโสภณจิตประเภทอกุศลจิตเท่านั้น, ศรัทธาเจตสิกเป็นต้น เป็นโสภณเจตสิกอย่างเดียว เกิดในโสภณ-จิตทั้งหลายเท่านั้น แต่เจตสิก ๑๓ อย่างเหล่านี้ เป็นสมานาคือเป็นสาธารณะ

เกิดในโสภณจิตก็ได้ เกิดในอโสภณจิตก็ได้ จึงเรียกว่า "อัญญสมานาเจตสิก" เพราะศัพท์ว่า "อัญญะ" ที่แปลว่า "อื่น" ในที่นี้ ได้แก่ โสภณจิตซึ่งอื่นไปจากอโสภณจิต และอโสภณจิตซึ่งอื่นไปจากโสภณจิต ฉะนี้แล.

คำอธิบายเกี่ยวกับอัญญสมานาเจตสิกก็มีเพียงเท่านี้

อกุศลเจตสิก ๑๔

เจตสิก ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ โมหะ ๑, อหิริกะ ๑, อโนตตัปปะ ๑, อุทธัจจะ ๑, โลภะ ๑, ทิฏฐิ ๑, มานะ ๑, โทสะ ๑, อิสสา ๑, มัจฉริยะ ๑, กุกกุจจะ ๑, ถีนะ ๑, มิทธะ ๑, วิจิกิจฉา ๑, ชื่อว่า **อกุศลเจตสิก**.

คำอธิบาย

ท่านอาจารย์ ครั้นยกเจตสิกธรรม ๑๓ อย่างขึ้นแสดงไว้โดยเป็นหมวดอัญญสมานาเจตสิก อันแบ่งเป็น ๒ พวก คือ พวกสัพพจิตตสาธารณเจตสิก และพวกปกิณณกเจตสิก อย่างนี้ก่อน แล้ว บัดนี้ ท่านประสงค์แสดงเจตสิกธรรม ๑๔ อย่าง มีโมหะเป็นต้น โดยเป็นหมวดอกุศลเจตสิก เพราะความที่เกิดในอกุศลจิตทั้งหลายเท่านั้น แล้วต่อจากนั้น ก็จะได้ยกเจตสิกอีก ๒๕ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้นขึ้นแสดงโดยเป็นหมวดโสภณเจตสิก เพราะความที่เกิดในโสภณจิตทั้งหลายเท่านั้นต่อไป จึงได้กล่าวว่า "**โมหะ**" ดังนี้ เป็นต้น. พึงทราบว่า การที่ท่านมิได้ยกหมวดอเหตุกเจตสิกขึ้นแสดงเป็นอีกหมวดหนึ่งต่างหากนั้น ก็เพราะความที่หาเจตสิกอะไร ๆ ที่เกิดเฉพาะในอเหตุกจิตทั้งหลาย อันจะถึงความนับว่า เป็นอเหตุกเจตสิกมิได้เลย แม้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น.

โมหะ

คำว่า **โมหะ** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **อารมฺมเณ มุยฺหตีติ โมโห อญฺญาณํ** แปลว่า สภาวธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **โมหะ** เพราะมีความหมายว่าหลงในอารมณ์ ได้แก่ความไม่รู้ ดังนี้. โมหะ นั้น มีความไม่รู้เป็นลักษณะ. ก็แต่ว่าโมหะเป็นนามธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมรู้อารมณ์ได้ ถึงกระนั้น บัณฑิตก็พึง

ทราบว่า โมหะ นั้น ได้ชื่อว่ารู้อารมณ์ ก็โดยสักว่าถือเอาอารมณ์ได้เท่านั้น หาได้รู้ความจริงในอารมณ์นั้นไม่ และการไม่รู้ความจริงในอารมณ์ของโมหะ อย่าพึงเห็นว่าเป็นเช่นเดียวกับการไม่รู้ความจริงของจิตประเภทที่เป็นญาณวิปปยุตซึ่งหาโทษมิได้ ทว่าเป็นการไม่รู้ความจริงด้วยสภาวะที่ลุ่มหลงของตน เพราะว่าสภาวะที่ลุ่มหลงแห่งโมหะย่อมปิดบังความจริงที่ควรรู้ในอารมณ์นั้นไม่ให้ปรากฏ เป็นเหตุให้บุคคลไม่อาจแทงตลอดสภาวะของอารมณ์ตามความเป็นจริงได้ เป็นมูลแห่งอกุศลธรรมอันชั่วร้ายทุกอย่าง จึงเป็นธรรมที่มีโทษ โมหะเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ย่อมทำบุคคลนั้นให้เป็นคนมืดบอด.

บัณฑิตพึงทราบว่า สักว่าความไม่รู้จะได้ชื่อว่าเป็นโมหะไปเสียทั้งนั้น หามิได้ เฉพาะความไม่รู้สภาวธรรมตามความเป็นจริงในอารมณ์ทั้งหลายอันเป็นมูลแห่งอกุศลธรรมทั้งปวง อันเป็นเหตุให้สังสารวัฏยืดเยื้อต่อไปเท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่า โมหะ โมหะเป็นธรรมที่ควรละ เป็นความจริงว่า ยกเว้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ทั้งหลายเหล่าอื่น แม้ว่าล้วนละโมหะไปได้แล้ว ถึงกระนั้น ท่านเหล่านั้น ก็ย่อมอาจไม่รู้เส้นทางไปมา ไม่รู้สถานที่ ไม่รู้ชื่อของวัตถุของบุคคล เป็นต้นได้ รวมทั้งไม่รู้ในสิ่งที่เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่เป็นวิสัยของท่าน ก็ความไม่รู้ตามสมมุติของชาวโลกเป็นต้นของท่านเหล่านั้นอย่างนี้ นี้ มิได้เป็นมูลของอกุศลธรรมทั้งปวง มิได้เป็นเหตุให้สังสารวัฏยืดเยื้อ จึงไม่ใช่ธรรมที่ควรละ ก็ย่อมไม่ใช่โมหะ เพราะฉะนั้น ใน **ขีณาสวสติสัมโมสปัญหา ในมิลินทปัญหา** ท่านพระนาคเสนจึงได้ถวายพระพรวิสัชชนาปัญหาของพระเจ้ามิลินท์ ว่า *"ขอถวายพระพร อันการจะรู้ทุกสิ่งทุกอย่างได้หมด ไม่ใช่วิสัยของพระอรหันต์รูปไหน ๆ เพราะท่านไม่มีกำลังจะรู้ทุกสิ่งทุกอย่างได้หมด ขอถวายพระพร พระอรหันต์ก็ยังมีความไม่รู้แม้ชื่อ แม้โคตรของหญิงชายทั้งหลายได้, พระอรหันต์นั้น ยังมีความไม่รู้เส้นทางบนแผ่นดินได้. ขอถวายพระพร วิมุตติ (ความหลุดพ้น, ธรรมเป็นเหตุหลุดพ้น) นั่นเทียว พระอรหันต์รูปไหน ๆ ก็ย่อมรู้. พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ ย่อมรู้สิ่งที่เป็นวิสัยของท่าน, ขอถวายพระพร พระตถาคตเจ้าผู้เป็นพระสัพพัญญูเท่านั้น ทรงรู้ทุกสิ่งทุกอย่างได้"* ดังนี้

อนึ่ง อกุศลธรรมที่ท่านเรียกว่า **อวิชชา** อันเป็นความไม่รู้ในฐานะ ๘ คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ในขันธ์ส่วนอดีต ๑ ในขันธ์ส่วนอนาคต ๑ ในขันธ์ทั้ง

ส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต ๑ ในปัจจยาการ ๑ อันมาในคำบรรยายพระอภิธรรม หรือความไม่รู้ในฐานะ ๔ คือ ในอริยสัจ ๔ เท่านั้น อันมาในคำบรรยายพระสูตร นั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ธรรมที่ชื่อว่า อวิชชา นั้น ว่าโดยตัวสภาวธรรม ก็ได้แก่ โมหะ นั่นเอง.

อหิริกะ

คำว่า **อหิริกะ** มีวจนัตถะ ว่า **น หิริยติ น ลชฺชียตีติ อหิริโก ปุคฺคโล วา ธมฺมสมูโห วา. อหิริกสฺส ภาโว อหิริกฺกํ ตเทว อหิริกํ.** แปลว่า บุคคลหรือประชุมธรรม ชื่อว่า อหิริกะ เพราะมีความหมายว่า ไม่ละอาย คือไม่รังเกียจ (แต่บาปทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้น) ภาวะแห่งอหิริกะชื่อว่าอหิริกกะ (ความเป็นบุคคลผู้ไม่ละอาย หรือความเป็นประชุมธรรมที่ไม่ละอาย) อหิริกกะนั้นนั่นเอง เป็นอหิริกะ (โดยการลบ ก อักษรไปเสียตัวหนึ่ง) ดังนี้.

อโนตตัปปะ

คำว่า **อโนตตัปปะ** มีวจนัตถะ ว่า **น โอตฺตปฺปตีติ อโนตฺตปฺปี** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อโนตตัปปะ** เพราะมีความหมายว่า ไม่เกรงกลัว (แต่บาปทุจริต) ดังนี้.

ในธรรม ๒ อย่างนี้ **อหิริกะ** มีความไม่รังเกียจทุจริตทั้งหลาย มีกายทุจริตเป็นต้น เป็นลักษณะ ดุจสุกรบ้านที่ไม่รังเกียจคูถ (อุจจาระ) ฉะนั้น. ส่วน **อโนตตัปปะ** มีความไม่สะดุ้งกลัวทุจริตทั้งหลาย มีกายทุจริตเป็นต้น เป็นลักษณะ ดุจตั๊กแตนไม่สะดุ้งกลัวไฟ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวถึงอหิริกะและอโนตตัปปะไว้โดยบุคคลาธิษฐาน ว่า : -

ชิคุจฺฉติ นาหิริโก ปาปา คูถาว สูกโร
น ภายนฺติ อโนตฺตปฺปี สลโภ วิย ปาวกา

แปลว่า บุคคลผู้หาหิริมิได้ ย่อมไม่รังเกียจบาป ดุจสุกรไม่รังเกียจคูถ (อุจจาระ) ฉะนั้น บุคคลผู้หาโอตตัปปะมิได้ย่อมไม่กลัวบาป ดุจตั๊กแตนไม่กลัวไฟ ฉะนั้น

ดังนี้.

ก็ด้วยศัพท์ว่า "เป็นต้น" ในคำว่า "ทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น" นี้ พึงทราบว่า นอกจากจะสงเคราะห์เอาทุจริตที่เหลือมีวจีทุจริตเป็นต้นแล้ว ยังสงเคราะห์เอากิเลสทั้งหลายอันเป็นเหตุแห่งทุจริตเหล่านั้นด้วยทีเดียว ด้วยว่า อหิริกะและอโนตตัปปะ นี้ มีประจำในอกุศลจิตทุกดวง.

ในเวลาที่เด็กอ่อนเหยียดมือไปในหลุมคูถที่ขังอสรพิษไว้ ในเวลานั้นชื่อว่าไม่รังเกียจสิ่งสกปรกหรือคูถด้วย ชื่อว่าไม่กลัวโทษภัยของอสรพิษด้วย ฉันใด, ในเวลาที่บุคคลทำบาป ในเวลานั้นชื่อว่า ไม่รังเกียจสิ่งสกปรกคือบาปนั้น ด้วยอหิริกะด้วย ชื่อว่า ไม่กลัวโทษภัยของบาปนั้นด้วยอโนตตัปปะด้วย ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ นี้ จึงเป็นไปคู่กัน.

อุทธัจจะ

คำว่า **อุทธัจจะ** มีวจนัตถะ ว่า **อุทฺธตสฺส ภาโว อุทฺธจฺจํ** แปลว่า ภาวะแห่งบุคคลผู้ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อุทธัจจะ ดังนี้ แปลว่า ความฟุ้งซ่าน นั่นเอง อุทธัจจะ นั้น มีความไม่สงบแห่งจิตเป็นลักษณะ เหมือนกองขี้เถ้าที่ฟุ้งขึ้น เพราะก้อนหินที่บุคคลขว้างไปตกกระทบเข้า ฉะนั้น. ก็คำว่า "ความไม่สงบ" นี้ ได้แก่ ภาวะที่จิตไม่หยุดนิ่งนั่นเทียว. เปรียบเหมือนว่า ผืนธง แม้ว่าไม่ละจากเสาธงไป เพราะกำลังของเชือกที่ผูกไว้ ก็ไม่อาจจำหยุดนิ่งที่เสาธงนี้ได้ เพราะกำลังของลมที่กระหน่ำตี ฉันใด, อุทธัจจะนี้ แม้ว่าไม่ละจากอารมณ์เพราะกำลังของอธิโมกข์ (สภาวะที่ตัดสินคือ ปลงใจ ในอารมณ์) ก็ไม่อาจหยุดนิ่ง คือมีแต่ความสั่นไหวในอารมณ์นั้น เพราะกำลังของอโยนิโสมนสิการ ฉันนั้น.

โลภะ

คำว่า **โลภะ** มีวจนัตถะ ว่า **ลุพฺภตีติ โลโภ** แปลว่า สภาวะอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โลภะ เพราะมีความหมายว่า อยาก ดังนี้.

โลภะนั้น มีความติดข้องในอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนลิงติดตัง ฉะนั้น ในอุปมานี้ มีข้อเปรียบเทียบอย่างนี้ว่า ในคราวที่ลิงติดตัง คือยางเหนียว ที่เขาใช้ดักลิง พึงเห็นโลภะเหมือนลิง อารมณ์เหมือนตังดักลิง การที่โลภะติดในอารมณ์เหมือนการที่ลิงติดอยู่ที่ตัง ก็เป็นอันเปรียบให้เห็นว่า โลภะ เป็นผู้ติดอารมณ์เอง.

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบให้เห็นว่า โลภะนี้ เหมือนตังที่เป็นเหตุให้ลิงติดอยู่กับวัตถุ คือในเวลาที่ลิงติดอยู่กับวัตถุมีกิ่งไม้เป็นต้น ที่เขาทาตังคือยางเหนียวเอาไว้ พึงเห็นบุคคลหรือจิตเหมือนลิง พึงเห็นอารมณ์เหมือนวัตถุมีกิ่งไม้เป็นต้น พึงเห็นโลภะเหมือนตัง ก็เป็นอันเปรียบให้เห็นว่า โลภะเป็นเหตุให้บุคคลหรือจิตติดอารมณ์

ก็โลภะนี้ ถึงฐานะเป็นมูลก็เรียกว่า **"โลภะ"** นั้น นั่นแหละ, ถึงฐานะเป็นนิวรณ์ก็เรียกว่า **"กามฉันทะ"**, ถึงฐานะเป็นกรรมบถก็เรียกว่า **"อภิชฌา"**, ถึงฐานะเป็นความอยากอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ก็เรียกว่า **"ตัณหา"**, ถึงฐานะเป็นวิปัสสนูปกิเลส (ธรรมเครื่องมัวหมองแห่งวิปัสสนา) หรือเป็นความติดใจในอธิกุศลก็เรียกว่า **"นิกันติ"** เป็นต้น จึงมีหลายชื่อตามฐานะที่เป็นไป แล.

คำที่เหลือที่ควรกล่าวเกี่ยวกับโลภะเจตสิกนี้ ได้กล่าวไว้แล้วในปริจเฉทที่ ๑ ตอนว่าด้วยโลภมูลจิต

ทิฏฐิ

ก็คำว่า **"ทิฏฐิ"** แปลว่า "ความเห็น" เท่านั้น เป็นคำกลาง ๆ หมายถึงสัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ ความเห็นถูกต้อง ก็ได้, หมายถึงมิจฉาทิฏฐิคือความเห็นผิดก็ได้ ดังได้กล่าวแล้วในปริจเฉทที่ ๑ ตอนว่าด้วยโลภมูลจิต, ก็แต่ว่าคำว่า ทิฏฐิ นี้ เมื่อมาในอธิการแห่งอกุศลจิตอันนับว่าเป็นอกุศลเจตสิกอย่างหนึ่ง บัณฑิตก็ย่อมเข้าใจได้ว่า ท่านหมายเอา มิจฉาทิฏฐิเท่านั้น.

ใน **พรหมชาลสูตร** พระพุทธเจ้าตรัสมิจฉาทิฏฐิไว้ถึง ๖๒ อย่าง โดยเป็นทิฏฐิที่เป็นไปเกี่ยวกับอัตตา และโลก (สัตวโลก) ก็ทิฏฐิ ๖๒ อย่างเหล่านั้น สามารถย่อได้เป็น ๑๐ อย่าง อย่างนี้ คือ :-

โลกยั่งยืน ๑ โลกไม่ยั่งยืน ๑, โลกมีที่สุด ๑ โลกไม่มีที่สุด ๑, ชีพ (อัตตา) ก็อันนั้น สรีระ (ขันธ์ ๕) ก็อันนั้น ๑ ชีพก็อย่างหนึ่ง สรีระก็อย่างหนึ่ง ๑, หลังจากตาย สัตว์ย่อมมีอีก ๑ หลังจากตายสัตว์ย่อมไม่มีอีก ๑, หลังจากตาย สัตว์ย่อมมีอีกก็ได้ ย่อมไม่มีอีกก็ได้ ๑, หลังจากตาย สัตว์จะว่ามีอีกก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีอีกก็ไม่ใช่ ๑ ดังนี้ ก็ทิฏฐิเหล่านี้ ย่อมเป็นทิฏฐิที่เป็นไปเพราะปรารภขันธ์ส่วนอดีตแห่งพวกสมณพราหมณ์ ผู้ได้บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติหนหลังได้มากมายบ้าง, เป็นทิฏฐิที่เป็นไปเพราะปรารภขันธ์ส่วนอนาคตแห่งสมณพราหมณ์

ผู้ได้จุตูปปาตญาณ บ้าง, เป็นทิฏฐิที่เป็นไปแม้เพราะการนึกคิดตริตรองเอาโดยหลักตรรกะ แห่งสมณพราหมณ์ผู้เป็นนักคิดบ้าง อนึ่ง แม้ทิฏฐิอื่น ๆ มากมายที่นอกเหนือไปจากนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นทิฏฐิที่ยึดถือมงคลก็ดี เป็นทิฏฐิที่เป็นไปเกี่ยวกับข้อปฏิบัติ เพื่อความหมดจดจากสังสารวัฏเป็นต้นก็ดี ล้วนเป็นทิฏฐิที่งอกงามแตกประเภทออกมาจากทิฏฐิเหล่านี้แหละ เช่นว่า เมื่อเห็นว่ามีอัตตา และอัตตานั้นยั่งยืน ก็เกิดความปรารถนาในอันที่จะให้อัตตานั้นถึงความบริสุทธิ์ ถึงสุข ถึงความสำเร็จ จึงบัญญัติปฏิปทาหรือข้อวัตร เพื่อความบริสุทธิ์ เพื่อสุข เพื่อความสำเร็จแห่งอัตตานั้น โดยประการต่าง ๆ ซึ่งล้วนเป็นปฏิปทาหรือข้อวัตรที่บัญญัติกันขึ้นมา ด้วยอำนาจแห่งมิจฉาทิฏฐิทั้งสิ้น อย่างนี้ เป็นต้น.

ก็ทิฏฐิทั้งหลาย ย่อมมีเพราะสักกายทิฏฐิ ถ้าไม่มีสักกายทิฏฐิก็ย่อมไม่มี ข้อนี้ สมจริงตามที่ท่านพระอิสิทัตตเถระกล่าว (กะท่านจิตตคฤหบดี) ว่า **"อิมา โข คหปติ ทิฏฺฐิโย สกฺกายทิฏฺฐิยา สติ โหนฺติ, สกฺกายทิฏฺฐิยา อสติ น โหนฺติ"**[๑] แปลว่า *"ดูกร ท่านคฤหบดี เมื่อมีสักกายทิฏฐิ ทิฏฐิเหล่านี้จึงมี, เมื่อไม่มีสักกาย-ทิฏฐิ ทิฏฐิเหล่านี้ก็มีไม่ได้"* ดังนี้. สักกายทิฏฐิ แปลว่า "ความเห็นผิดในกายที่มีอยู่" ก็คำว่า "สักกายะ – กายที่มีอยู่" ในที่นี้ ได้แก่ อุปาทานขันธ์ ๕ ที่มีอยู่นั่นเอง. ก็สักกายทิฏฐินั้น มี ๒๐ อาการ เพราะเป็นไปในอุปาทานขันธ์ ๕ ขันธ์ละ ๔ อาการ อย่างนี้ คือ :

ว่าในรูปขันธ์ก่อน, ย่อมเห็นรูปว่า เป็นเรา ๑
ย่อมเห็นรูปว่า มีเรา ๑
ย่อมเห็นว่า เรามีในรูป ๑
ย่อมเห็นว่า รูปมีในเรา ๑

ดังนี้ แม้ในขันธ์ที่เหลือ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น ก็อย่างนี้ โดยนัยว่า "ย่อมเห็นเวทนาว่าเป็นเรา" เป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นสักกายทิฏฐิ ๒๐

มานะ

คำว่า **มานะ** มีวจนัตถะ ว่า **เสยฺโยหมสฺมีติ อาทินา มญฺญตีติ มาโน** แปลว่า "สภาวธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **มานะ** เพราะมีความหมายว่า สำคัญตัว โดย

---

[๑] สำ. สฬา. ๑๘/๓๕๒ ทุติยอสิทฺธตฺตสุตฺต. คหปติสำยุตฺต.

นัยว่า "เราเป็นคนดีกว่า" เป็นต้น ดังนี้. มานะนั้น มีความยกตัวเป็นลักษณะจริงอย่างนั้น ท่านกล่าวถึงมานะ ว่า "มีความใคร่เป็นดุจธงเป็นอาการปรากฏ" คือในคราวที่เกิดขึ้น ย่อมมีอาการปรากฏราวกะว่า ต้องการจะยกตนไว้ในที่สูง ดุจธงที่เขายกขึ้นตั้งให้เด่นเป็นสง่า ฉะนั้น.

มานะ ๗

ส่วน ใน **ปกรณ์วิภังค์** ตรัสมานะไว้เป็น ๗ อย่าง คือ มานะ ๑ อติมานะ ๑ มานาติมานะ ๑ โอมานะ ๑ อธิมานะ ๑ อัสมิมานะ ๑ มิจฉามานะ ๑ ซึ่งมีคำอรรถาธิบายดังต่อไปนี้.

ในบรรดามานะ ๗ อย่าง นั้น คำว่า **มานะ** ได้แก่ความถือตัวโดยเกี่ยวกับวัตถุมีชาติกำเนิด (ชาติตระกูล) เป็นต้น เพียงอย่างเดียว ไม่เหลียวแล ไม่แตะต้องตัวบุคคล โดยการน้อมตนเข้าไปเปรียบเทียบกันว่า "เราดีกว่าเขา" เป็นต้น แต่ประการใด. ความว่า ผู้เป็นพระราชา ก็ย่อมมีความถือตัว คือสำคัญตัวอยู่เสมอว่า "เราเป็นพระราชาหนา" เป็นต้น โดยที่มิได้มีการน้อมเข้าไปเปรียบเทียบกับผู้อื่น ว่า "เราเป็นพระราชา ส่วนเขามิได้เป็น" เป็นต้น แต่ประการใด แม้ผู้เป็นปุโรหิต เป็นเสนาบดี เป็นผู้คงแก่เรียน เป็นต้น ก็มีความถือตัวอย่างนี้ได้.

ส่วน **อติมานะ** เป็นความถือตัว ทับถมผู้อื่นด้วยชาติกำเนิดเป็นต้น โดยนัยว่า "เราเป็นพระราชา เราประเสริฐกว่า ผู้นี้เป็นเพียงไพร่กฎุมพี ในแผ่นดินนี้คนผู้เป็นเช่นเราหามีไม่" ดังนี้ เป็นต้น แม้ในบุคคลที่เหลือก็อย่างนี้.

ส่วน **มานาติมานะ** เป็นมานะที่เกิดขึ้นโดยนัยอย่างนี้ ว่า "คนผู้นี้ เมื่อก่อนนี้ก็เสมอเหมือนเรา แต่ว่ามาบัดนี้เราดีกว่า เขาเลวกว่า" แห่งบุคคลผู้มีความแข่งดีกับบุคคลผู้ที่ตนคิดว่าเสมอกันหรือเท่าเทียมกันมาก่อน แล้วภายหลังตนดีกว่าหรือเหนือกว่าเขา.

คำว่า **โอมานะ** ได้แก่ มานะที่เป็นไปทำตัวไว้ในที่ต่ำกว่าเขา ด้วยเหตุมีชาติกำเนิดเป็นต้น อันกล่าวได้ว่าเป็นความถือตัว คือสำคัญตัวว่า "เราเลวกว่า ต่ำกว่าเขา" นั่นเอง.

ส่วน **อธิมานะ** เป็นความถือตัวว่า "เราเป็นผู้บรรลุสัจจธรรม, ส่วนผู้นี้หาได้บรรลุไม่" ก็อธิมานะนี้ ย่อมเกิดแก่ปุถุชนผู้มีศีลบริสุทธิ์ ไม่ประมาทในกรรมฐานปรารภวิปัสสนา ได้นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ

แล้ว ขณะบรรลุอุทยัพพยญาณใหม่ ๆ ซึ่งญาณนี้ยังอ่อนอยู่ ก็ถูกวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายมีแสงสว่างเป็นต้น ครอบงำ ก็ทำให้หลงผิดไปว่า "เราเป็นผู้บรรลุสัจจ-ธรรม เป็นพระอริยบุคคล ส่วนผู้นี้ยังเป็นปุถุชน" ดังนี้.

ส่วน **อัสมิมานะ** ได้แก่ ความถือตัว ความสำคัญตัวว่า "เรามีอยู่ในขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น" อธิบายว่า เป็นมานะที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับว่า "เราเป็นรูป" เป็นต้น ตามทำนองเดียวกันกับสักกายทิฏฐิ ต่างกันแต่เพียงว่า นั่นเป็นความเห็นผิด แต่นี้เป็นความถือตัว.

ส่วน **มิจฉามานะ** ได้แก่ มานะที่เกิดขึ้นด้วยเหตุมีการงานที่เป็นบาปเป็นต้น เป็นความจริงว่า พวกคนพาล เมื่อทำบาปได้มาก หรือทำบาปที่คนทั้งหลายไม่กล้าทำ หรือไม่สามารถจะทำได้ ก็ย่อมพองตัวว่า "เราดีกว่า เราสามารถ เขาไม่สามารถ" ดังนี้ เป็นต้น.

ที่ว่ามากระนี้ นี้ คือ มานะ ๗

มานะ ๙

ก็ในปกรณ์วิภังค์นั้นนั่นแหละ ยังตรัสมานะ ๙ ไว้เป็นอีกหมวดหนึ่ง ว่า : -
มานะ มี ๙ อย่างเหล่านี้ คือ : -

มานะว่า "เราดีกว่าเขา" แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา ๑
มานะว่า "เราเสมอเหมือนกับเขา" แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา ๑
มานะว่า "เราเลวกว่าเขา" แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา ๑
มานะว่า "เราดีกว่าเขา" แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา ๑
มานะว่า "เราเสมอเหมือนกับเขา" แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา ๑
มานะว่า "เราเลวกว่าเขา" แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา ๑
มานะว่า "เราดีกว่าเขา" แห่งบุคคลผู้เลวกว่าเขา ๑
มานะว่า "เราเสมอเหมือนกับเขา" แห่งบุคคลผู้เลวกว่าเขา ๑
มานะว่า "เราเลวกว่ากับเขา" แห่งบุคคลผู้เลวกว่าเขา ๑

คำอธิบายมานะ ๙ อย่างในอรรถกถา มีอย่างนี้ว่า : -

ในมานะ ๙ อย่างเหล่านี้ **มานะว่า "เราดีกว่าเขา" แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา** ย่อมเกิดแก่พระราชาและแก่พวกบรรพชิต คือว่า พระราชาย่อมทรงกระทำความ

ถือพระองค์ข้อนี้ ว่า "พระราชาผู้เหมือนเรา ด้วยแว่นแคว้นก็ดี ด้วยทรัพย์ก็ดี ด้วยพลพาหนะเป็นต้น ก็ดี ไหนเล่าจะมีอยู่" ดังนี้ แม้ผู้เป็นบรรพชิต ก็ย่อมกระทำความถือตัวข้อนี้ว่า "บรรพชิตผู้เหมือนกับเราด้วยศีลหรือธุดงค์เป็นต้น ไหนเล่าจะมีอยู่" ดังนี้.

แม้ **มานะว่า "เราเสมอเหมือนกับเขา" แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา** ย่อมเกิดแก่พระราชาและบรรพชิตเหล่านั้น นั่นแหละ คือว่า พระราชา ย่อมทรงกระทำความถือพระองค์ข้อนี้ ว่า "นับโดยแว่นแคว้นก็ดี โดยทรัพย์ก็ดี โดยพลพาหนะเป็นต้นก็ดี มีอะไรแตกต่างกันระหว่างเรากับพระราชาพระองค์อื่นเล่า" ดังนี้ แม้บรรพชิตก็ย่อมกระทำความถือตัวข้อนี้ว่า "นับโดยศีลหรือธุดงค์เป็นต้น มีอะไรแตกต่างกันระหว่างเรากับภิกษุอื่นเล่า" ดังนี้.

แม้ **มานะว่า "เราเลวกว่าเขา" แห่งบุคคลผู้ดีกว่าเขา** ก็ย่อมเกิดแก่พระราชาและบรรพชิตเหล่านั้นนั่นแหละ คือว่า พระราชาพระองค์ใดมีแว่นแคว้นก็ดี ทรัพย์ก็ดี พลพาหนะเป็นต้นก็ดี ไม่สมบูรณ์นัก พระราชาพระองค์นั้นก็ย่อมทรงกระทำความถือพระองค์ว่า "สำหรับเรา ก็สักแต่ว่ามีสุขอยู่ด้วยชื่อว่า ราชา เท่านั้น ราชาอะไรกันละเรา เมื่อเราเป็นผู้ไม่มีแม้แต่แว่นแคว้น" ดังนี้. แม้บรรพชิตที่มีลาภสักการน้อย ก็ย่อมกระทำความถือตัวข้อนี้ว่า "ข้อว่า เราเป็นธรรมกถึก เป็นพหูสูต เป็นมหาเถระดังนี้ ก็สักว่าพูดกันไปเท่านั้น เราชื่อว่าเป็นธรรมกถึกอะไร เราชื่อว่าเป็นพหูสูตอะไร เราชื่อว่าเป็นมหาเถระอะไร เมื่อเราเป็นผู้ไม่มีลาภ-สักการ" ดังนี้.

มานะทั้งหลายที่ว่า "เราดีกว่าเขา" เป็นต้น แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายมีอำมาตย์เป็นต้น คือว่า อำมาตย์ก็ดี เจ้าเมืองก็ดี ย่อมกระทำความถือตัวข้อนี้ว่า "ข้าราชการคนอื่นที่เหมือนกับเราด้วยโภค-ทรัพย์, ยาน, พลพาหนะ เป็นต้น ไหนเล่าจะมีอยู่" ดังนี้, ว่า "มีข้อแตกต่างอะไรกัน ระหว่างเรากับข้าราชการคนอื่นเล่า", หรือว่า "เราเป็นอำมาตย์ก็สักว่าชื่อเท่านั้น แม้เพียงของกิน เครื่องนุ่งห่ม เราก็ยังไม่มีเลย เราชื่อว่าเป็นอำมาตย์อะไรกัน" ดังนี้.

มานะทั้งหลายที่ว่า "เราดีกว่าเขา" เป็นต้น แห่งบุคคลผู้เลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายมีพวกทาสเป็นต้น คือว่า คนที่เป็นทาส ย่อมกระทำความ

ถือตัวข้อนี้ว่า "ขึ้นชื่อว่าทาสผู้อื่นที่เสมอเหมือนเรา นับทั้งทางมารดา นับทั้งทางบิดา ไหนเล่าจะมีอยู่ คนอื่น ๆ เมื่อไม่อาจหาเลี้ยงชีพได้เอง ก็ย่อมเป็นทาสเพราะเหตุแห่งท้อง ส่วนเราดีกว่า เพราะมาตามเชื้อสาย" ดังนี้, ว่า "นับโดยความเป็นทาสที่หมดจดจาก ๒ ฝ่าย (ฝ่ายมารดา, ฝ่ายบิดา) จะมีข้ออะไรแตกต่างกันระหว่างเรากับทาสคนโน้น โดยความเป็นทาสที่มาตามเชื้อสายเล่า" ดังนี้, หรือว่า "เราเข้าถึงความเป็นทาสก็เกี่ยวกับเห็นแก่ท้อง ก็แต่ว่า เราหาฐานะทาสจากข้างมารดา ข้างบิดามิได้ ทาสอะไรกันละเรา" ดังนี้ ก็พวกทาสเป็นฉันใด แม้บุคคลทั้งหลาย มีคนเทขยะ คนจัณฑาล เป็นต้น ก็ย่อมกระทำความถือตัวข้อนี้ฉันนั้นเหมือนกัน.

พึงทราบว่า การที่อรรถกถาท่านกล่าวถึงพระราชาและบรรพชิตไว้ในฐานะบุคคลผู้ดีกว่าเขาแต่เพียงอย่างเดียวนั้น ท่านกล่าวไปตามความปรากฏชัด โดยเกี่ยวกับว่า พระราชานั่นเทียว เมื่อเทียบกับคนอื่นแล้วก็เป็นเลิศ เป็นหนึ่งในแผ่นดิน และบรรพชิตนั้นก็เป็นเลิศคือประเสริฐสุดแห่งบรรดาบริษัท ๔ แท้ที่จริงแล้ว แม้พระราชาก็ย่อมทรงเป็นผู้ที่เสมอเหมือนกับเขาได้ คือเสมอเหมือนกันกับพระราชาพระองค์อื่นผู้มีแว่นแคว้น ทรัพย์ พลพาหนะ เป็นต้น เท่าเทียมกันกับพระองค์ และทรงเป็นผู้ที่เลวกว่าเขาได้ คือ เลวกว่าพระราชาพระองค์อื่นผู้มีแว่นแคว้น ทรัพย์ พลพาหนะเป็นต้น มากกว่าพระองค์ แม้บรรพชิตก็อย่างนี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น มานะทั้งหลายที่ว่า "เราดีกว่าเขา" เป็นต้น แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกันกับเขา และมานะทั้งหลายที่ว่า "เราดีกว่าเขา" เป็นต้น แห่งบุคคลที่เลวกว่าเขา จึงมีได้แม้แก่พระราชาและบรรพชิต แม้เกี่ยวกับบุคคลที่เหลือมีอำมาตย์หรือเจ้าเมือง, ทาสหรือคนจัณฑาล เป็นต้น บัณฑิตก็พึงทราบความตามทำนองเดียวกันนี้.

อนึ่ง บรรดามานะ ๙ อย่างเหล่านี้ มีอันสงเคราะห์ได้เป็น ๒ ประเภท คือ มานะที่เป็นความถือตัวตามความเป็นจริง และมานะที่เป็นความถือตัวตามความไม่เป็นจริง อธิบายว่า มานะว่า "เราดีกว่าเขา" แห่งบุคคลที่ดีกว่าเขา, มานะว่า "เราเสมอเหมือนกับเขา" แห่งบุคคลผู้เสมอเหมือนกับเขา และมานะว่า "เราเลวกว่าเขา" แห่งบุคคลผู้เลวกว่าเขา เป็นมานะที่เป็นความถือตัวตามความเป็นจริง

มานะนอกนี้เป็นความถือตัวตามความไม่เป็นจริง มานะที่เป็นความถือตัวตามความเป็นจริงเป็นมานะที่พระอรหัตตมรรคพึงฆ่า มานะที่เป็นความถือตัวตามความไม่เป็นจริงเป็นมานะที่โสดาปัตติมรรคพึงฆ่า ดังนี้. ที่ว่ามากระนี้ นี้ คือ มานะ ๙ อย่าง.

โทสะ

คำว่า **โทสะ** มีวจนัตถะว่า **ทุสฺสตีติ โทโส** แปลว่า สภาวธรรมอย่างหนึ่งชื่อว่า โทสะ เพราะมีความหมายว่า ประทุษร้าย ดังนี้. ก็โทสะนั้น มีความดุร้ายเป็นลักษณะ เหมือนอสรพิษที่ถูกตี.

จริงอย่างนั้น โทสะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมประทุษร้ายตนเอง ย่อมประทุษร้ายผู้อื่น, ก็แต่ว่าจะประทุษร้ายผู้อื่นด้วยหรือไม่ก็ตาม เกิดขึ้นในสันดานของบุคคลใด ก็ย่อมประทุษร้ายบุคคลนั้นนั่นแหละ แน่นอน โดยที่สุดแม้เพียงทำรูปคือผิวพรรณใบหน้าให้น่าเกลียด จึงเป็นดุจของสกปรกมีคูถเป็นต้นที่บุคคลหยิบฉวยขึ้นมา เพื่อขว้างผู้อื่นให้เปื้อนเปรอะ จะขว้างโดนตัวผู้อื่นหรือไม่ก็ตาม เมื่อตนเป็นผู้หยิบฉวยขึ้นมา ก็เป็นอันว่าตนนั่นแหละเป็นผู้เปื้อนเปรอะด้วยของสกปรกนั้น ฉะนั้น.

โทสะ ถึงฐานะเป็นมูลเรียกว่า **"โทสมูล"**, ถึงฐานะเป็นนิวรณ์ เรียกว่า **"พยาปาทนิวรณ์"**, ถึงฐานะเป็นกรรมบถ เรียกว่า **"พยาบาท"** ฯลฯ คำอธิบายที่เหลือพึงทราบตามที่ได้กล่าวแล้วในโทสมูลจิต ในปริจเฉทที่ ๑ นั่นเทียว.

อิสสา

คำว่า **อิสสา** มีวจนัตถะว่า **อิสฺสตีติ อิสฺสา** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่งชื่อว่า **อิสสา** เพราะมีความหมายว่า ริษยา ดังนี้. อิสสานั้น มีความชิงชัง (ทนไม่ได้) ซึ่งสมบัติของผู้อื่น เป็นลักษณะ.

ก็วัตถุที่ชื่อว่า สมบัติของผู้อื่น ได้แก่ **อาวาส** – ที่อยู่อาศัย, **กุละ** – ตระกูล, **ลาภ** – ของที่ควรได้มีปัจจัย ๔ เป็นต้น, **วรรณะ** – คำสรรเสริญ และ **ธรรม** – ความรู้ในพระปริยัติธรรม หรือในวิชาการที่ไม่มีโทษในทางโลก. ก็วัตถุมีอาวาสเป็นต้น ได้ชื่อว่า "สมบัติ" ก็เพราะความที่เป็นของที่บุคคลพึงถึงพร้อม คือพึงสำเร็จ เพื่อความอยู่ผาสุกในปัจจุบัน. ภาวะที่ทนไม่ได้เมื่อเห็นผู้อื่นมีที่อยู่อาศัย

ที่ดี ๆ สวยงาม น่าอยู่ โอ่อ่ากว่าของตน ชื่อว่าความริษยาสมบัติคืออาวาสของผู้อื่น แม้เกี่ยวกับสมบัติที่เหลือมีกุละ – ตระกูล เป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือนกัน พึงทราบว่า คำว่า "ความริษยาสมบัติของผู้อื่น" นี้ เป็นโวหารกล่าวพาดพิงถึงวัตถุอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งความริษยานั้น ใจความ คือความริษยาผู้อื่นนั้น นั่นแหละอันเป็นความริษยาที่ปรารภสมบัติของผู้นั้นเกิดขึ้น อีกอย่างหนึ่ง อิสสานี้ จะกล่าวว่า เป็นไปปรารภลาภสักการะเป็นต้น ที่ผู้อื่นได้รับก็ได้ ข้อนี้ ก็เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ใน **ปกรณ์ธัมมสังคณีนิกเขปกัณฑ์** ว่า :-

"อิสสาสังโยชน์เป็นไฉน ? ได้แก่ อิสสา คือความริษยา ภาวะที่ริษยา ความชิงชัง อาการที่ชิงชัง ภาวะที่ชิงชัง ในเพราะลาภสักการะ ความเคารพ ความนับถือ การกราบไหว้ การบูชาของผู้อื่น (คือ ที่ผู้อื่นได้รับ) ใด, นี้เรียกว่า **อิสสาสังโยชน์**" ดังนี้. เมื่อมีอิสสาเกิดขึ้น จิตของบุคคลผู้มีอิสสาย่อมเร่าร้อน หาความยินดีบันเทิงมิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวไว้เป็นคาถาประพันธ์ ว่า :-

"อิสฺสานลสิขา เยสं หทเย ชลตีธ เต
เนว วินฺทนฺติ ปาโมชฺชं สมฺพุทฺธาทีหิ เสวิตं"

แปลว่า "บุคคลเหล่าใดในโลกนี้ มีเปลวไฟคือความริษยา ลุกโพลงอยู่ในใจ บุคคลเหล่านั้นย่อมไม่ได้รับความบันเทิงใจ ที่บัณฑิตทั้งหลายมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น ส้องเสพ"

ดังนี้.

เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่า อิสสา นี้ เป็นปฏิปักษ์ต่อมุทิตา ซึ่งเป็นสภาพที่บันเทิงใจในสมบัติของผู้อื่น. อนึ่ง บุคคลผู้มีอิสสาครอบงำ ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยการแข่งดี จิตของเขาย่อมเร่าร้อน พล่านไป กายของเขาย่อมดิ้นรน พล่านไปตามจิต ไม่สงบด้วยอำนาจแห่งการแข่งดีนั้น. อิสสาย่อมปรารภสมบัติของผู้อื่นเป็นไป.

มัจฉริยะ

คำว่า **มัจฉริยะ** มีวจนัตถะว่า **มจฺเฉรสฺส ภาโว มจฺฉริยं**. แปลว่า ภาวะแห่งบุคคลผู้ตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ (ความเป็นคนตระหนี่) ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง

มีวจนัตถะว่า **มา อิทำ อจฺฉริยำ อญฺเญสำ โหตุ มยฺหเมว โหตูติ ปวตฺตำ มจฺฉริยำ** แปลว่า ธรรมชาติที่เป็นไปโดยอาการว่า "สิ่งน่าอัศจรรย์นี้ จงอย่ามีแก่คนเหล่าอื่นเลย จงมีแก่เราเท่านั้นเถิด" ดังนี้ ชื่อว่า มัจฉริยะ ดังนี้. (มาจาก เม – แก่เรา + อจฺฉริยำ – สิ่งน่าอัศจรรย์). คำว่า **สิ่งน่าอัศจรรย์** ในที่นี้ หมายเอาสมบัติที่สัตว์เห็นว่าประเสริฐ สมควรแก่ตนคนเดียว ไม่ควรสาธารณะแก่คนอื่น. มัจฉริยะนั้น มีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ ก็คำว่า "ซ่อน" ในที่นี้คือ ภาวะที่มีใจน้อมไปในอันที่จะไม่ให้ผู้อื่นรู้สมบัติของตน หรือความไม่ยินดีในอันจะแสดงสมบัติของตนแก่ผู้อื่น ก็มัจฉริยะนั้น มี ๕ อย่าง เพราะเป็นไปปรารภสมบัติ ๕ อย่างมีอาวาสเป็นต้น ของตน ข้อนี้ก็สมจริงตามคำที่ตรัสกล่าวไว้ใน **ปกรณ์ ธัมมสังคณี-นิกเขปกัณฑ์** ว่า : -

"**มัจฉริยสังโยชน์** เป็นไฉน ? ได้แก่มัจฉริยะคือความตระหนี่ ๕ อย่าง คือ

อาวาสมัจฉริยะ - ความตระหนี่ที่อยู่อาศัย
กุลมัจฉริยะ - ความตระหนี่ตระกูล
ลาภมัจฉริยะ - ความตระหนี่ลาภ
วรรณมัจฉริยะ - ความตระหนี่คำสรรเสริญ
ธรรมมัจฉริยะ - ความตระหนี่ธรรม"

ดังนี้

พอจะรวบรวมคำอธิบายมัจฉริยะ ๕ อย่าง ได้อย่างนี้ คือ

ความไม่ต้องการให้ผู้อื่นได้มาอาศัยอยู่ในสถานที่นั้น ๆ ซึ่งเป็นสมบัติของตน ด้วยเหตุสักว่าหวงแหนที่อยู่เท่านั้น ไม่ได้เพ่งถึงโทษอะไร ๆ อย่างอื่นที่พึงมีก็ดี ความไม่ต้องการให้ผู้อื่นได้เข้าไปอาศัยในสถานที่ที่แม้เป็นสาธารณะแก่คนอื่นด้วย เพราะความละโมบในสถานที่อยู่หลาย ๆ แห่ง เป็นต้น ก็ดี เมื่อผู้อื่นมาถึงแล้ว ก็มีแต่ความปรารถนาจะให้ไปเสียเร็ว ๆ ชื่อว่า **อาวาสมัจฉริยะ**

ก็ตระกูล มี ๒ อย่าง คือ ตระกูลอุปัฏฐาก และตระกูลญาติ การที่ภิกษุมีความปรารถนาจะให้ตระกูลอุปัฏฐากของตน ทะนุบำรุงหรือนับถือบูชาตนเพียงผู้เดียว ไม่มีความปรารถนาจะให้ทะนุบำรุงหรือนับถือบูชาภิกษุรูปอื่นอีก ทุกครั้งที่มีภิกษุรูปอื่นเข้าไปสู่ตระกูลอุปัฏฐาก ย่อมหาความสบายใจมิได้ ชื่อว่า ตระหนี่

ตระกูลอุปัฏฐาก ส่วนการที่ไม่ยินดีในอันที่ภิกษุเข้าไปสู่ตระกูลญาติของตนเพราะเหตุทำนองเดียวกันนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ความตระหนี่ตระกูลญาติ. ท่านกล่าวหมายเอาพระภิกษุเป็นสำคัญ สำหรับผู้เป็นฆราวาสนั้น ก็พึงสงเคราะห์ตามสมควร ที่ว่ามานี้คือ **กุลมัจฉริยะ**.

การที่บุคคลไม่ให้ของที่ควรให้แก่บุคคลอื่น หรือไม่ยินดีในการแบ่งปันแก่คนอื่น ด้วยเหตุสักว่าหวงแหนของของตน หรือกลัวความสิ้นเปลืองเท่านั้น ชื่อว่า **ลาภมัจฉริยะ**.

ผู้เป็นพระภิกษุ หากมีลาภมัจฉริยะ แม้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยลาภ ได้บิณฑบาตเป็นต้นแม้มากมาย ก็ไม่ยินดีสละหรือแบ่งปันแก่ภิกษุอื่น. วัตถุที่ควรได้เพื่อประโยชน์แก่ความสะดวกในการดำรงชีพ ท่านเรียกว่า "ลาภ" เพราะเป็นของที่ควรได้นั่นแหละ ได้แก่ ปัจจัย ๔ เครื่องอุปโภคบริโภค ยานพาหนะ ฯลฯ ความตระหนี่ลาภดังกล่าวนี้แหละ ชื่อว่า **ลาภมัจฉริยะ**.

ชื่อว่า "วรรณะ" ได้แก่คำสรรเสริญ. ก็สิ่งที่ควรสรรเสริญนั้น มี ๒ อย่าง คือ ผิวพรรณของร่างกายและคุณธรรม. ความว่า สำหรับผู้มีความตระหนี่ เมื่อคนอื่นกำลังสรรเสริญอยู่ว่า "ผู้นี้รูปงาม น่าทัศนา" เป็นต้น ก็รังเกียจในอันจะกล่าวคำสรรเสริญนั้นเหมือนอย่างเขา จึงไม่เปล่งวาจากล่าวคำสรรเสริญ นี้ ชื่อว่าตระหนี่คำสรรเสริญผิวพรรณแห่งร่างกาย. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อทราบว่า "ท่านผู้นี้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล มีอาจาระงดงาม" ดังนี้ก็ดี,, ทราบว่า "ท่านผู้นี้เป็นพหูสูต" ดังนี้ ก็ดี เป็นต้น ก็ย่อมไม่ปรารถนาจะเปล่งวาจากล่าวสรรเสริญคุณธรรมของท่านเหล่านั้น นี้ ชื่อว่า ตระหนี่คำสรรเสริญคุณธรรม. นี้คือ **วรรณมัจฉริยะ**.

ก็คำว่า "ธรรม" ในที่นี้ หมายเอาปริยัติธรรมเท่านั้น มิได้หมายเอาปฏิเวธธรรม เพราะปฏิเวธธรรมทั้งหลาย เป็นสมบัติของพระอริยบุคคลทั้งหลายผู้ตัดขาดมัจฉริยะได้แล้ว ปฏิเวธธรรมจึงไม่มีโอกาสเป็นสิ่งที่พระอริยบุคคลทั้งหลายตระหนี่ได้เลยโดยประการทั้งปวง จริงอย่างนั้น พระอริยบุคคลทั้งหลาย ย่อมต้องการให้ชาวโลกได้รู้แจ้งแทงตลอดธรรมที่ท่านได้รู้แจ้งแทงตลอดแล้ว จึงยินดีในอันชี้แจงแสดงปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อการรู้แจ้งแทงตลอดปฏิเวธธรรมเหล่านั้น ก็ภิกษุผู้เป็นปุถุชนบางรูป ผู้มากด้วยความรู้ในพระปริยัติธรรม ไม่ปรารถนาจะให้ภิกษุอื่นได้มีความรู้ในพระปริยัติธรรมนั้นมากกว่าตน หรือแม้เพียงเท่าเทียมกับตน จึงไม่ยินดี

ในอันจะบอกกล่าวแนะนำ แสดงธรรมที่ตนรู้แล้ว แก่ภิกษุรูปอื่น แม้มีการบอกกล่าวแนะนำบ้าง ก็เป็นบางส่วนเท่านั้น ไม่เปิดเผยส่วนที่เหลือ จึงนับว่า เป็นผู้มีกำมือของอาจารย์สำหรับผู้อื่น แม้ผู้เป็นฆราวาสผู้มีความรู้ในพระปริยัติธรรม ก็เป็นอย่างนี้ได้ อนึ่ง วิชาการทางโลกที่ไม่เป็นโทษ ทว่าเป็นไปเพื่อการอยู่ผาสุกในชีวิตปัจจุบันนี้ ก็สงเคราะห์เข้าด้วยคำว่า "ธรรม" ในที่นี้ได้ บุคคลบางคน ไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นได้เหนือกว่าตน หรือเสมอตน ด้วยความรู้ในวิชาการนั้น ๆ จึงไม่ยินดีในการบอกกล่าวแนะนำผู้อื่น ความตระหนี่ปริยัติธรรมและความตระหนี่ความรู้ในวิชาการทางโลก ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **ธรรมมัจฉริยะ** ฉะนี้แล.

เมื่อมีมัจฉริยะเกิดขึ้นในจิตของผู้ใดก็ตาม ผู้นั้นย่อมมีแต่ความเร่าร้อนใจ หาความยินดีบันเทิงมิได้ เช่นเดียวกับเมื่อมีอิสสาเกิดขึ้นนั้น นั่นแหละ. มัจฉริยะนั้น พึงเห็นว่า เป็นไปปรารภสมบัติของตน ที่ว่ามากระนี้ นี้ คือ มัจฉริยะ.

กุกกุจจะ

คำว่า **กุกกุจจะ** มีวจนัตถะว่า **กุจฺฉิตํ กตนฺติ กุกฺกตํ กตากตํ ทุจฺจริต-สุจริตํ**. แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า "กุกกตะ" เพราะมีความหมายว่าเป็นกรรมที่บุคคลทำไว้ไม่ดี ได้แก่ทุจริตที่ได้ทำไว้ และสุจริตที่ยังมิได้ทำ ดังนี้.

ก็ทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น ที่ได้ทำไว้ ชื่อว่า กุกกุตะ แน่นอน ไม่มีข้อสงสัย ถึงกระนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า แม้สุจริตทั้งหลายมีกายสุจริตเป็นต้น ซึ่งเป็นกรรมที่ควรทำ ก็ชื่อว่ากุกกุตะ ได้เหมือนกัน เมื่อมิได้ทำ เป็นความจริงว่ากายสุจริตเป็นต้นที่มิได้ทำ คนทั้งหลายย่อมเรียกว่า "กุกกุตะ" เช่นเดียวกับที่เรียกคนผู้เสื่อมศีล ว่า "คนทุศีล" ฉะนั้น. จิตที่เป็นความเดือดร้อนใจ ที่เกิดขึ้นเพราะปรารภถึง กุกกตะ คือ ทุจริตที่ได้ทำไว้ หรือสุจริตที่ไม่ได้ทำเป็นอารมณ์ ก็ย่อมได้ชื่อตามอารมณ์ของตนว่า "กุกกตะ" นั่นแหละ เช่นเดียวกับฌานที่เกิดขึ้นปรารภปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ย่อมได้ชื่อตามอารมณ์ว่า "ปฐวีกสิณ" ฉะนั้น. ภาวะแห่งจิตที่ชื่อว่า กุกกุตะ นั้น ชื่อว่า **กุกกุจจะ** (ภาวะที่เป็นความเดือดร้อนแห่งจิต). เป็นความจริงว่า เวลาที่มีกุกกุจจะเกิดขึ้น บุคคลย่อมมีความเดือดร้อนจิต ด้วยทุจริตที่ตนได้ทำไว้ หรือด้วยสุจริตที่มิได้ทำ ที่กำลังปรารภถึงในเวลานั้น เพราะ

เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ใน **อตปนียสูตร**[๑] ว่า

"อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ อกตกลฺยาโณ โหติ ฯเปฯ กตํ เม ปาปนฺติปิ ตปฺปติ – *ดูกร ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่ได้ทำกรรมดีงามไว้ ไม่ได้ทำกุศลไว้ ไม่ได้ทำธรรมที่ป้องกันภัยไว้ ทำแต่กรรมชั่ว ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมที่ประทุษร้าย เขานั้น ย่อมเดือดร้อนใจ เพราะคิดว่า "เรามิได้ทำกรรมดีงามไว้" ดังนี้บ้าง, ย่อมเดือดร้อนใจเพราะคิดว่า "เราได้ทำกรรมชั่วเอาไว้" ดังนี้บ้าง"* ดังนี้ เป็นต้น

ในคำเหล่านี้ คำว่า **เขาย่อมเดือดร้อนใจ เพราะคิดว่า เรามิได้ทำกรรมดีงามไว้** เป็นอันตรัสถึงกุกกุจจะที่เป็นไปปรารภสุจริตที่มิได้กระทำไว้. คำว่า **เขาย่อมเดือดร้อนใจเพราะคิดว่า เราได้ทำกรรมชั่วเอาไว้** เป็นอันตรัสถึงกุกกุจจะที่เป็นไปปรารภทุจริตที่ได้ทำไว้.

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความแสดงกุกกุจจะพร้อมทั้งเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ใน **ปกรณ์ธัมมสังคณี** –

"**กุกกุจจะ** เป็นไฉน? ความกลัดกลุ้มใจ ฯลฯ ความเร่าร้อนใจ ความยุ่งยากใจ ที่มีสภาพอย่างนี้ (ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุอย่างนี้) คือ ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร ความสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร ความสำคัญว่ามีโทษในกรรมที่ไม่มีโทษ ความสำคัญว่าไม่มีโทษในกรรมที่มีโทษ ใด, นี้เรียกว่า **กุกกุจจะ** ดังนี้.

รวมความคำอธิบายใน **อัฏฐสาลินี** ได้อย่างนี้ ว่า

คำว่า "ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร" เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงเหตุแห่งกุกกุจจะเกี่ยวกับการที่ภิกษุประพฤติล่วงละเมิดสิกขาบทบัญญัติเพราะความสำคัญอย่างนี้ ต่อมาเมื่อระลึกได้ ยังไม่ปลงอาบัติ ก็ย่อมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจอยู่ว่า "เราทำไม่ดี เราล่วงละเมิดสิกขาบท เรายังมีอาบัติติดตัว" เป็นต้น ก็กุกกุจจะนั้น เพราะมีความเป็นไปอย่างนี้ จึงชื่อว่า มีความเศร้าโศก (ความไม่สบายใจ) ในภายหลังเป็นลักษณะ

คำว่า **ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร** ความว่า ในวัตถุคือเนื้อหมี ซึ่งเป็นของไม่ควรขบฉัน เพราะมีสิกขาบทบัญญัติห้ามไว้ ภิกษุสำคัญว่าเป็นเนื้อสุกร

---

[๑] ขุ.อิติ. ๒๕/๒๘๒-๓

ซึ่งฉันได้ แล้วฉันเนื้อหมีนั้น เมื่อทราบว่าเป็นเนื้อหมีแล้วยังไม่ปลงอาบัติ ระลึกถึงอยู่ ก็ย่อมมีแต่ความกลัดกลุ้มใจความไม่สบายใจ อนึ่ง เมื่อฉันโภชนะในเวลาวิกาลอันเป็นกาลที่ไม่สมควร ด้วยความสำคัญว่าเป็นกาลที่สมควร ระลึกได้อยู่ ก็เกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจ อย่างนั้นเหมือนกัน นี้คือกุกกุจจะที่เกิดขึ้น เพราะเหตุคือความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร

คำว่า **ความสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร** ความว่า ในเนื้อสุกรซึ่งควรฉันได้ ภิกษุ ทั้ง ๆ ที่สำคัญว่าเป็นเนื้อหมีไม่ควรฉัน ก็ยังฉันเนื้อสุกรนั้น ระลึกได้ในภายหลังก็ย่อมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจ ทำนองเดียวกันนั้น อนึ่ง เมื่อฉันโภชนะในกาลที่สมควร ด้วยความสำคัญว่า เป็นกาลที่ไม่สมควร ระลึกถึงอยู่ ก็ย่อมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจ อย่างนั้น นั่นแหละ นี้คือกุกกุจจะที่เกิดขึ้นเพราะเหตุคือความสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร. พึงทราบว่า แม้ความกินแหนงแคลงใจ ความไม่สบายใจของภิกษุผู้ไม่อาจตัดสินได้ในการกระทำของตนว่าเป็นอาบัติหรือไม่เป็นอาบัติ ก็มีสภาพเป็นกุกกุจจะนั่นแหละ ภิกษุพึงทำให้ระงับไปด้วยการเข้าไปปรึกษาไถ่ถามภิกษุผู้ทรงพระวินัย.

คำว่า **ความสำคัญว่ามีโทษในกรรมที่ไม่มีโทษ** ความว่า กรรมบางอย่างไม่มีโทษ บุคคลทำกรรมนั้นซึ่งไม่มีโทษนั้น สำคัญอยู่ว่า เป็นกรรมที่มีโทษ ก็ย่อมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจว่า "เราได้ทำกรรมชั่วเสียแล้วหนอ" ดังนี้ เป็นต้น นี้ คือกุกกุจจะที่เกิดขึ้นเพราะเหตุคือความสำคัญว่ามีโทษในกรรมที่ไม่มีโทษ. อนึ่ง แม้ในกรรมดีงามซึ่งไม่มีโทษเลย บุคคลบางคนเมื่อไม่ได้ทำกรรมที่ดีงามนั้น สำคัญอยู่ว่า มีโทษ (เพราะการที่ไม่ได้ทำ) ในกรรมที่ดีงามนั้น เขาย่อมเกิดกุกกุจจะความไม่สบายใจได้ทีเดียวว่า "เราไม่ได้ทำกรรมที่ดีงามไว้หนอ เราไม่ได้ทำกุศลไว้หนอ" ดังนี้ เป็นต้น แม้อย่างนี้ ก็นับว่าเป็นกุกกุจจะที่เกิดขึ้นเพราะเหตุคือความสำคัญว่ามีโทษในกรรมที่ไม่มีโทษนั้น นั่นแหละ.

คำว่า **ความสำคัญว่าไม่มีโทษในกรรมที่มีโทษ** ความว่า ในกรรมที่มีโทษเพราะมีวิบากเป็นทุกข์ บุคคลสำคัญว่าไม่มีโทษจึงทำกรรมนั้น ครั้นทราบว่าเป็นกรรมที่มีโทษ หรือเกิดความกินแหนงแคลงใจว่าอาจเป็นกรรมที่มีโทษ ก็ย่อมเกิดความกลัดกลุ้มใจ ความไม่สบายใจว่า "เราได้ทำกรรมชั่วเสียแล้วหนอ" ดังนี้ เป็นต้น

ที่กล่าวมากระนี้ นี้ คือ กุกกุจจะ

ถีนะ และ มิทธะ

คำว่า **ถีนะ** มีวจนัตถะว่า **ถินนํ ถีนํ. อนุสฺสาหนาวสีทนวเสน สํหตภาโว ถีนํ** แปลว่า ความท้อถอย ชื่อว่า **ถีนะ** ความว่า ภาวะที่จิตหดหู่ โดยเกี่ยวกับเป็นความถดถอย (จากอารมณ์) เพราะหาความอุตสาหะมิได้ ชื่อว่า ถีนะ ดังนี้. ก็เป็นอันว่า ถีนะ นั้น เป็นภาวะที่จิตหดหู่ คือมีความเหนื่อยหน่าย ท้อแท้ ในอันจะถือเอาซึ่งอารมณ์ มีความถดถอย คืองอกลับจากอารมณ์ เหมือนหนังหรือขนนกใกล้กองไฟร้อนแรง ที่งอกลับ ม้วนกลับจากกองไฟนั้น ฉะนั้น ได้แก่ภาวะที่เกียจคร้านในการงาน คือ ในการจะถือเอาเป็นอารมณ์ ในการจะรับรู้อารมณ์ ในการจะดำเนินไปในอารมณ์นั่นเอง. ถีนะนั้นมีความไม่อุตสาหะ (ความเกียจคร้านนั่นแหละ) เป็นลักษณะ พึงเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อความเพียร

คำว่า **มิทธะ** มีวจนัตถะว่า **มิทฺธนํ มิทฺธํ วิคตสามตฺถิยตา** แปลว่า ความเซื่องซึม ชื่อว่า มิทธะ ได้แก่ภาวะที่ปราศจากความสามารถ ดังนี้ อธิบายว่า เป็นความไม่ดำเนินไป (ในการงาน) เพราะหมดความสามารถ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มิทธะมีความไม่ควรแก่การงาน เป็นลักษณะ เป็นความจริงว่า ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมิทธะนั้น ย่อมเป็นอันเซื่องซึม คือถูกกำจัดความสามารถถึงความทุพพลภาพไป ทำให้ไม่ดำเนินไปในการงานคือการทำกิจในอารมณ์นั้นด้วยดี ก็ด้วยอำนาจแห่งมิทธะนั้น

ความแตกต่างกันแห่งถีนะกับมิทธะ

เพราะเหตุที่ ถีนะ และ มิทธะ มีความเกิดร่วมกันเสมอในจิตตุปบาทดวงเดียวกัน คือ ถีนะเกิดขึ้นในจิตดวงใด มิทธะก็ย่อมเกิดขึ้นในจิตดวงนั้น มิทธะเกิดขึ้นในจิตดวงใด ถีนะย่อมเกิดขึ้นในจิตดวงนั้น ทั้งถีนะทั้งมิทธะต่างก็เป็นสภาวะที่ถดถอยจากอารมณ์ด้วยกัน คือ ถีนะถดถอยจากอารมณ์ด้วยอำนาจความเกียจคร้านหรือความหมดอุตสาหะ มิทธะถดถอยจากอารมณ์ด้วยอำนาจความไม่มีความสามารถ เพราะฉะนั้น ธรรมชาติทั้ง ๒ นี้ย่อมจัดได้ว่า ล้วนเป็นธรรมชาติที่ไม่ควรแก่การงานด้วยกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นเหตุให้มองเห็นความต่างกันแห่งธรรมชาติทั้ง ๒ นี้ได้ยาก พึงทราบว่า ถีนะเป็นความไม่ควรแก่การงานแห่งจิตทำให้จิตมีสภาพที่ไม่อาจสำเร็จการงาน คือการทำกิจรับรู้อารมณ์ของตนได้ด้วยดี

ส่วน มิทธะ เป็นความไม่ควรแก่การงานแห่งกาย (นามขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น, หรือเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน) ทำให้กายมีสภาพที่ไม่อาจสำเร็จการงาน คือการทำกิจของตนของตน ในอารมณ์มีการกระทบอารมณ์เป็นต้น ได้ด้วยดี

จริงอย่างนั้น ในพระบาลีธัมมสังคณี มีคำแสดงไขธรรมเหล่านี้ อย่างนี้ว่า

"ในถีนะและมิทธะเหล่านั้น ชื่อว่า **ถีนะ** เป็นไฉน ? ได้แก่ความไม่สามารถ ความไม่ควรแก่การงานแห่งจิต, ในถีนะและมิทธะเหล่านั้น ชื่อว่า **มิทธะ** เป็นไฉน ? ได้แก่ความไม่สามารถ ความไม่ควรแก่การงานแห่งกาย" ดังนี้.

อาจจะมีคำทักท้วงว่า "ตรัสว่า **ความไม่ควรแก่การงานแห่งกาย** ดังนี้ มิใช่หรือ ก็แต่ว่า กาย มี ๒ อย่าง คือ นามกาย อันได้แก่นามขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้นหรือเจตสิกธรรมทั้งหมด และรูปกาย เมื่อเป็นเช่นนี้ มิทธะ ก็ย่อมมี ๒ อย่าง คือ มิทธะที่เป็นนาม อันเป็นความไม่ควรแก่การงานแห่งนามกายคือเจตสิก และมิทธะที่เป็นรูปอันเป็นความไม่ควรแก่การงานแห่งรูปกาย คือ ความโงกง่วงนั่นเทียว" ดังนี้.

เฉลยว่า มิทธะที่เป็นรูปไม่มีหรอก ก็อาจารย์ทั้งหลายได้ปฏิเสธความที่มิทธะเป็นรูปนั้นไว้แล้วในปกรณ์นั้น ๆ ด้วยเหตุผลที่จะขอรวมมากล่าวย่อ ๆ อย่างนี้ ว่า :-

พระผู้มีพระภาค ตรัสมิทธะไว้ในหมวดอกุศลธรรมที่พึงละ คือหมวดนิวรณ์ เช่นเดียวกับกามฉันทะเป็นต้น แต่รูป มิได้ตรัสไว้เลยว่า เป็นธรรมที่ควรละ แม้จะมีคำตรัสถึงรูปราวกะว่ารูปก็เป็นธรรมที่ควรละอยู่ก็ตาม เช่นอย่างนี้ว่า **"รูปี ภิกฺขเว น ตุมฺหากำ ตำ ปชหถ**[๑] - *ดูกร ภิกษุทั้งหลาย รูป ไม่ใช่ของพวกเธอ พวกเธอจงละรูปนั้น"* ดังนี้ เป็นต้น คำนั้น มิได้มีความหมายว่า รูปก็เป็นธรรมที่ควรละ เช่นเดียวกับอกุศลธรรมทั้งหลาย เลยเทียว ความหมายในพระบาลีนี้ มีอยู่อย่างนี้ว่า :- "พวกเธอจงละฉันทราคะในรูป คือจงละฉันทราคะที่อาศัยรูปเกิดขึ้น หรือมีรูปเป็นอารมณ์" ดังนี้เท่านั้น ไม่ใช่ละรูป การละฉันทราคะในรูป ชื่อว่า การละรูปจัดว่าเป็นนิสสยโวหาร แล.

---

[๑] สำ. ขนฺธ. ๑๗/๔๑

เพราะเหตุที่มิทธะเกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีผลสืบเนื่องมาถึงรูปได้ทีเดียว ปรากฏเป็นความโงกง่วง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มิทธะ มีความหลับเพราะความโงกง่วงเป็นผลปรากฏ" ดังนี้. ก็เพราะเหตุที่มีผลปรากฏอย่างนี้ พวกมิทธวาทีจึงสำคัญว่า มิทธะเป็นรูป บัณฑิตพึงทราบว่า มิทธะที่เป็นรูปไม่มีเลย เพราะตรัสมิทธะไว้ในหมวดนิวรณ์ ซึ่งล้วนเป็นนามอย่างเดียว นิวรณ์ที่เป็นรูปไม่มี.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสมิทธะไว้ในฐานะเป็นธรรมที่ประกอบร่วมกันในจิตตุปบาท ก็แต่ว่า เฉพาะนามธรรมทั้งหลายเท่านั้นที่มีการประกอบร่วมกันในจิตตุปบาทนั้น ๆ รูปหาเป็นอย่างนั้นไม่ เพราะรูปเป็นธรรมชาติที่แยกกันกับจิต บัณฑิตจึงพึงปลงใจว่า มิทธะเป็นนามอย่างเดียว มิทธะที่เป็นรูปไม่มี ฉะนี้ แล.

หากจะมีคำถามว่า "พระขีณาสพเป็นผู้ละอกุศลธรรมทั้งหลายรวมทั้งมิทธะนี้ได้แล้ว เมื่อไม่มีมิทธะแล้วอย่างนี้ ท่านเหล่านั้นหยั่งลงสู่ความหลับอย่างไร" ก็ย่อมจะมีคำตอบอย่างนี้ว่า "การหยั่งลงสู่ความหลับของพระขีณาสพผู้ละมิทธะได้แล้ว มิได้เป็นไปด้วยอำนาจมิทธะ ทว่า เป็นไปด้วยอำนาจความเหนื่อยล้าแห่งร่างกายอย่างเดียวเท่านั้น" ดังนี้ แล.

วิจิกิจฉา

ก็ วิจิกิจฉา นี้ แม้ได้กล่าวไปบ้างแล้วในปริจเฉทที่ ๑ ตอนว่าด้วยโมหมูลจิต ถึงกระนั้น เพื่อความบริบูรณ์แห่งการแสดงไขเจตสิกในปริจเฉทที่ ๒ นี้ ก็ใคร่ขอกล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งเพิ่มเติมคำอธิบายส่วนที่ยังเหลือ

คำว่า **วิจิกิจฉา** มีวจนัตถะว่า **สภาวํ วิจินฺโต ตาย กิจฺฉติ กิลมตีติ วิจิกิจฺฉา** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** เพราะมีความหมายว่าเป็นเหตุให้บุคคลวิจัยสภาวธรรมยาก คือลำบาก ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง มีวจนัตถะว่า **จิกิจฺฉิตุ ทุกฺกรตาย วิคตา จิกิจฺฉา ญาณปฏิกาโร อิมสฺสาติ วิจิกิจฺฉา** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** เพราะมีความหมายว่า ปราศจากการเยียวยา คือ ญาณเครื่องบำบัด เพราะความที่กระทำการเยียวยาได้ยาก ดังนี้. ก็วิจิกิจฉานั้น ได้แก่ความลังเลสงสัยนั่นเอง เป็นความจริงว่า เมื่อธรรมชาตินี้เกิดขึ้น บุคคลย่อมวิจัยสภาวธรรมยาก หรือลำบากในการจะตัดสินว่า "เป็นอย่างนี้ หรือเป็นอย่างนี้หนอ" และในเวลานั้น ธรรมชาตินี้ก็

นับว่าปราศจากการเยียวยาคือการบำบัด เพราะไม่มีญาณเครื่องบำบัด เพราะเหตุนั้น ความลังเลสงสัยนี้ จึงได้ชื่อว่า "วิจิกิจฉา"

ในปกรณ์ **ธัมมสังคณี** นิกเขปกัณฑ์ มีคำตรัสถึงวิจิกิจฉาอย่างนี้ว่า -

"ในบรรดาธรรมเหล่านั้น **วิจิกิจฉา**เป็นไฉน ? ความว่า ผู้เป็นปุถุชน ย่อมคลางแคลงสงสัยในพระศาสดา, ย่อมคลางแคลงสงสัยในพระธรรม, ย่อมคลางแคลงสงสัยในพระสงฆ์, ย่อมคลางแคลงสงสัยในสิกขา ๓, ย่อมคลางแคลงสงสัยในธรรมส่วนอดีต, ย่อมคลางแคลงสงสัยในธรรมส่วนอนาคต, ย่อมคลางแคลงสงสัยในธรรมทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต, ย่อมคลางแคลงสงสัยในอิทัปปัจจยตา คือในปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น ของธรรมมีสังขารเป็นต้น เหล่านี้ และในปฏิจจสมุปปันนธรรม คือธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีชรามรณะเป็นต้น ความคลางแคลงใจ ฯลฯ เห็นปานฉะนี้ใด นี้ เรียกว่า **วิจิกิจฉา**" ดังนี้.

รวมความว่า ความคลางแคลงใจ ความสงสัย ที่เรียกว่า วิจิกิจฉานั้น ย่อมเป็นไปในฐานะ ๘ คือ ในพระศาสดา ๑ ฯลฯ ในอิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุปปันนธรรม ๑.

วิจิกิจฉาอันมีฐานะ ๘ นี้ มีคำอธิบายตามแนวอรรถกถา อย่างนี้ คือ –

คำว่า **ความคลางแคลงสงสัยในพระศาสดา** คือความคลางแคลงสงสัยในพระวรกายบ้าง ในพระคุณบ้าง ทั้งในพระวรกายทั้งในพระคุณบ้าง ของพระศาสดา ความว่า ผู้เป็นปุถุชน เมื่อเกิดความคลางแคลงสงสัยในพระศาสดา ย่อมคลางแคลงสงสัยอย่างนี้ว่า "พระพุทธเจ้า ทรงมีพระวรกายประดับด้วยพระมหาปุริสลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ ประดับด้วยพระอนุพยัญชนะ ๘๐ จริงหรือหรือว่าไม่จริงเล่า, ความจริงเป็นอย่างนี้หรือ, หรือว่ามิได้เป็นอย่างนี้เล่า" ดังนี้ เป็นต้น นี้ ชื่อว่า ความคลางแคลงสงสัยในพระวรกาย.

อนึ่ง ย่อมคลางแคลงสงสัยอย่างนี้ว่า "พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญู รู้ทุกสิ่งทุกอย่างจริงหรือ หรือว่าไม่จริงเล่า, บุคคลผู้เป็นเช่นนี้มีอยู่จริงในโลกหรือหรือว่ามิได้มีอยู่จริงเล่า" ดังนี้ เป็นต้น นี้ ชื่อว่าความคลางแคลงสงสัยในพระคุณ.

อนึ่ง ย่อมคลางแคลงสงสัยอย่างนี้ว่า "ขึ้นชื่อว่าพระมหาบุรุษผู้มีพระวรกายประกอบพร้อมด้วยพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ประดับด้วยพระอนุ-

พยัญชนะ ๘๐ ตรัสรู้เองโดยชอบ มีพระญาณรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง มีอยู่จริงในโลกนี้ หรือ หรือว่าไม่มีอยู่จริงเล่า" ดังนี้ เป็นต้น นี้ชื่อว่า ความคลางแคลงสงสัยทั้งในพระวรกายทั้งในพระคุณ.

คำว่า **ความคลางแคลงสงสัยในพระธรรม** ได้แก่ ความคลางแคลงสงสัยที่เป็นไปในทำนองเช่นอย่างนี้ ว่า "อริยมรรค ๔ ละกิเลสได้เด็ดขาดจริงหรือ มีอยู่จริงหรือ, สามัญญผล ๔ อันเป็นวิบากแห่งอริยมรรค ๔ ระงับกิเลสได้จริงหรือ มีอยู่จริงหรือ, พระนิพพานอันเป็นอมตธรรมเป็นอสังขตธรรม มีอยู่จริงหรือ หรือว่าไม่มีอยู่จริงเล่า" ดังนี้ เป็นต้น. หรือที่เป็นไปในทำนองเช่นว่า "พระธรรมนี้ เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ได้จริงหรือหนอ หรือว่าไม่จริง" ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **ความคลางแคลงสงสัยในพระสงฆ์** ได้แก่ ความคลางแคลงสงสัยที่เป็นไปในทำนองเช่นอย่างนี้ว่า "สังฆรัตนะคือท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ จำพวก มีพระโสดาปัตติมัคคบุคคลเป็นต้น, ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก มีพระโสดาปัตติผลบุคคลเป็นต้น มีจริงหรือหนอ หรือว่าไม่มีจริงเล่า" ดังนี้ เป็นต้น, หรือ ที่เป็นไปในทำนองเช่นว่า "พระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ซึ่งเป็นผู้ที่ใคร ๆ ได้ถวายทานแก่ท่านแล้ว จะได้รับอานิสงส์ตอบแทนมากมายกว่าการให้ปุถุชนทั่วไปนั้น มีอยู่จริงหรือหนอ หรือว่าไม่มีอยู่จริงเล่า" ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **ความคลางแคลงสงสัยในสิกขา ๓** ได้แก่ ความคลางแคลงสงสัยที่เป็นไปในทำนองเช่นอย่างนี้ว่า "สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา มีจริงหรือ, การปฏิบัติสิกขา ๓ ย่อมมีอานิสงส์คือความสิ้นทุกข์ ความสิ้นกิเลส จริงหรือ" ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **ความคลางแคลงสงสัยในธรรมส่วนอดีต** เป็นต้น ความว่า ขันธ์ ธาตุ อายตนะที่เป็นอดีต เรียกว่า "ธรรมส่วนอดีต", ขันธ์ ธาตุ อายตนะที่เป็นอนาคต เรียกว่า "ธรรมส่วนอนาคต" ผู้เป็นปุถุชน เมื่อคลางแคลงสงสัยในขันธ์เป็นต้น ที่เป็นอดีต ทำนองเช่นว่า "ในกาลอดีตเราเคยมีขันธ์เช่นนี้มาก่อนแล้วหรือหนอ หรือว่าไม่เคยมีหนอ" ดังนี้เป็นต้น ก็ชื่อว่า **ความคลางแคลงสงสัยในธรรมส่วนอดีต**. เมื่อคลางแคลงสงสัยในขันธ์เป็นต้น ที่เป็นอนาคต ทำนองเช่นว่า "ในกาลอนาคต เราจักมีขันธ์เช่นนี้อีกหรือหนอ หรือว่าจักไม่มีหนอ" ดังนี้ เป็นต้น ก็ชื่อว่า **คลางแคลงสงสัยในธรรมส่วนอนาคต**. เมื่อคลางแคลงสงสัย

ในขันธ์เป็นต้นในกาลทั้ง ๒ นั้น ก็ชื่อว่า **คลางแคลงสงสัยในธรรมทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต**. อนึ่ง พึงทราบว่า แม้ความสงสัยในขันธ์เป็นต้นที่เป็นปัจจุบัน ก็ชื่อว่า ความคลางแคลงสงสัยในธรรมทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคตนั้น เหมือนกัน ด้วยว่า เมื่อไม่มีญาณที่เป็นเครื่องถอนความคลางแคลงสงสัยในขันธ์ปัจจุบัน ก็ย่อมไม่อาจถอนความคลางแคลงสงสัยในขันธ์ที่เป็นอดีตและที่เป็นอนาคตได้เลย แล.

คำว่า **ความคลางแคลงสงสัยในอิทัปปัจจยตาและในปฏิจจสมุปปันนธรรม** ได้แก่ ความคลางแคลงสงสัยในปฏิจจสมุปปาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นมีอวิชชาเป็นต้น, และในธรรมคือผลที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นมีสังขารเป็นต้น ทำนองเช่นว่า "วัฏฏะ อันดำเนินไปโดยความที่ธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยยังผลให้เกิดขึ้น โดยนัยอย่างนี้ ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ ดังนี้ นั้น มีอยู่จริงหรือหรือว่ามิได้มีอยู่จริงเล่า" ดังนี้ เป็นต้น.

อนึ่ง พึงทราบว่า แม้ความคลางแคลงสงสัยในตนเอง ๑๖ อย่าง อันเกี่ยวเนื่องกับกาล ๓ ที่ตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลาย อย่างนี้ว่า **"อโหสึ นุ โข อหำ อตีตมทฺธานำ"** ที่แปลว่า "ในกาลอดีต เราเคยมีแล้วหรือหนอ" เป็นต้น ก็สงเคราะห์เข้าในความคลางแคลงสงสัย ๓ อย่าง มีความคลางแคลงสงสัยในธรรมส่วนอดีตเป็นต้น นั่นเอง เพราะเพิกสมมติว่า "เรา" ออกไปแล้ว ก็มีแต่ขันธ์ล้วน ๆ ที่เป็นไปในกาล ๓ ฉะนี้ แล.

จบเนื้อหาสาระเกี่ยวกับอกุศลเจตสิก ๑๔ อย่าง

โสภณเจตสิก ๒๕

เจตสิก ๑๙ อย่าง เหล่านี้คือ สัทธา (ศรัทธา) ๑, สติ ๑, หิริ ๑, โอตตัปปะ ๑, อโลภะ ๑, อโทสะ ๑, ตัตรมัชฌัตตตา ๑, กายปัสสัทธิ ๑, จิตตปัสสัทธิ ๑, กายลหุตา ๑, จิตตลหุตา ๑, กายมุทุตา ๑, จิตตมุทุตา ๑, กายกัมมัญญตา ๑, จิตตกัมมัญญตา ๑, กายปาคุญญตา ๑, จิตตปาคุญญตา ๑, กายุชุกตา ๑, จิตตุชุกตา ๑ ชื่อว่า **โสภณสาธารณเจตสิก**. เจตสิก ๓ อย่าง คือ สัมมาวาจา ๑, สัมมากัมมันตะ ๑, สัมมาอาชีวะ ๑ ชื่อว่า **วิรติเจตสิก**. ส่วน กรุณาและมุทิตา ชื่อว่า **อัปปมัญญาเจตสิก**. เจตสิกเหล่านี้ เป็น ๒๕ อย่าง พร้อมกับ **ปัญญินทรีย์เจตสิก** แม้โดยประการทั้งปวง อย่างนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า **โสภณเจตสิก**.

คำอธิบาย โสภณเจตสิก ๒๕

สัทธา (ศรัทธา)

คำว่า **สัทธา** มีวจนัตถะว่า **สทฺทหตีติ สทฺธา พุทฺธาทีสุ ปสาโท** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สัทธา** เพราะมีความหมายว่า เชื่อ, ได้แก่ความเลื่อมใสในวัตถุที่ควรเลื่อมใสมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ดังนี้. สัทธา นั้น มีการยังสัมปยุตต-ธรรมทั้งหลายให้เลื่อมใสด้วยดีเป็นลักษณะ ดุจแก้วมณีที่ทำน้ำให้ใส ฉะนั้น ข้อนี้ก็เหมือนอย่างที่ท่านพระนาคเสนเถระ ถวายพระพรวิสัชชนาพระเจ้ามิลินท์ ใน **สัมปสาทนลักขณสัทธาปัญหา ในมิลินทปัญหา** ว่า

"ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนว่า พระเจ้าจักรพรรดิผู้เสด็จดำเนินทางไกลพร้อมกับกองทัพ ๔ เหล่า ต้องเสด็จข้ามแอ่งน้ำไป แอ่งน้ำนั้นก็มีอันต้องฟุ้งขึ้น ขุ่นมัว กลายเป็นน้ำโคลนไป เพราะเหล่าช้าง เหล่าม้า เหล่ารถ และเหล่าพลเดินเท้าทั้งหลาย ก็พระเจ้าจักรพรรดิ ผู้เสด็จข้ามไปแล้ว พึงรับสั่งกะคนทั้งหลายว่า "นี่แน่ะ พนาย จงนำน้ำดื่มมาที เราจักดื่มน้ำละ" ดังนี้ ก็พระราชา ทรงมีแก้วมณีที่ใช้ทำน้ำให้ใสอยู่ คนทั้งหลายกราบทูลรับพระบัญชาของพระเจ้าจักรพรรดิว่า "พระเจ้าข้า" ดังนี้ แล้วก็ (ตักน้ำใส่ภาชนะมา) ใส่แก้วมณีที่ใช้ทำน้ำให้ใสนั้นลงไปในน้ำ เมื่อเพียงแต่ใส่แก้วมณีลงไปในน้ำนั้นเท่านั้น บรรดา

สาหร่าย จอก แหน ทั้งหลาย ก็พึงปลาสนาการไป และตะกอนก็สงบนิ่งไปทีเดียว น้ำก็กลายเป็นน้ำใส ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ต่อจากนั้น ก็พึงน้อมน้ำทูลเกล้าถวายให้เป็นน้ำเสวยแก่พระเจ้าจักรพรรดิ กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นสมมติเทพ ขอพระองค์จงเสวยเถิดพระเจ้าข้า" ดังนี้.

ขอถวายพระพร ผู้เป็นบัณฑิตพึงเห็นจิตว่าเป็นดุจน้ำ พึงเห็นพระโยคาวจรว่าเป็นดุจคนเหล่านั้น พึงเห็นกิเลสทั้งหลายว่าเป็นดุจสาหร่าย จอก แหน และตะกอน พึงเห็นสัทธาว่าเป็นดุจแก้วมณีที่ทำน้ำให้ใส. เปรียบเหมือนว่า เมื่อเพียงแต่ใส่แก้วมณีลงไปในน้ำเท่านั้น สาหร่าย จอก แหน ก็พึงปลาสนาการไป และตะกอนก็พึงสงบนิ่งไป น้ำก็กลายเป็นน้ำใส ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ฉันใด, ขอถวายพระพร สัทธา เมื่อเกิดขึ้น ย่อมข่มนิวรณ์ทั้งหลายได้, จิตที่ปราศจากนิวรณ์ย่อมเป็นจิตที่ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ฉันนั้นเหมือนกัน ขอถวายพระพร **สัทธา** ชื่อว่า **มีความทำให้เลื่อมใสด้วยดีเป็นลักษณะ** ตามประการดังกล่าวมานี้ แล" ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง **สัทธา มีความแล่นไปเป็นลักษณะ**. เปรียบเหมือนว่า คนขลาดกลัว พอมาถึงแม่น้ำใหญ่ที่ชุกชุมด้วยจระเข้ มังกร และรากษสร้าย เป็นต้น แล้ว ก็ย่อมหยุดยั้งอยู่ที่ฝั่งทั้ง ๒ ข้าง ส่วนนักรบผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งเก่งกล้าในสงคราม มาถึงแล้วก็ถามว่า "เพราะเหตุไร พวกท่านจึงหยุดเฉยกันเสียเล่า ?" พอเขาตอบว่า "พวกเราไม่อาจที่จะย่างลงไปได้ เพราะมีภัยเฉพาะหน้าอยู่" ดังนี้ ก็จับดาบที่ลับไว้คมกริบนั้นแล้วกล่าวว่า "พวกท่านจงตามหลังข้าพเจ้ามา จงอย่ากลัวเลย" ดังนี้ ย่างลงสู่แม่น้ำ ป้องกันสัตว์ร้ายมีจระเข้เป็นต้น แต่ละตัวที่มาถึงเข้า สร้างความสวัสดีให้แก่คนทั้งหลาย นำเขาจากฝั่งโน้นไปสู่ฝั่งนี้ นำเขาจากฝั่งนี้ไปสู่ฝั่งโน้นได้ ฉันใด, บุคคล เมื่อจะให้ทาน รักษาศีล กระทำอุโบสถกรรม ปรารภภาวนา สัทธา ย่อมเป็นธรรมชาตินำหน้า เที่ยวไปข้างหน้า ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ก็กล่าวได้ว่า "สัทธา มีความแล่นไปเป็นลักษณะ" ดังนี้.

ก็ สัทธา ที่มี ๒ ลักษณะ ดังกล่าวนั้น นั่นแหละ ว่าโดยเกี่ยวกับตัวบุคคลผู้เกิดสัทธา ย่อมจำแนกได้เป็น ๔ อย่าง มี **อาคมนสัทธา** เป็นต้น เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ใน **อรรถกถาทีฆนิกาย สังคีติสูตร** ว่า **"สทฺธา ปเนสา อาคมน-สทฺธา ฯเปฯ ปสาทสทฺธา นาม"** ดังนี้ ความเต็มแปลว่า "ก็สัทธานี้ มี ๔ อย่าง คือ อาคมนสัทธา, อธิคมนสัทธา, โอกัปปนสัทธา, ปสาทสัทธา.

ในสัทธา ๔ อย่างนั้น สัทธาของพระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **อาคมนสัทธา** เพราะเป็นสัทธาที่มาแล้ว จับตั้งแต่มีพระอภินิหาร (การน้อมพระทัยไปเพื่อการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า) สัทธาของพระอริยสาวกทั้งหลาย ชื่อว่า **อธิคมนสัทธา** เพราะเป็นสัทธาที่ท่านบรรลุโดยการแทงตลอด. ความปลงใจเชื่อโดยความไม่หวั่นไหว เมื่อมีผู้กล่าวว่า "พุทโธ ธัมโม สังโฆ" ชื่อว่า **โอกัปปนสัทธา**. ความเลื่อมใสที่เกิดขึ้น ชื่อว่า **ปสาทสัทธา**" ดังนี้.

อธิบายว่า **อาคมนสัทธา** (สัทธาที่ดำเนินมา) เป็นสัทธาที่เลื่อมใสบูชาในความเป็นพระพุทธเจ้า ในการบำเพ็ญบุญสมภารเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า และน้อมใจเชื่อในธรรมที่จะตรัสรู้ว่ามีอยู่จริง อย่างนี้ว่า "เมื่อความเกิดมีอยู่ ธรรมอันเป็นที่ดับความเกิดก็ต้องมีอยู่" ดังนี้ เป็นต้น เป็นสัทธาที่ดำเนินติดต่อกันเรื่อยมา จับตั้งแต่ทรงมีพระอภินิหาร (การน้อมพระทัยไปเพื่อการตรัสรู้) ตั้งแต่ครั้งแรก.

ส่วน **อธิคมนสัทธา** (สัทธาที่ได้บรรลุ) เป็นสัทธาของพระอริยสาวกทั้งหลายที่ท่านได้มาโดยการบรรลุ คือแทงตลอดสัจจะ ๔ ไม่ใช่สัทธาของผู้เป็นปุถุชน เป็นสัทธาที่เชื่อ ที่เลื่อมใสในคุณของพระรัตนตรัยแน่นอน ไม่มีความหวั่นไหวในคุณเหล่านั้นเลย โดยประการทั้งปวง.

ส่วน ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นฉับพลัน เมื่อสักว่า มีผู้มากล่าวว่า "พุทโธ ธัมโม สังโฆ" ให้ได้ยินเท่านั้น หาความขัดข้องในความปลงใจเชื่อมิได้ ไม่มีความคลางแคลงใจในคำที่เขากล่าว เหมือนอย่างความปลงใจเชื่อความเลื่อมใสของพระเจ้ามหากัปปินะเป็นต้น ชื่อว่า **โอกัปปนสัทธา** (สัทธาอันเป็นความปลงใจเชื่อ).

ส่วน ความเลื่อมใสแห่งจิต ความชื่นชมอันเป็นภาวะที่ใจผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ในคราวกระทำบุญทั้งหลาย มีการให้ทาน ฟังธรรม เป็นต้น ครั้งนั้น ๆ ชื่อว่า **ปสาท-สัทธา** (สัทธาอันเป็นความเลื่อมใส) ฉะนี้ แล.

อีกอย่างหนึ่ง สัทธา นั้น หากจะกล่าวทางด้านวัตถุอันเป็นที่น้อมใจเชื่อ ก็จัดได้ว่า มี ๔ อย่างเหมือนกัน ได้แก่ :-

๑. **กรรมสัทธา** – ความเชื่อกรรม คือความเชื่อว่ากรรมมีจริง กรรมนั้นจะเป็นบุญก็ตาม เป็นบาปก็ตาม ย่อมมีผลมีวิบาก กรรมดีให้วิบากเป็นสุข กรรมชั่วให้วิบากเป็นทุกข์.

๒. **วิปากสัทธา** – ความเชื่อวิบาก คือความเชื่อว่า ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่วมีอยู่จริง การเข้าถึงสุคติเป็นวิบากของกรรมดี การเข้าถึงทุคติเป็นวิบากของกรรมชั่ว การได้ประสบอารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นวิบากของกรรมดี การได้ประสบอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเป็นวิบากของกรรมชั่ว สุขเป็นวิบากของกรรมดี ทุกข์เป็นวิบากของกรรมชั่ว.

๓. **กัมมัสสกตาสัทธา** – ความเชื่อในความที่บุคคลมีกรรมเป็นของตน คือความเชื่อว่าบุคคลทำกรรมอะไรไว้ จะดีก็ตาม จะชั่วก็ตาม เขานั่นแหละเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น คนหนึ่งจะต้องรับผลวิบากของกรรมที่อีกคนหนึ่งทำไว้ก็หาไม่.

๔. **ตถาคตโพธิสัทธา** – ความเชื่อในความตรัสรู้ของพระตถาคต คือความเชื่อว่า พระตถาคตเป็นผู้ตรัสรู้จริง หมวดธรรมใดตรัสว่า นำมาซึ่งคุณประโยชน์หมวดธรรมนั้น ย่อมนำมาซึ่งคุณประโยชน์แก่ผู้สมาทานประพฤติจริง, หมวดธรรมใดตรัสว่าเป็นอันตราย หมวดธรรมนั้น ย่อมนำมาซึ่งอันตรายแก่ผู้สมาทานประพฤติจริง เป็นต้น.

ความแตกต่างกันแห่งสัทธากับราคะ

เพราะเหตุที่สัทธาและราคะ มีอาการที่คล้ายกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ ต่างเป็นความชื่นชมยินดีในอารมณ์ด้วยกัน เมื่อไม่ใส่ใจกำหนดอาการที่แตกต่างกันอย่างอื่น ด้วยดีแล้ว ก็อาจสับสนสำคัญราคะเป็นสัทธาได้ เพราะฉะนั้น ควรทราบถึงข้อที่แตกต่างกันแห่งธรรมเหล่านี้ ดังต่อไปนี้ :-

ราคะ เป็นความชื่นชมยินดี ด้วยอำนาจความกำหนัด คือต้องการ อยากได้อารมณ์ที่สำคัญผิดด้วยวิปลาสว่างาม ว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข ว่าเป็นอัตตา. เพราะว่า ความสำคัญว่างามเป็นต้น เป็นที่ตั้งแห่งความอยากได้ คือ เป็นเหตุให้สัตว์อยากได้ ยังไม่ได้ก็เดือดร้อนวุ่นวาย ไม่สงบอยู่ด้วยการแสวงหา ได้มาแล้วก็เดือด-ร้อนวุ่นวาย ไม่สงบอยู่ด้วยการรักษา เมื่อสิ่งที่รักที่ต้องการนั้น จะเป็นบุคคลก็ตาม วัตถุก็ตาม วิบัติพลัดพรากไป ก็ย่อมเป็นทุกข์ เดือดร้อน เศร้าโศก หากเป็นความชื่นชมในองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็เป็นความชื่นชมด้วยอำนาจความติดใจในพระวรกายที่งดงามน่าเจริญตานักหนาบ้าง ในพระสุรเสียงที่ไพเราะดุจเสียงพรหมน่าเจริญหูนักหนาบ้าง เหมือนอย่างพระวักกลิที่เอาแต่จะติดตามเฝ้าชมความงาม

แห่งพระวรกายอย่างเดียว ไม่มีความคิดจะฟังธรรม จะปฏิบัติธรรม ฉะนั้น ราคะมีชาติเป็นอกุศลอย่างเดียวเกิดขึ้นแล้วทำจิตให้ขุ่นมัวไป จึงเป็นธรรมที่ควรละ

สัทธา เป็นความชื่นชมยินดีในคุณ ไม่ใช่ชื่นชมยินดีเพราะเหตุสักว่าอารมณ์นั้นบันดาลความสุข ความเพลิดเพลินแก่ตน หากเป็นความชื่นชมยินดีในตัวบุคคล ก็เกี่ยวกับเล็งเห็นคุณธรรมหรือคุณค่าที่มีอยู่ในตัวบุคคล หากเกี่ยวกับความงามแห่งพระวรกายของพระพุทธเจ้า ก็ไม่ใช่เป็นความติดใจด้วยมีความเพลิดเพลินเสวยสุขในภาพที่เห็นนั้นท่าเดียวเหมือนอย่างพระวักกลิ ทว่า พอเห็นภาพนั้นแล้วใจก็น้อมไปหาพระบุญญาธิการทั้งหลายที่ทรงบำเพ็ญมาแต่ครั้งอดีต ที่เป็นเหตุให้ทรงได้พระวรกายที่งดงามเกินกว่าจะเปรียบได้อย่างนั้น แล้วเกิดชื่นชมในพระพุทธานุภาพไปพร้อม ๆ กันกับขณะที่เห็นพระวรกายนั้น หากฟังธรรมเกิดความชื่นชมยินดีขึ้น ก็มิได้เกี่ยวกับถือสาระในพระสุรเสียงที่ไพเราะดุจเสียงพรหมนั้น เป็นประมาณ แล้วเอาแต่เพลิดเพลินอยู่ ทว่า เกี่ยวกับการเล็งเห็นคุณค่าว่าเป็นไปเพื่อประโยชน์สุข เพื่อความสวัสดีแก่ผู้ฟังเป็นประมาณ บางทีธรรมเทศนานั้น ไม่ได้สร้างความสุขความเพลิดเพลินในการฟังเลย ก็ยังชื่นชมยินดีว่า ดีแท้ มีคุณค่าน่าฟัง เช่นธรรมเทศนาที่ว่าด้วยเรื่องภัยในอบาย เรื่องภัยในสังสารวัฏ เรื่องไตรลักษณ์ เรื่องโทษของขันธ์ ๕ เป็นต้น ซึ่งล้วนสร้างความสลดสังเวชให้เกิดแก่ผู้ฟัง เป็นเรื่องทวนกระแสตัณหา ผู้ฟังฟังแล้วแทนที่จะเกิดราคะความอยากได้ ก็กลับหมดความอยากได้ หายมัวเมา เกิดความคิดที่จะสลัดออกไปจากทุกข์ ทั้ง ๆ ที่มีผลเป็นอย่างนี้ ก็ชื่นชมยินดีในอันที่จะฟังเรื่อย ๆ ไป เห็นเป็นของน่าอัศจรรย์ หาฟังยาก ประกอบด้วยเหตุผล เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสวัสดีแก่ผู้ฟังอย่างเดียว หาโทษมิได้เลย ความชื่นชมยินดีอย่างนี้ เป็นความชื่นชมยินดีแห่งสัทธาแน่นอน แม้เกี่ยวกับวัตถุที่มีคุณค่าทั้งหลายอื่น ๆ ก็มีความเป็นไปทำนองเดียวกันนี้. สัทธานี้เกิดขึ้นแล้วทำจิตให้ผ่องใส ไม่ขุ่นมัวเลย.

ช่องทางให้ทราบบุคคลว่าเป็นผู้มีสัทธา

ตรัสไว้ใน **ติฐานสูตร** (องฺ. ติก.) ว่า **"ตีหิ ภิกฺขเว ฐาเนหิ สทฺโธ ปสนฺโน เวทิตพฺโพ"** เป็นต้น ความเต็มแปลว่า -

"ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะพึงทราบบุคคลว่าเป็นผู้มีสัทธาเลื่อมใส ก็โดยฐานะ ๓. โดยฐานะ ๓ อะไรบ้าง ? ได้แก่ เป็นผู้ต้องการจะพบเห็นผู้มีศีลทั้งหลาย ๑, เป็นผู้ต้องการจะฟังพระสัทธรรม ๑, อยู่ครองเรือนด้วยใจที่ปราศจากมัจฉริยะอันเป็นมลทิน เป็นผู้สละได้พ้น มีฝ่ามือสะอาด (เพื่อการมอบไทยธรรมให้อย่างเคารพ) ยินดีในการเสียสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการให้และการแบ่งปัน ๑ ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจะพึงทราบบุคคลว่า เป็นผู้มีสัทธาเลื่อมใส ก็โดยฐานะ ๓ เหล่านี้ แล" ดังนี้...

ก็สัทธานี้ ถึงฐานะเป็นอินทรีย์ ก็เรียกว่า **สัทธินทรีย์** โดยมีความเป็นใหญ่ในอันยังสัมปยุตตธรรมให้แล่นไปด้วยดี คล้อยตามตนในอารมณ์ที่ตนเลื่อมใส ถึงฐานะเป็นพละก็เรียกว่า **สัทธาพละ** โดยภาวะที่หาความหวั่นไหวในธรรมที่เป็นปฏิปักษ์คือความเป็นผู้ไม่มีสัทธาเป็นต้นมิได้ พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญสัทธานี้ไว้ในพระสูตรทั้งหลาย เช่น (ใน สำ. สคาถ.) ว่า "**สทฺธาย ตรติ โอฆํ** - บุคคลจะข้ามห้วงน้ำได้ก็เพราะสัทธา" ดังนี้ เป็นต้น.

สติ

คำว่า **สติ** มีวจนัตถะว่า **สรณํ สติ อสมฺโมโส** แปลว่า ความระลึกได้ ชื่อว่า สติ ได้แก่ ความไม่หลงลืม ดังนี้. สตินั้น มีความไม่เลอะเลือนเป็นลักษณะ, และมีความเข้าไปถือไว้เป็นลักษณะ

สติ ชื่อว่า **มีความไม่เลอะเลือนเป็นลักษณะ** อย่างไร ? มีคำพูดถึงสติใน **มิลินทปัญหา** อย่างนี้ว่า "ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนว่าขุนคลังของพระเจ้าจักรพรรดิย่อมไม่เลอะเลือน (ไม่สับสน) ย่อมกราบทูลพระเจ้าจักรพรรดิให้ทรงระลึกถึงพระราชอิสริยยศในเวลาเย็นในเวลาเช้า ว่า *"ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นสมมุติเทพ พระองค์ทรงมีช้างอยู่เท่านี้, มีม้าอยู่เท่านี้ มีรถอยู่เท่านี้, มีพลเดินเท้าอยู่เท่านี้, มีเงินอยู่เท่านี้, มีทองอยู่เท่านี้, มีสิ่งของของพระองค์อยู่เท่านี้"* ดังนี้ ย่อมไม่เลอะเลือนพระราชทรัพย์ฉันใด, ขอถวายพระพร สติ เมื่อเกิดขึ้นย่อมไม่เลอะเลือน (ไม่สับสน) ซึ่งธรรมที่เป็นกุศล ธรรมที่เป็นอกุศล, ธรรมที่มีโทษ ธรรมที่ไม่มีโทษ, ธรรมที่เลว ธรรมที่ประณีต, ธรรมที่ดำ ธรรมที่ขาว, ธรรมที่เหมาะสม ธรรมที่ไม่เหมาะสม. ย่อมไม่เลอะเลือนว่า *"นี้คือสติปัฏฐาน ๔, นี้คือ*

สัมมัปปธาน ๔, นี้คืออิทธิบาท ๔, นี้คือ อินทรีย์ ๕, นี้คือพละ ๕, นี้คือโพชฌงค์ ๗, นี้คือพระอริยมรรคมีองค์ ๘, นี้คือสมถะ, นี้คือวิปัสสนา, นี้คือวิชชา, นี้คือวิมุตติ" ดังนี้. เพราะลักษณะที่ไม่เลอะเลือนนั้น พระโยคาวจรจึงควรเสพแต่ธรรมที่ควรเสพ ไม่เสพธรรมที่ไม่ควรเสพ, คบแต่ธรรมที่ควรคบ ไม่คบธรรมที่ไม่ควรคบ ฉันนั้นเหมือนกัน. ขอถวายพระพร สติ ชื่อว่า มีความไม่เลอะเลือนเป็นลักษณะอย่างนี้ แล" ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **สติ เมื่อเกิดขึ้นย่อมไม่เลอะเลือนซึ่งธรรมที่เป็นกุศลธรรมที่เป็นอกุศล** เป็นต้น ความว่า สติ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมไม่เลอะเลือนอย่างนี้ว่า "นี้กุศล ควรเสพ, นี้อกุศล ไม่ควรเสพ, นี้มีโทษ คือเป็นอกุศล ไม่ควรเสพ, นี้ไม่มีโทษ คือเป็นกุศล ควรเสพ, นี้เลว คือเป็นอกุศล ไม่ควรเสพ. นี้ประณีต คือเป็นกุศล ควรเสพ, นี้ดำ คือเป็นอกุศล ไม่ควรเสพ, นี้ขาว คือเป็นกุศล ควรเสพ, นี้เหมาะสม คือเป็นกุศล ควรเสพ นี้ไม่เหมาะสม คือเป็นอกุศล ไม่ควรเสพ" ดังนี้.

คำว่า **ย่อมไม่เลอะเลือนธรรมทั้งหลายว่า นี้คือสติปัฏฐาน ๔** เป็นต้น ความว่า ย่อมไม่เลอะเลือนธรรมทั้งหลาย อย่างนี้ว่า "นี้คือสติปัฏฐาน ๔ เป็นกุศลที่ควรเสพ" ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **วิชชา** ได้แก่ ผลญาณ (ญาณที่ประกอบร่วมกันกับพระอริยผล)

คำว่า **วิมุตติ** ได้แก่ พระนิพพาน โดยเป็นนิสสรณวิมุตติ (ธรรมที่หลุดพ้น คือ สลัดออกแห่งสังขารทั้งปวง) ฉะนี้ แล.

อนึ่ง พึงทราบถึงความไม่เลอะเลือนแห่งสติ แม้อย่างนี้ว่า ในธรรมทั้งหลายมีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ที่พระโยคีแทงตลอดด้วยดีด้วยปัญญาแล้ว สติ ย่อมทรงจำไว้ได้ แม้ในกาลต่อมา ก็ย่อมไม่เลอะเลือน คือไม่สับสนโดยการที่เข้าไปถือเอาสติอย่างอื่นที่ไม่ใช่สติปัฏฐานว่าเป็นสติปัฏฐาน โดยการที่เข้าไปถือเอาความเพียรอย่างอื่นที่ไม่ใช่สัมมัปปธานว่าเป็นสัมมัปปธาน อย่างนี้ เป็นต้น อันเป็นการชี้ให้เห็นความไม่เลอะเลือนแห่งสติอีกแง่หนึ่ง บัณฑิตเข้าใจความข้อนี้ดีแล้ว ก็พึงสงเคราะห์ความไม่เลอะเลือนแห่งสติในหมวดธรรมทั้งหลาย โดยประการอื่นตามสมควร เช่นว่า ไม่เลอะเลือนคือไม่สับสนโดยการถือเอาสัญญาว่าเป็นปัญญา โดยการถือเอาราคะว่าเป็นเมตตา เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ไม่เลอะเลือน** (อปิลาปน) มีความหมายว่า ไม่เลื่อนลอย ก็ได้ คือไม่เลื่อนลอยไปในอารมณ์ทั้งหลาย เหมือนอย่างเรือหรือแพที่ปราศจากไม้ค้ำถ่อที่ล่องลอยเปะปะไปตามกระแสน้ำ. เปรียบเหมือนเรือที่ลอยอยู่ในแม่น้ำ หากปราศจากไม้ค้ำถ่อ ก็ย่อมถูกคลื่นและลมซัดให้แล่นเปะปะไปข้างนั้นข้างนี้ไม่หยุดนิ่ง ล่องลอยไปเรื่อยหาทิศทางมิได้ แต่เมื่อมีไม้ค้ำถ่อ แม้มีคลื่นและลมอยู่ ก็ไม่ล่องลอยเปะปะ ย่อมหยุดได้ หรือไปในทิศทางที่ประสงค์เท่านั้น ไม่สับสนฉันใด, จิตที่ไม่มีสติเกิดขึ้น ย่อมถูกกำลังของอารมณ์ที่จรเข้ามาทางทวารต่าง ๆ มีทวารตาเป็นต้น ซัด คือยั่วยวนให้สนใจไปหมด ไม่หยุดอยู่เฉพาะกิจที่กำลังกระทำ เลื่อนลอยนึกถึงเรื่องนั้นเรื่องนี้ไปเรื่อยไม่แน่นอน แต่เมื่อมีสติเกิดขึ้น แม้มีอารมณ์จรเข้ามาทางทวารต่าง ๆ อย่างนั้น ก็ไม่เลื่อนลอย ย่อมมั่นคงอยู่เฉพาะกิจที่กำลังกระทำ คือ นึกคิดอารมณ์นั้นอารมณ์นี้ ไปตามลำดับที่ประสงค์จะนึกถึงเท่านั้น ฉันนั้น จิตเหมือนเรือ สติเหมือนไม้ค้ำถ่อ

สติ ชื่อว่า **มีความเข้าไปถือเอาเป็นลักษณะ** อย่างไร ? มีคำพูดใน **มิลินทปัญหา** ว่า :-

"ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนว่า ปรินายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมรู้จักบุคคลผู้ที่เกื้อกูลและผู้ที่ไม่เกื้อกูลแก่พระราชา ว่า *"คนเหล่านี้เกื้อกูล คนเหล่านี้ไม่เกื้อกูล, คนเหล่านี้มีอุปการะ คนเหล่านี้ไม่มีอุปการะ"* ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ก็ย่อมขจัดบุคคลที่ไม่เกื้อกูล เข้าไปถือเอาแต่คนที่เกื้อกูล, ขจัดคนที่ไม่มีอุปการะ เข้าไปถือเอาแต่คนที่มีอุปการะ ฉันใด, ขอถวายพระพร สติ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมรับรู้ด้วยดีซึ่งคติแห่งธรรมทั้งหลายที่เกื้อกูลและไม่เกื้อกูล ว่า *"ธรรมเหล่านี้เกื้อกูล ธรรมเหล่านี้ไม่เกื้อกูล, ธรรมเหล่านี้มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ"* ดังนี้. เพราะลักษณะที่เข้าไปถือเอานั้น พระโยคาวจรก็ย่อมขจัดธรรมที่ไม่เกื้อกูลเสียได้, เข้าไปถือเอาแต่ธรรมที่เกื้อกูล. ขจัดธรรมที่ไม่มีอุปการะ เข้าไปถือเอาแต่ธรรมที่มีอุปการะ ฉันนั้นเหมือนกัน. ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคทรงภาษิตความข้อนี้ไว้ ว่า : **สติญฺจ ขฺวาหำ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกำ วทามิ**[๑] - *ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราขอกล่าวถึงสติ ว่า เป็นธรรมที่จำปรารถนาในกิจทั้งปวง แล"* ดังนี้.

---

[๑] มิลินทปัญหา

ในคำเหล่านั้น คำว่า **บุคคลผู้ที่เกื้อกูล และผู้ที่ไม่เกื้อกูล** คือ บุคคลผู้เป็นเหตุเจริญ และบุคคลผู้เป็นเหตุเสื่อม, แม้คำว่า **คนมีอุปการะ คนไม่มีอุปการะ** ก็เป็นเพียงคำไวพจน์ของคำว่า ผู้ที่เกื้อกูล ผู้ที่ไม่เกื้อกูล นั้น นั่นเอง.

คำว่า **สติมีความเข้าไปถือเอาเป็นลักษณะ** ความว่า สติ ชื่อว่า มีความเข้าไปถือเอาเป็นลักษณะ ก็เกี่ยวกับว่า เมื่อเกิดขึ้นระลึกได้อยู่ก็ไม่หลงลืมว่า "นี้ กุศล เกื้อกูล ควรถือเอา, นี้ อกุศล ไม่เกื้อกูล ไม่ควรถือเอา" ดังนี้. แล้วก็ถือเอาแต่กุศล คือเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์อันควรแก่ความเกิดขึ้นแห่งกุศลเท่านั้น โดยเฉพาะถ้าหากว่าสตินั้นเป็นสติปัฏฐาน ก็ย่อมเข้าไปตั้งไว้ที่อารมณ์ ๔ อย่าง คือ กาย เวทนา จิต และธรรม เพราะเหตุนั้น ท่านพระสารีบุตรจึงกำหนดลักษณะของสติที่ชื่อว่า สติปัฏฐาน ให้แน่นอนลงไปทีเดียวว่า **"อุปฏฺฐานฏฺเฐน สติปฏฺฐานา อภิญฺเญยฺยา**[๑] " แปลว่า "ชื่อว่า สติปัฏฐาน โดยความหมายว่า เข้าไปตั้งไว้ที่อารมณ์ เป็นของควรรู้ยิ่ง" ดังนี้. เป็นความจริงอย่างที่ท่านกล่าวไว้นั้น ผู้เจริญสติปัฏฐาน สติของเขาจะได้ชื่อว่าเป็นสติปัฏฐานก็เพราะมีลักษณะคืออาการที่เข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์ ๔ อย่างมีกายเป็นต้น และยังสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้เข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์นั้น พร้อมกันกับตน. ก็คำว่า **เข้าไปตั้งอยู่** พึงทราบว่า ได้แก่อาการอันเป็นดุจมือที่เหยียดตรงไปจรดถึงตัวสภาวะ ฉะนั้น. ไม่ใช่สักแต่นึกชื่อของสภาวะแล้วบริกรรมไปเรื่อย ๆ เท่านั้น เป็นไปพร้อมกับปัญญาที่ตามพิจารณาเห็นกายเป็นต้น ตามความเป็นจริง สติปัฏฐานมีลักษณะเป็นอย่างนี้.

หิริ และ โอตตัปปะ

คำว่า **หิริ** มีวจนัตถะว่า **หิริยติ กายทุจฺจริตาทีหิ ชิคุจฺฉตีติ หิริ** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **หิริ** เพราะมีความหมายว่า ละอาย คือรังเกียจแต่ทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น ดังนี้. หิรินั้นมีความรังเกียจแต่บาปเป็นลักษณะ

คำว่า **โอตตัปปะ** มีวจนัตถะว่า **โอตฺตปฺปตีติ โอตฺตปฺปํ** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โอตตัปปะ เพราะมีความหมายว่า เกรงกลัว ดังนี้. โอตตัปปะนั้นมีความหวั่นกลัวบาปเป็นลักษณะ.

---

[๑] ขุ. ปฏิ. ๓๑/๒๘.

ความแตกต่างกันแห่งหิริและโอตตัปปะ

ก็ธรรม ๒ อย่างนี้ย่อมเป็นไปคู่กันเสมอ คือจิตดวงใดมีหิริ จิตดวงนั้นมีโอตตัปปะ, จิตดวงใดมีโอตตัปปะ จิตดวงนั้นมีหิริ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นเหตุให้สำคัญหิริว่าเป็นโอตตัปปะ สำคัญโอตตัปปะว่าเป็นหิริได้ เพื่อความแจ่มแจ้งในธรรมทั้ง ๒ นี้ บัณฑิตก็พึงทราบความต่างกันดังต่อไปนี้ :-

อันว่า **หิริ** นั้น มีความเป็นไปดุจกุลสตรี. เปรียบเหมือนว่า ผู้เป็นกุลสตรีปรารภมารยาทความประพฤติดีงามตลอดกาลนานของตน เกิดความเคารพในตนขึ้นแล้ว ก็ย่อมรังเกียจการกระทำที่สร้างมลทินแก่ตน มีความประพฤตินอกใจสามีเป็นต้น ย่อมไม่กระทำกรรมเช่นนั้นแม้ในที่ลับ ฉันใด, หิริ ที่เกิดขึ้นเพราะปรารภเหตุภายในตน มีความเป็นผู้สูงส่งด้วยชาติตระกูลเป็นต้นของตน เกิดความเคารพในตนขึ้นแล้ว ย่อมรังเกียจแต่บาป เป็นเหตุให้บุคคลไม่ทำบาปแม้ในที่ลับฉันนั้น.

ส่วนว่า **โอตตัปปะ** มีความเป็นไปดุจหญิงแพศยา. เปรียบเหมือนว่าหญิงแพศยาผู้อาศัยรูปกายเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต ปรารภถึงการจะถูกผู้อื่นตำหนิติเตียนหรือดูหมิ่น เกิดความเคารพในผู้อื่นขึ้นแล้ว ก็ย่อมหวั่นกลัวต่อการที่ผู้อื่นจะรู้ถึงความประพฤติชั่วของตนแล้วตำหนิติเตียน จึงไม่กระทำกรรมนั้น ๆ ในที่แจ้ง ฉันใด, โอตตัปปะที่เกิดขึ้น เพราะบุคคลปรารภเหตุภายนอกมีการจะถูกผู้อื่นติเตียนเป็นต้น เกิดความเคารพในผู้อื่นขึ้นแล้ว ย่อมหวั่นกลัวบาปทุจริตทั้งหลาย เป็นเหตุให้บุคคลงดเว้นไม่กระทำบาปนั้น ๆ ฉันนั้น.

ในอรรถกถา **อัฏฐสาลินี** พรรณนาจิตตุปปาทกัณฑ์ ได้กล่าวถึงความแตกต่างแห่ง หิริ กับ โอตตัปปะ เอาไว้ อันจะรวมความนำมากล่าวย่อ ๆ ในที่นี้ ได้อย่างนี้ว่า –

หิริ มีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน
โอตตัปปะ มีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน
หิริ มีตนเป็นใหญ่
โอตตัปปะ มีโลกเป็นใหญ่
หิริ ตั้งอยู่โดยสภาวะที่รังเกียจ
โอตตัปปะ ตั้งอยู่โดยสภาวะที่เกรงกลัว.

ข้อว่า **หิริมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน โอตตัปปะมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน** นั้นคืออย่างไร ?

ลำดับแรก **หิริ** ชื่อว่า มีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน เพราะหิริมีเหตุภายในตน ๔ ประการเหล่านี้ เป็นผู้ทำให้ตั้งขึ้น ได้แก่ -

๑. **การพิจารณาถึงชาติ** คือการพิจารณาถึงชาติตระกูลที่สูงส่งของตน ว่า "กรรมชั่วเช่นนี้ ไม่สมควรแก่เรา ผู้มีชาติตระกูลสูงส่ง" เป็นต้น.

๒. **การพิจารณาถึงวัย** คือการพิจารณาถึงวัยที่สูงแล้วของตน ว่า "กรรมชั่วเช่นนี้ เป็นสิ่งที่คนหนุ่มคะนองเขาประพฤติกัน ไม่สมควรแก่เราผู้มีวัยสูงแล้ว" เป็นต้น.

๓. **การพิจารณาถึงความแกล้วกล้า** คือการพิจารณาถึงความเป็นคนแกล้วกล้าของตนว่า "กรรมชั่วทั้งหลายเป็นของคนขี้ขลาด ไม่เข้มแข็ง พ่ายแพ้ต่ออำนาจกิเลส ไม่สมควรแก่เราที่ใคร ๆ เขาเห็นว่าเป็นคนแกล้วกล้า" เป็นต้น.

๔. **การพิจารณาถึงความคงแก่เรียน** คือการพิจารณาถึงความเป็นผู้คงแก่เรียนของตนว่า "กรรมชั่วทั้งหลาย เป็นของคนโง่เขลาผู้มิได้คบบัณฑิต มิได้ฟังธรรมของบัณฑิต ไม่ใช่ของคนผู้ได้สดับแล้ว คงแก่เรียนเช่นเรา" เป็นต้น.

ส่วน **โอตตัปปะ** ชื่อว่ามีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน เพราะมีเหตุภายนอก ๓ ประการเหล่านี้ เป็นผู้ทำให้ตั้งขึ้น ได้แก่ -

๑. การพิจารณาถึงความที่คนทำบาปเป็นผู้ที่บริษัท ๔ ติเตียน

๒. การพิจารณาถึงความที่คนทำบาปเป็นผู้ที่ท่านผู้รู้ติเตียน

๓. การพิจารณาถึงความที่คนทำบาปเป็นผู้ที่พวกคนดีมีศีลทั้งหลายหลีกห่างไม่คบหา

(แม้ว่าท่านจะไม่ได้กล่าวถึงการพิจารณาภัยในอบายไว้ด้วยในที่นี้ก็ตาม แต่เมื่อมีปรากฏในที่อื่นอยู่ การที่บัณฑิตจะนำเข้ามารวมไว้ด้วยเป็นประการที่ ๔ นั้นก็สมควร)

ข้อว่า **หิริมีตนเป็นใหญ่ โอตตัปปะมีโลกเป็นใหญ่** นั้น คืออย่างไร ?

ความว่า จากการที่หิริตั้งขึ้น เพราะเหตุ ๔ ประการที่กล่าวแล้วนั่นเอง จึงชื่อว่า หิริ มีตนเป็นใหญ่ เพราะเหตุภายในแต่ละประการก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับตนปรารภตนเองทั้งสิ้น.

ส่วน โอตตัปปะ จากการที่ตั้งขึ้น เพราะเหตุภายนอก คือ ชาวโลกคนอื่น ๆ จึงชื่อว่ามีโลกเป็นใหญ่ โดยนัยเดียวกันนั่นเอง.

ข้อว่า **หิริตั้งอยู่โดยสภาวะที่รังเกียจ โอตตัปปะตั้งอยู่โดยสภาวะที่เกรงกลัว** นั้น คืออย่างไร ?

ความว่า สภาพของหิริ นั้นคือความรังเกียจ เห็นได้ชัดในเวลาเว้นกรรมชั่ว คือ ที่ละอายแล้วเว้นได้ นั้น เพราะเห็นว่า การกระทำอย่างนั้นเป็นของน่ารังเกียจ ไม่ควรทำ.

ส่วน สภาวะของโอตตัปปะนั้น คือ ความเกรงกลัว คือที่เว้นกรรมชั่วได้นั้น เป็นเพราะกลัวต่อการถูกลงโทษ เป็นต้น.

กล่าวได้ว่า สภาวะของหิริเป็นไปหนักในเหตุ คือการกระทำ สภาวะของโอตตัปปะเป็นไปหนักในผล คือ ความทุกข์ความเดือดร้อนอันเป็นผลของกรรมชั่ว.

ท้วงว่า สำหรับสภาวะของหิรินั้นก็เห็นชอบอยู่หรอก ว่าจะต้องเป็นอย่างนั้น แต่สภาวะของโอตตัปปะจะเป็นอย่างที่ว่านั้นได้อย่างไร เพราะว่าพวกโจรที่ปล้นฆ่าอยู่ตามปกติก็กลัวต่อการที่จะถูกเจ้าหน้าที่จับกุมไปลงโทษ พวกโจรมีโอตตัปปะหรืออย่างไร ?

เฉลยว่า ความกลัวต่อการถูกลงโทษที่เป็นเหตุให้งดเว้นไม่ทำบาปนั่นเทียว เป็นสภาวะของโอตตัปปะ, ส่วนลงมือทำบาปแล้วจึงกลัวต่อการถูกลงโทษ หาเป็นสภาวะของโอตตัปปะไม่.

บัณฑิตพึงทราบว่า **หิริและโอตตัปปะ นี้ เป็นปทัฏฐาน คือเป็นเหตุใกล้แห่งศีล.**

อนึ่ง พึงทราบว่า **หิริ และ โอตตัปปะ** เป็นธรรมที่รักษาโลกนี้ไว้ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **"เทฺวเม ภิกฺขเว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺติ. กตเม เทฺว ? หิรี จ โอตฺตปฺปญฺจ ฯ เป ฯ "ครูนํ ทารา" ติ วา"**[๑] ความเต็มแปลว่า *"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมสะอาด ๒ อย่างเหล่านี้ย่อมรักษาโลกไว้. ธรรมสะอาด ๒ อย่างอะไรบ้าง ? ได้แก่ หิริและโอตตัปปะ. ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าธรรมสะอาด ๒*

---

[๑] องฺ. ทุก. ๒๐/๖๘.

อย่างเหล่านี้แลไม่รักษาโลกไว้ไซร้ ในโลกนี้ ผู้เป็นมารดาก็ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น "มารดา", ผู้เป็นน้าก็ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น "น้า", ผู้เป็นป้าก็ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น "ป้า", ผู้เป็นภรรยาของอาจารย์ก็ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น "ภรรยาของอาจารย์", ผู้เป็นภรรยาของครูก็ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น "ภรรยาของครู". โลกนี้จักถึงความปะปนกัน เหมือนอย่างแพะ แกะ ไก่ สุกร สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก. ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะเหตุที่ ธรรมสะอาด ๒ อย่างเหล่านี้ ย่อมรักษาโลกไว้แล เพราะฉะนั้น ผู้เป็นมารดาก็ดี ก็ย่อมปรากฏว่าเป็น "มารดา", ฯลฯ ผู้เป็นภรรยาของครูก็ดี ก็ย่อมปรากฏว่าเป็น "ภรรยาของครู" แล" ดังนี้.

ในคำเหล่านี้, หิริและโอตตัปปะ ชื่อว่า **ธรรมสะอาด** เพราะเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ก็ทำจิตของผู้นั้นให้สะอาด คือให้ผุดผ่อง.

ชื่อว่า **ย่อมรักษาโลกไว้** คือ ย่อมรักษามนุสสโลกนี้ไว้ ให้คงความเป็นมนุษย์ผู้มีจิตใจสูงส่ง ประเสริฐกว่าสัตว์เดรัจฉาน.

คำว่า **ผู้เป็นมารดาก็ดี ก็ไม่พึงปรากฏว่าเป็น "มารดา"** คือ ผู้เป็นมารดาก็ไม่พึงปรากฏแก่บุตรผู้ขาดหิริโอตตัปปะ ผู้กำลังประพฤติล่วงเกินมารดาตนอยู่ในเวลานั้นว่า "ผู้นี้ มารดา" ความว่า เป็นผู้ที่บุตรไม่สำเหนียก ไม่เล็งเห็นว่า "นี่ แม่ของเราหนา", แม้ในบุคคลที่เหลือก็มีนัยนี้.

คำว่า **ในโลกนี้จักถึงความปะปนกัน** ความว่า มนุสสโลกนี้ จักถึงความปะปนกัน คือปราศจากขอบเขตที่พึงประพฤติต่อกัน เหมือนอย่างอะไร **เหมือนอย่างแพะ แกะ** เป็นต้น. คำที่เหลือง่ายอยู่แล้ว.

อโลภะ

คำว่า **อโลภะ** มีวจนัตถะว่า **โลภปฏิปกฺโข อโลโภ** แปลว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโลภะ ชื่อว่า อโลภะ ดังนี้. พึงทราบว่า อ-อักษร ในบทว่า อโลภะ นี้ มีความหมายว่า เป็นปฏิปักษ์ แม้ อ-อักษรในบทว่า อโทสะ อโมหะ ที่จะกล่าวถึงต่อไป ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

อโลภะนั้น มีความไม่ติดข้องในอารมณ์แห่งจิตเป็นลักษณะ เหมือนภิกษุผู้หลุดพ้น (คือพระขีณาสพ) ฉะนั้น และเหมือนอย่างหยาดน้ำค้างบนใบบัว ฉะนั้น.

เปรียบเหมือนว่า ภิกษุผู้เป็นพระขีณาสพ แม้ว่ามีการถือเอาปัจจัย มีจีวร เป็นต้น เพราะจำต้องอาศัยเป็นไป ถึงกระนั้นก็ย่อมถือเอาโดยอาการที่ไม่ติดข้อง คือ ไม่ยึดในวัตถุเหล่านั้นว่า "ของเรา" เป็นต้น ฉันใด, อีกอย่างหนึ่ง หยาดน้ำค้าง แม้ว่าตั้งอยู่บนใบบัว ก็ไม่ติดข้อง คือไม่ซึมติดใบบัว ฉันใด, อโลภะ แม้ว่ามีการถือเอาอารมณ์ เพราะอาศัยอารมณ์เป็นไป ถึงกระนั้น ก็ย่อมถือเอาโดยอาการที่ไม่ติดข้อง ฉันนั้น จิตและสัมปยุตตธรรมที่เหลือไม่มีความติดข้องในอารมณ์นั้น ก็ด้วยอานุภาพแห่งอโลภะนั้น จึงมีสภาวะที่ผิดตรงข้ามกับโลภะทุกอย่าง กุศลเหล่าใดนับได้ว่าเป็นกุศลเครื่องออกจากกาม (เนกขัมมะ) กุศลเหล่านั้นล้วนเป็นกุศลที่มีอโลภะออกหน้าเป็นประธาน ได้แก่ กุศลที่เกิดขึ้นในอารมณ์ที่เป็นปฏิภูล ปฐมฌานกุศลเป็นต้น. อนึ่ง การเสียสละของบุคคลจะได้ชื่อว่า "มุตตจาคะ – สละได้พ้น" คือสละแล้วก็ไม่มีจิตติดข้องพัวพันในสิ่งที่ได้ให้เขาไปแล้วนั้น หรือไม่เกิดความเสียดายขึ้นมาในภายหลังเป็นต้น ก็ด้วยอาศัยอโลภะที่มีกำลังนั้นนั่นแหละ

อโลภะนั้น ถึงฐานะเป็นมูลก็เรียกว่า **อโลภมูล**, ถึงฐานะเป็นกรรมบถ (มโนกรรม) ก็เรียกว่า **อนภิชฌา** ฯลฯ อโลภะที่มีกำลังย่อมเป็นเหตุให้บุคคลประพฤติตนเป็นคนมักน้อยสันโดษได้โดยง่าย แล.

อโทสะ

คำว่า **อโทสะ** มีวจนัตถะว่า **โทสปฏิปกฺโข อโทโส** แปลว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ ชื่อว่า อโทสะ ดังนี้. อโทสะนั้น มีความไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ เหมือนมิตรผู้คอยช่วยเหลือ ฉะนั้น. ก็คำว่า **ความไม่ดุร้าย** พึงทราบว่า ได้แก่ สภาวะที่ไม่หยาบช้า กล่าวคือ อ่อนโยน เยือกเย็น อันนับได้ว่าเป็นความเข้าไปสงบความเดือดร้อนแห่งจิต.

เปรียบเหมือนว่า มิตรย่อมมีความปรารถนาดีต่อผู้เป็นมิตรด้วยกัน จึงคอยช่วยเหลือมิตรผู้เดือดร้อน ให้ความเดือดร้อนนั้นสงบไป ฉันใด, โทสะเป็นความเดือดร้อนแห่งจิต อโทสะนั้นเพราะเหตุที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นไปโดยอาการที่ยังความเดือดร้อนแห่งจิตนั้นให้สงบไป ฉันนั้น จึงเป็นสภาวะที่เยือกเย็นแห่งจิตโดยพิเศษ.

อโทสะนั้น ถึงฐานะเป็นมูลก็เรียกว่า **อโทสมูล**, ถึงฐานะเป็นกรรมบถก็เรียกว่า **อัพยาบาท**, ถึงฐานะเป็นพรหมวิหารก็เรียกว่า **เมตตา** ฯลฯ อโทสะนั้นสามารถทำให้มีกำลังจนเอาชนะความโกรธ ชนะเวร ได้ด้วยการเจริญเมตตา.

ตัตรมัชฌัตตตา

คำว่า **ตัตรมัชฌัตตตา** มีวจนัตถะว่า **เตสุ เตสุ ธมฺเมสุ มชฺฌตฺตตา ตตฺรมชฺฌตฺตตา** แปลว่า ความเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น ๆ (คือในจิตและเจตสิก-ธรรมเหล่านั้น ๆ อันสัมปยุตกับตน) ชื่อว่า **ตัตรมัชฌัตตตา** ดังนี้.

ตัตรมัชฌัตตตานั้น มีความวางเฉยในธรรมทั้งหลาย (ที่เกิดร่วมกันกับตน) ที่เป็นไปสม่ำเสมอกัน คือเท่าเทียมกัน เป็นลักษณะ เหมือนอย่างนายสารถีที่วางเฉยในม้าอาชาไนยที่ควบไปสม่ำเสมอดีแล้ว ฉะนั้น. หรือมีความวางเฉยคือเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น โดยการยังให้เป็นไปสม่ำเสมอกันคือคือเท่าเทียมกัน เป็นลักษณะ. ความว่า ตนเองเมื่อเป็นไปโดยอาการที่วางเฉยในธรรมทั้งหลายที่เป็นไปสม่ำเสมอกันคือเท่าเทียมกัน ขณะเดียวกันก็วางเฉย คือมีความเป็นกลาง โดยการยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไปในกิจของตน ของตน สม่ำเสมอกัน เท่าเทียมกัน คือ ไม่ตกไปในฝ่าย (ไม่ลำเอียงเข้าข้าง) โดยการที่ไม่ผลักดันให้ธรรมที่มีกิจนั้น ๆ ได้เป็นไปล้ำยิ่งธรรมอื่น ๆ โดยพิเศษ และไม่ฉุดรั้งธรรมที่มีกิจนั้น ๆ ให้ต้องเป็นไปย่อหย่อน จึงเป็นธรรมชาติที่ห้ามความยิ่งและความหย่อนในการทำกิจแห่งธรรมเหล่านั้น ข้อนี้ก็เหมือนอย่างพระราชา แม้ว่าประทับนั่งวางเฉยอยู่ ก็ทรงเป็นไปโดยประการที่ยังพวกอำมาตย์ทั้งหลายได้ทำกิจของตน ของตน เท่าเทียมกัน ไม่ยิ่งไม่หย่อนกว่ากัน ฉะนั้น.

ท้วงว่า ถ้าหากว่าคำอธิบายเป็นอย่างนี้ไซร้ ความไม่ตกไปในฝ่ายแห่งตัตร-มัชฌัตตตาจะตกถึงธรรมที่เป็นอธิบดีมีฉันทะเป็นต้นได้อย่างไร เพราะว่าธรรมที่เป็นอธิบดีเหล่านั้นเป็นไปออกหน้าธรรมที่เหลือโดยกิจ ? ตอบว่า ธรรมเหล่านั้น เมื่อถึงคราวเป็นอธิบดี การทำให้เป็นไปในความเป็นอธิบดี อนุโลมตามความเป็นอธิบดี อันเป็นความออกหน้ายิ่งกว่าธรรมเหล่าอื่นโดยกิจ ก็เป็นกิจของตัตรมัชฌัตตตานั้นนั่นแหละ คือเปรียบเหมือนว่าพระราชาผู้ทรงธรรม ทรงปูนบำเหน็จความดีความชอบพิเศษแก่อำมาตย์ผู้มีความดีความชอบพิเศษ ไม่ทรง

ปูนบำเหน็จความดีความชอบพิเศษแก่อำมาตย์ผู้หาความดีความชอบพิเศษมิได้ จึงชื่อว่า ไม่ทรงตกไปในฝ่าย คือไม่ทรงลำเอียงในพวกอำมาตย์เหล่านั้น อันนับว่าเป็นความวางเฉยเป็นกลางในพวกอำมาตย์เหล่านั้น ฉันใด, เมื่อธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น ถึงความเป็นอธิบดี อันเป็นความยิ่งกว่า คือออกหน้ากว่าธรรมเหล่าอื่นโดยกิจ ตัตรมัชฌัตตตา ก็ย่อมยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไปในความเป็นอธิบดีนั้นนั่นแหละ อนุโลมต่อความเป็นอธิบดีนั้นนั่นแหละ เมื่อยังไม่ถึงคราวเป็นอธิบดี ก็ย่อมไม่ยังให้เป็นไปในความเป็นอธิบดีนั้น จึงชื่อว่า ไม่ตกไปในฝ่าย คือไม่ลำเอียง ทว่าวางเฉยเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น ฉันนั้น. แม้ในความที่ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน ถึงคราวเป็นไปโดยความเป็นอินทรีย์ เป็นพละ เป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

อนึ่ง ว่าโดยเกี่ยวกับอารมณ์ ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันบางอย่างย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลังยิ่งหรือมีกำลังหย่อน ก็เนื่องอยู่กับสภาพของอารมณ์ด้วย เป็นอีกปัจจัยหนึ่ง กล่าวคือ ถ้าหากว่าได้อารมณ์ที่มีสภาพเหมาะสมยิ่งต่อความเป็นไปของตน ธรรมนั้น ๆ ก็ย่อมเป็นธรรมชาติมีกำลัง, ถ้าหากไม่ได้อารมณ์อย่างนี้ ก็ย่อมเป็นไปเป็นธรรมชาติที่มีกำลังหย่อน. จริงอย่างนั้น ในอารมณ์คือวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธามีพระพุทธคุณเป็นต้น ศรัทธาย่อมเป็นไปเป็นธรรมชาติมีกำลังยิ่ง ในอารมณ์นอกนี้มีกำลังหย่อนกว่า ส่วนในอารมณ์อันเป็นสภาวธรรมที่ลึกซึ้งที่พระโยคาวจรใส่ใจอยู่โดยความเป็นขันธ์ ธาตุ อายตนะ เป็นต้น ปัญญาย่อมเป็นไปเป็นธรรมชาติมีกำลังยิ่ง ในอารมณ์นอกนี้มีกำลังหย่อนกว่า อย่างนี้เป็นต้น แม้การทำให้ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเป็นธรรมชาติมีกำลังยิ่ง หรือมีกำลังหย่อนโดยคล้อยตามสภาพของอารมณ์ ก็เป็นกิจของตัตรมัชฌัตตตานั้นเหมือนกัน ฉะนี้ แล.

ตัตรมัชฌัตตตา นั้น เพราะมีความวางเฉยเป็นลักษณะ ท่านจึงเรียกว่า "อุเบกขา" ซึ่งไม่ใช่อุเบกขาเวทนา. ก็ในบรรดาอุเบกขา ๑๐ อย่าง เหล่านั้น นั้น ตัตรมัชฌัตตตา มาแล้วในคำว่า **"ฉฬังคุเบกขา"** คือความวางเฉยในอารมณ์ ๖ อันเป็นของพระอรหันต์, ในคำว่า **"พรหมวิหารุเบกขา"** คืออุเบกขาพรหมวิหาร ซึ่งเป็นพรหมวิหารข้อที่ ๔, ในคำว่า **"โพชฌังคุเบกขา"** คืออุเบกขาสัมโพชฌงค์ ซึ่งเป็นโพชฌงค์ข้อสุดท้าย, ในคำว่า **"ตัตรมัชฌัตตุเบกขา"** คือความเป็นกลางวางเฉยในธรรมที่เกิดร่วมกัน, ในคำว่า **"ฌานุเบกขา"** คืออุเบกขาในฌาน, และใน

คำว่า **"ปาริสุทธุเบกขา"** คือความวางเฉยที่บริสุทธิ์อันเป็นคุณสมบัติของฌานที่ ๔ อุเบกขาที่เหลือนอกนี้มิใช่ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก ความละเอียดกว่านี้เกี่ยวกับอุเบกขาทั้ง ๑๐ นี้ บัณฑิตพึงหาพบได้ในวิสุทธิมรรค.

กายปัสสัทธิ, จิตตปัสสัทธิ

คำว่า **กายปัสสัทธิ, จิตตปัสสัทธิ** มีวจนัตถะว่า **กายสฺส ปสฺสมฺภนํ กายปสฺสทฺธิ, จิตฺตสฺส ปสฺสมฺภนํ จิตฺตปสฺสทฺธิ** แปลว่า ความระงับแห่งกาย ชื่อว่ากายปัสสัทธิ, ความระงับแห่งจิต ชื่อว่า จิตตปัสสัทธิ ดังนี้. พึงทราบว่า ศัพท์ว่า "กาย" ในคำว่า กายปัสสัทธิ เป็นต้น (กายปัสสัทธิ, กายลหุตา, กายมุทุตา, กายกัมมัญญตา, กายปาคุญญตา) หมายเอานามกายคือ เจตสิกซึ่งเป็นขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น. ชื่อว่า **ความระงับ** ในที่นี้ ได้แก่ สภาวะที่ไม่ซัดส่าย ไม่ดิ้นรน ไม่กระวนกระวาย. กายปัสสัทธิเป็นความระงับแห่งเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน ส่วนจิตตปัสสัทธิเป็นความระงับแห่งจิต.

ก็ปัสสัทธิทั้ง ๒ นี้ มีความเข้าไประงับความกระวนกระวาย (ความไม่สงบ) แห่งกายและจิตเป็นลักษณะ จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์มีอุทธัจจะเป็นต้น ที่สร้างความซัดส่าย กระวนกระวาย แห่งจิตตุปบาท หรือเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลนามขันธ์ทั้ง ๔ นั้นแหละ ที่ยิ่งด้วยอุทธัจจะ. ปัสสัทธินี้ เมื่อมีกำลังก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่สุข (โสมนัส) สมาธิได้สุขเป็นปัจจัยก็ย่อมเกิดขึ้นตั้งมั่นในอารมณ์นั้นด้วยดี สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า **"ปสฺสทฺธิ สุขตฺถาย, สุขํ สมาธตฺถาย"**[๑] - ปัสสัทธิ เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สุข, สุขเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ" ดังนี้ เป็นต้น เมื่อสมาธิตั้งมั่นในอารมณ์นั้นดีแล้ว อุทธัจจกุกกุจจะ ก็ตั้งอยู่ในฐานะที่ห่างไกลยิ่ง จึงกล่าวได้ว่าปัสสัทธิทั้ง ๒ นี้ เป็นฝักฝ่ายแห่งสมาธิ. พึงทราบว่า ปัสสัทธิทั้ง ๒ นี้ เมื่อถึงความเป็นโพชฌงค์ ก็เรียกว่า **"ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์"** ฉะนี้แล.

กายลหุตา, จิตตลหุตา

คำว่า **กายลหุตา, จิตตลหุตา** มีวจนัตถะว่า **กายสฺส ลหุภาโว กายลหุตา, ตถา จิตฺตลหุตา** แปลว่า ความเบาแห่งกายชื่อว่า กายลหุตา, อย่างนั้นเหมือนกัน

---

[๑] วิ. ป. ๘/๓๔๔

ความเบาแห่งจิตชื่อว่า จิตตลหุตา ดังนี้.

กายลหุตา และจิตตลหุตา นั้น มีความเข้าไปสงบความหนักแห่งกายและจิต เป็นลักษณะ. เพราะฉะนั้น จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีถีนะเป็นต้นซึ่งสร้างความหนักแก่กายและจิต, หรือว่าเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลนามขันธ์ทั้ง ๔ นั่นแหละ ที่ยิ่งด้วยถีนะและมิทธะ.

เป็นความจริงอย่างนั้น เมื่อบุคคลถูกถีนะและมิทธะครอบงำ การงานที่เป็นกุศลของเขาย่อมดำเนินไปได้ยาก เหมือนบุคคลผู้แบกของหนักเดินขึ้นภูเขาฉะนั้น เพราะฉะนั้น ถีนะและมิทธะนั้นจึงกล่าวได้ว่า เป็นธรรมชาติที่มีความหนัก สร้างความหนักแก่กายและจิต ลหุตาเจตสิกทั้ง ๒ นี้เป็นความเบาแห่งจิตและเจตสิก มีสภาวะที่ผิดตรงข้ามกับถีนะและมิทธะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะ หรือต่ออกุศลนามขันธ์ทั้ง ๔ ที่ยิ่งด้วยถีนะและมิทธะนั้น.

ท้วงว่า ในที่อื่น ท่านกล่าวว่า ความเพียรเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไรในที่นี้ ท่านจึงกล่าวว่า ลหุตาเจตสิกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะนั้นเล่า ?

เฉลยว่า พึงทราบว่า กุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ล้วนเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาการใดอาการหนึ่งได้ทั้งสิ้น เช่นว่า โดยการที่มีสภาวะผิดตรงข้ามกันบ้าง โดยการที่อบรมให้มีกำลังแล้วก็มีอานุภาพกำจัดเสียได้บ้าง อย่างนี้ เป็นต้น.

ลหุตาเจตสิกทั้งคู่ ชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะ ก็โดยมีสภาวะผิดตรงข้ามกับถีนะและมิทธะนั้น ส่วนการที่ในที่อื่น ท่านกล่าวถึงความเพียรว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะนั้น พึงทราบว่า ท่านกล่าวหมายเอาความเพียรที่เป็นกุศลเท่านั้น ไม่ใช่ความเพียรอะไร ๆ ก็เป็นอย่างนี้ได้ เกี่ยวกับว่าความเพียรที่เป็นกุศลนั้น เมื่อบุคคลปรารภดีแล้ว เกิดกำลังขึ้น ก็มีอานุภาพกำจัดถีนะและมิทธะที่สร้างความเกียจคร้านได้เป็นอย่างดี. อนึ่ง แม้วิตกเจตสิก เมื่อมีกำลังถึงความเป็นองค์ฌาน ก็นับว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะนั้นเหมือนกัน มีอานุภาพข่มถีนะและมิทธะนั้น เพราะเมื่อยังจิตตุปบาทให้คอยจรดอยู่กับอารมณ์เดียวติดต่อกันไปนาน ๆ อย่างนั้น ก็ย่อมปิดโอกาสการครอบงำแห่งถีนะมิทธะ แล เพราะฉะนั้น ในการกล่าวถึงความที่องค์ฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์ทั้งหลาย ท่านจึงกล่าวถึงวิตก

ว่า มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนะและมิทธะ แม้เกี่ยวกับปัสสัทธิเจตสิกทั้งคู่ที่ได้กล่าวไปแล้ว และมุทุตาเจตสิกเป็นต้นแต่ละคู่ที่จะกล่าวถึงต่อไปก็อย่างนี้เหมือนกัน ในนิเทส-เจตสิก ๖ คู่ มีปัสสัทธิเจตสิกเป็นต้นนี้ พึงทราบว่า อกุศลธรรมใดเป็นปฏิปักษ์โดยเกี่ยวกับมีสภาวะผิดตรงข้ามกับเจตสิกคู่ใด ท่านก็ยกเฉพาะอกุศลธรรมนั้น ๆ ที่มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อเจตสิกคู่นั้น ๆ มาแสดงไว้ เพื่อให้ทราบ ฉะนี้ แล.

กายมุทุตา, จิตตมุทุตา

คำว่า **กายมุทุตา, จิตตมุทุตา** มีวจนัตถะว่า **กายสฺส มุทุภาโว กายมุทุตา, ตถา จิตฺตมุทุตา**. แปลว่า ความอ่อนแห่งกายชื่อว่า กายมุทุตา, อย่างนั้นเหมือนกัน ความอ่อนแห่งจิต ชื่อว่า จิตตมุทุตา ดังนี้.

กายมุทุตา และจิตตมุทุตานั้น มีความเข้าไปสงบภาวะที่แข็งกระด้างแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อทิฏฐิและมานะที่เป็นผู้สร้างความแข็งกระด้างแห่งกายและจิต (คือทิฏฐิก็สร้างความแข็งกระด้างแห่งกายและจิต, มานะก็สร้างความแข็งกระด้างแห่งกายและจิต)

จริงอย่างนั้น บุคคลชื่อว่า เป็นคนแข็งกระด้างก็เพราะมีจิตใจมีความรู้สึกนึกคิดที่นับว่าแข็งกระด้าง อะไรทำให้เป็นอย่างนี้ ตอบว่า ทิฏฐิและมานะ. ความว่า เพราะถูกทิฏฐิและมานะครอบงำจึงเป็นคนแข็งกระด้าง ชื่อว่า **คนแข็งกระด้าง** คือ คนหัวดื้อ คนว่ายาก คนไม่อ่อนน้อม คนไม่ถ่อมตน.

ทิฏฐิก็ทำให้เป็นคนแข็งกระด้าง โดยเกี่ยวกับว่า ผู้ยึดมั่นด้วยทิฏฐิ ยึดมั่นความเห็นของตน ย่อมปฏิเสธการรับฟังคำแนะนำชี้แจงของผู้อื่น แล้วก็ถึงความเป็นคนว่ายากเป็นต้น. มานะก็ทำให้เป็นคนแข็งกระด้าง โดยเกี่ยวกับบุคคลผู้ถือตัวสำคัญตัวอยู่ว่า "เราดีกว่า" เป็นต้น ย่อมไม่เกิดความเคารพในบุคคลอื่น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมไม่ยินดีในการรับฟังคำแนะนำชี้แจงของผู้อื่น แล้วก็ถึงความเป็นคนว่ายากเป็นต้น. เมื่อมุทุตาเจตสิกมีสภาวะผิดตรงข้ามกับทิฏฐิและมานะนั้น มุทุตา-เจตสิกนั้น จึงนับว่าเป็นธรรมที่ทำบุคคลให้เป็นคนอ่อนโยน คือ ไม่หัวดื้อ ว่าง่าย อ่อนน้อมถ่อมตน. ก็คำว่า **"โสวจัสสตา"** ที่แปลว่า "ความเป็นคนว่าง่าย" ก็ดี, คำว่า **"โสรัจจะ"** ที่แปลว่า "ความอ่อนน้อม" ก็ดี, คำว่า **"นิวาตะ"** ที่แปลว่า "ความถ่อมตน" ก็ดี พระองค์ตรัสหมายเอากุศลนามขันธ์ทั้งหลายที่ยิ่งด้วยมุทุตานี้นั่นเอง.

กายกัมมัญญตา, จิตตกัมมัญญตา

คำว่า **กายกัมมัญญตา, จิตตกัมมัญญตา** มีวจนัตถะว่า **กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญ กมฺมญฺญเมว กมฺมญฺญตา. กายสฺส กมฺมญฺญตา กายกมฺมญฺญตา ตถา จิตฺตกมฺมญฺญตา.** แปลว่า ความสำเร็จในการงาน ชื่อว่า กัมมัญญะ กัมมัญญะนั่นแหละ เป็นกัมมัญญตา (แปลว่าความสำเร็จในการงานนั่นเอง) ความสำเร็จในการงานแห่งกาย ชื่อว่า กายกัมมัญญตา อย่างนั้นเหมือนกัน ความสำเร็จในการงานแห่งจิต ชื่อว่า จิตตกัมมัญญตา ดังนี้. ก็ที่ชื่อว่า **ความสำเร็จในการงาน** ในที่นี้ ได้แก่ ความสามารถในการงานที่เป็นบุญกิริยาวัตถุทั้งหลายนั่นเอง คือภาวะที่เหมาะสม ที่อนุโลม ที่เป็นไปไม่ขัดข้องในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย.

กายกัมมัญญตา และจิตตกัมมัญญตานั้น มีความเข้าไปสงบความไม่สำเร็จในการงานแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ. คือมีความเข้าไปสงบความไม่สามารถอันได้แก่ภาวะที่ไม่เหมาะสม ไม่อนุโลม และเป็นไปขัดข้องในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลายเป็นลักษณะนั่นเอง. เพราะเหตุนั้น จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีกามฉันทะเป็นต้นอันเป็นผู้สร้างความไม่สำเร็จในการงานแห่งกายและจิต เป็นความจริงว่า เมื่อนิวรณ์ที่เหลือคือ กามฉันทะและวิจิกิจฉา เกิดขึ้นแล้ว จิตพอถูกกามฉันทะประเล้าประโลมทำให้เพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งราคะอยู่ก็ดี พอถูกวิจิกิจฉาทำให้ไม่ปักใจในอันจะถือเอาอารมณ์โดยประการใดประการหนึ่งอยู่ก็ดี ในเวลานั้น ทั้งจิตทั้งเจตสิกที่ประกอบร่วมกัน ย่อมถึงอาการที่นับว่า ไม่สามารถในการงานที่เป็นบุญกิริยา ไม่เหมาะสม ไม่อนุโลมในการงานเหล่านั้น ย่อมไม่ดำเนินไปด้วยดี ไม่สละสลวยในการงานเหล่านั้น กัมมัญญตาเจตสิกทั้งคู่มีสภาวะที่ผิดตรงข้ามกับสภาวะของกามฉันทะและวิจิกิจฉาเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์เหล่านี้.

อนึ่ง เพราะเหตุที่เมื่อกัมมัญญตาเจตสิกทั้งคู่นี้ เกิดขึ้นแล้ว ทั้งจิตทั้งเจตสิกล้วนถึงความสมควรต่อการประกอบในกิริยาที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพราะฉะนั้น จึงเปรียบได้กับทองบริสุทธิ์ที่เขาหล่อหลอมไว้ดีแล้ว ก็ควรต่อการจะทำให้เป็นเครื่องประดับต่าง ๆ ฉะนั้น.

กายปาคุญญตา, จิตตปาคุญญตา

คำว่า **กายปาคุญญตา, จิตตปาคุญญตา** มีวจนัตถะว่า **ปคุณสฺส ภาโว ปาคุญฺญ ตเทว ปาคุญฺญตา. กายสฺส ปาคุญฺญตา กายปาคุญฺญตา. ตถา จิตฺตปาคุญฺญตา.** แปลว่า ความเป็นบุคคลผู้คล่องแคล่ว ชื่อว่า ปาคุญญะ, ปาคุญญะนั้น นั่นแหละ เป็นปาคุญญตา (แปลว่าความคล่องแคล่ว) ความคล่องแคล่วแห่งกาย ชื่อว่า กายปาคุญญตา. อย่างนั้นเหมือนกัน ความคล่องแคล่วแห่งจิต ชื่อว่า จิตตปาคุญญตา ดังนี้. กายปาคุญญตาและจิตตปาคุญญตานั้น มีความเข้าไปสงบความป่วยไข้แห่งกายและจิต เป็นลักษณะ ก็ที่ชื่อว่า ความป่วยไข้ในที่นี้ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งกิเลส มีความเป็นผู้หาศรัทธามิได้เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้สร้างความป่วยไข้แก่กายและจิต กล่าวคือ ทำกายและจิตนั้นให้ทรามกำลัง ให้อ่อนแรงโดยรอบด้าน จนไม่อาจเข้มแข็งในบุญกิริยาทั้งหลายทั้งปวง.

เปรียบเหมือนว่า เมื่อมีความป่วยไข้เกิดขึ้น บุคคลผู้ถูกความป่วยไข้ครอบงำย่อมเป็นคนอ่อนแอทรามกำลังไป ไม่อาจเข้มแข็งในการงานของตน ๆ เหมือนอย่างในเวลาปกติ ฉันใด, เมื่อความป่วยไข้มีความเป็นคนหาศรัทธามิได้เป็นต้น เกิดขึ้น กายและจิตถูกความป่วยไข้คือความเป็นคนหาศรัทธามิได้นี้ ครอบงำแล้ว ย่อมถึงความอ่อนแอทรามกำลังไปโดยรอบด้าน ไม่สามารถเข้มแข็งในบุญกิริยาทั้งหลายเหมือนในเวลาอื่น ฉันนั้นเหมือนกัน ปาคุญญตาเจตสิกทั้ง ๒ นี้ มีสภาวะที่ผิดตรงข้ามกับความเป็นคนหาศรัทธามิได้เป็นต้นนี้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นคนไม่มีศรัทธาเป็นต้นนั้น เกิดขึ้นแล้วก็ทำกายและจิตให้มีความเข้มแข็งในอันจะดำเนินไปในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลายด้วยดี ฉะนี้ แล.

กายุชุกตา, จิตตุชุกตา

คำว่า **กายุชุกตา, จิตตุชุกตา** มีวจนัตถะว่า **กายสฺส อุชุกภาโว กายุชุกตา. ตถา จิตฺตุชุกตา.** แปลว่า ความซื่อตรงแห่งกาย ชื่อว่า กายุชุกตา. อย่างนั้นเหมือนกัน ความซื่อตรงแห่งจิต ชื่อว่า จิตตุชุกตา ดังนี้. กายุชุกตาและจิตตุชุกตา นั้น มีความซื่อตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ. เพราะเหตุนั้น จึงเป็นปฏิปักษ์ต่อสังกิเลสธรรมบางอย่างที่สร้างความคดโกงแก่กายและจิต มีมายาและสาไถยเป็นต้น. เป็นความจริงว่า เมื่อมีมายาหรือสาไถยเป็นต้น เกิดขึ้นแล้ว บุคคลย่อมเป็นผู้มีกายและ

จิตถึงความคดโกง คือ ไม่ซื่อตรง อุชุกตาเจตสิกทั้ง ๒ มีสภาวะผิดตรงข้ามกับมายาหรือสาไถยเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวได้ว่า มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่สร้างความคดโกง มีมายาหรือสาไถยเป็นต้นนั้น ฉะนี้ แล.

เหตุที่ตรัสธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้นไว้เป็นคู่ ๆ

ก็ปัสสัทธิทั้ง ๒ นั่นแหละ มีธรรมที่สร้างความกระสับกระส่ายคือ อุทธัจจะเป็นปฏิปักษ์ร่วมกัน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะตรัสถึงปัสสัทธิเจตสิก พระองค์จะตรัสไว้เป็นคู่กันว่า "กายปัสสัทธิ, จิตตปัสสัทธิ" ดังนี้เสมอ แม้เจตสิก ๕ คู่ที่เหลือ มีคู่ลหุตาเป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ปัสสัทธิเจตสิกเป็นต้น เกิดขึ้นแล้วในจิตดวงใด จิตดวงนั้นย่อมเป็นสมุฏฐานยังจิตตชรูป (รูปเกิดจากจิต) ให้ตั้งขึ้น ล้วนเป็นรูปที่ประณีตด้วยอานุภาพแห่งเจตสิกธรรมเหล่านี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ รูปกายแม้ทั้งสิ้น ย่อมถึงความระงับไม่กระสับกระส่ายเป็นต้น ด้วยอำนาจความแผ่ไปแห่งจิตตชรูปอันประณีตนั้น ฉะนี้แล.

เหตุที่เรียกว่า "โสภณสาธารณเจตสิก"

คำว่า **โสภณสาธารณะ** มีวจนัตถะว่า **โสภณานำ สพฺเพสมฺปิ สาธารณา นิยเมน เตสุ อุปฺปชฺชนโตติ โสภณสาธารณา** แปลว่า เจตสิกธรรม ๑๙ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่า **โสภณสาธารณะ** เพราะมีความหมายว่า เป็นสาธารณะแก่จิตทุกดวง เพราะมีความเกิดขึ้นในโสภณจิตเหล่านั้นโดยแน่นอน ดังนี้.

ส่วน เจตสิก ๖ อย่างที่เหลือมีวิรติ ๓ อย่างเป็นต้น ที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นเจตสิกพวกที่ไม่สาธารณะแก่จิตทุกดวง เกิดได้ในโสภณจิตบางดวงเท่านั้น.

วิรติ ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น

สัมมาวาจา

คำว่า **สัมมาวาจา** มีวจนัตถะว่า **สมฺมา วทนฺติ เอตายาติ สมฺมาวาจา วจีทุจฺจริตวิรติ** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัมมาวาจา เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุกล่าวชอบ ได้แก่ ความงดเว้นจากวจีทุจริต ดังนี้. ก็แต่ว่าธรรมชาติที่

ชื่อว่า สัมมาวาจา นี้ ปรากฏว่าที่เป็นวิรติเจตสิกก็มี ที่มิได้เป็นวิรติเจตสิก ทว่าเป็นธรรมอย่างอื่นก็มี เพราะฉะนั้น เพื่อความเข้าใจแจ่มแจ้งในสัมมาวาจาอันเป็นวิรติเจตสิก นี้ บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งสัมมาวาจา ก่อน.

ก็ สัมมาวาจา นี้มี ๓ อย่าง คือ กถาสัมมาวาจา เจตนาสัมมาวาจา และวิรติสัมมาวาจา

- **กถาสัมมาวาจา** ได้แก่ สัมมาวาจาที่เป็นคำพูดที่บุคคลเปล่งออกมาแล้วไม่เป็นไปเพื่อโทษ ทว่าเป็นไปเพื่อคุณ เพื่อประโยชน์ คือ ยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่คนอื่น. รวมความว่า ต้องมีการเปล่งคำพูดที่ดีงาม จึงจะชื่อว่า มีสัมมาวาจาข้อนี้

- **เจตนาสัมมาวาจา** ได้แก่ สัมมาวาจาที่เป็นเจตนา คือเป็นความตั้งใจที่จะไม่กล่าวทุจริตของบุคคลที่เล็งเห็นโทษของการกล่าววจีทุจริต, เล็งเห็นคุณของการไม่กล่าววจีทุจริต เหมือนอย่างเจตนาของบุคคลผู้สมาทานศีลสิกขาบทว่า *"นับแต่นี้ไป เราจักไม่กล่าวคำเท็จ"* อย่างนี้ เป็นต้น. สัมมาวาจาข้อนี้ แม้ไม่มีการเปล่งวาจาอะไร ๆ ก็ย่อมสำเร็จได้ด้วยการที่มีเจตนาอย่างที่กล่าวนี้เกิดขึ้นเท่านั้น

- **วิรติสัมมาวาจา** ได้แก่ สัมมาวาจาที่เป็นความงดเว้นจากวจีทุจริตทั้งหลายได้ กล่าวคือ เมื่อถึงคราวถึงสมัยที่อาจจะมีการเปล่งวจีทุจริต รู้ตัวอยู่ก็ไม่เปล่งทุจริตนั้น คือห้ามเสียได้ งดเว้นเสียได้ นั่นเอง ธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นเหตุห้ามวจีทุจริต งดเว้นวจีทุจริตในคราวนั้น ๆ นั่นเอง เรียกว่า "สัมมาวาจา" เป็นวิรติเจตสิกอย่างหนึ่ง ในบรรดาวิรติเจตสิกทั้ง ๓ อย่างนั้น.

ในบรรดาสัมมาวาจาทั้ง ๓ อย่างนั้น คำว่า "สัมมาวาจา" ในนิเทสแสดงไขเจตสิกนี้ ท่านหมายเอา **วิรติสัมมาวาจา** เท่านั้น เพราะกถาสัมมาวาจาก็เป็นเพียงคำพูด บัญญัติ โวหาร ส่วนเจตนาสัมมาวาจา แม้เป็นเจตสิกธรรม ก็ไม่ใช่วิรติ-เจตสิก เป็นเจตนาเจตสิก ซึ่งมีลักษณะดังได้กล่าวแล้วข้างต้นนั่นแหละ อันว่าบุคคลแม้มีเจตนาตั้งใจจะไม่กล่าวคำเท็จเป็นต้น ก็ไม่แน่นอนว่าเขาจะประพฤติได้สมตามที่ตั้งใจไว้ เพราะเหตุไรเขาจึงไม่อาจประพฤติได้สมตามที่ตั้งใจไว้เล่า ? ตอบว่า เพราะในเวลานั้นไม่มีเจตสิกธรรมอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้วเป็นเหตุให้เขางดเว้นได้, ซึ่งถ้าหากว่าเกิดขึ้น เขาก็จะงดเว้นได้ เจตสิกธรรมอันนี้แหละ เป็นอีกอย่างต่างไปจากเจตนา เรียกว่า วิรติ และเพราะเป็นวิรติที่เป็นความงดเว้นหรือเป็นเหตุให้งดเว้นจากวจีทุจริต

ได้ ท่านจึงเรียกว่า "สัมมาวาจา" ในที่นี้ จัดเป็นโสภณเจตสิกอย่างหนึ่ง ในบรรดาโสภณเจตสิกทั้งหลาย.

ก็สัมมาวาจานี้ นับว่ามี ๔ อย่าง เพราะวจีทุจริตที่พึงงดเว้นมี ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ :-

มุสาวาทา เวรมณี - ความงดเว้นจากมุสาวาท (การกล่าวคำเท็จ)
ปิสุณาวาจา เวรมณี - ความงดเว้นจากปิสุณาวาจา (วาจาส่อเสียดยุยง)
ผรุสวาจา เวรมณี - ความงดเว้นจากผรุสวาจา (วาจาหยาบคาย)
สัมผัปปลาปา เวรมณี - ความงดเว้นจากสัมผัปปลาปะ (คำพูดเพ้อไร้สาระ)

ดังนี้. พึงทราบว่า คำว่า "วิรติ" ก็ดี, คำว่า "วิรมณ์" ก็ดี, คำว่า "เวรมณี" ก็ดี ว่าโดยอรรถก็เป็นอย่างเดียวกันนั่นเทียว.

สัมมากัมมันตะ

คำว่า **สัมมากัมมันตะ** มีวจนัตถะว่า **กมฺมเมว กมฺมนฺโต สุตฺตนฺตวนนฺตา-ทโย วิย. สมฺมา ปวตฺโต กมฺมนฺโต สมฺมากมฺมนฺโต กายทุจฺจริตวิรติ.** แปลว่า กัมมะนั่นเอง เป็นกัมมันตะ (แปลว่าการกระทำ) ดุจสุตตะนั่นเอง เป็น สุตตันตะ (แปลว่าพระสูตร) วนะนั่นเอง เป็นวนันตะ (แปลว่า ป่า) เป็นต้น ฉะนั้น. กัมมันตะที่เป็นไปโดยชอบ ชื่อว่า **สัมมากัมมันตะ** ได้แก่ ความงดเว้นจากกายทุจริต ดังนี้.

แม้ สัมมากัมมันตะ นี้ ก็มีหลายอย่าง เช่นเดียวกับสัมมาวาจานั้น บางอย่างไม่ใช่วิรติเจตสิกที่ประสงค์เอาในที่นี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ บัณฑิตก็ควรทราบประเภทแห่งสัมมากัมมันตะนั้น. ความว่า สัมมากัมมันตะ มี ๓ อย่าง คือ ยถาพล-สัมมากัมมันตะ เจตนาสัมมากัมมันตะ และวิรติสัมมากัมมันตะ

-ยถาพลสัมมากัมมันตะ ได้แก่การกระทำทางกาย หรือกายกรรมที่เป็นไปโดยชอบ โดยเกี่ยวกับเป็นความประพฤติชอบทางกาย ในวัตรทั้งหลายที่ควรทำ มีอุปัชฌายวัตร (วัตรที่ควรทำแก่พระอุปัชฌายะ) มีการตั้งน้ำฉันน้ำใช้ไว้ให้ท่าน ปัดกวาดเช็ดถูสถานที่อยู่อาศัยของท่าน เป็นต้น. อาจริยวัตร (วัตรที่ควรทำให้แก่พระอาจารย์) ก็อย่างนั้นเหมือนกัน โพธิยังคณวัตร (วัตรที่ควรทำ ณ ลานโพธิ์) มีการปัดกวาดลานโพธิ์เป็นต้น เจติยังคณวัตร (วัตรที่ควรทำ ณ ลานเจดีย์)

ก็อย่างนั้นเหมือนกัน วัตรที่ควรทำแก่ผู้เป็นมารดาบิดา อย่างนี้เป็นต้น ตามสมควรแก่กำลัง. ก็คำว่า "กัมมันตะ" นี้ พึงทราบว่า ท่านกล่าวหมายเอาการกระทำทางกายหรือกายกรรมเป็นสำคัญ

- **เจตนาสัมมากัมมันตะ** ได้แก่ สัมมากัมมันตะที่เป็นเจตนา คือเป็นความตั้งใจที่จะไม่กระทำกายทุจริตทั้งหลาย ของบุคคลผู้เล็งเห็นโทษของการกระทำกายทุจริต เล็งเห็นคุณของการไม่กระทำกายทุจริต ข้อนี้ก็เหมือนอย่างเจตนาของบุคคลผู้สมาทานศีลสิกขาบทว่า *"นับแต่นี้ไป เราจักไม่ฆ่าสัตว์ จักไม่ปลงชีวิตสัตว์"* อย่างนี้เป็นต้น สัมมากัมมันตะข้อนี้ แม้ไม่มีการกระทำอะไร ๆ ที่ดีงามทางกายเกิดขึ้นเลย ก็ย่อมเป็นอันสำเร็จได้ด้วยสักว่ามีเจตนาอย่างที่กล่าวนี้เกิดขึ้นนั่นเทียว

- **วิรติสัมมากัมมันตะ** ได้แก่ สัมมากัมมันตะที่เป็นความงดเว้นจากกายทุจริตทั้งหลายได้ กล่าวคือ เมื่อถึงคราวถึงสมัยที่อาจจะมีการกระทำกายทุจริต รู้ตัวอยู่ก็ไม่กระทำกายทุจริตนั้น คือ ห้ามเสียได้ งดเว้นเสียได้ นั่นเอง ธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นเหตุห้ามกายทุจริตได้ งดเว้นจากกายทุจริตได้ในคราวนั้น ๆ นั่นเอง เรียกว่า "สัมมากัมมันตะ" เป็นวิรติอย่างหนึ่งในบรรดาวิรติเจตสิกทั้ง ๓ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่า ในนิเทสแสดงไขเจตสิกนี้ คำว่า สัมมากัมมันตะ นี้ หมายเอาวิรติสัมมากัมมันตะเท่านั้น ด้วยเหตุผลตามทำนองได้กล่าวแล้วในสัมมาวาจานั่นเทียว

ก็ สัมมากัมมันตะ นี้ นับว่ามี ๓ อย่าง เพราะกายทุจริตที่พึงงดเว้นมี ๓ อย่าง อย่างนี้คือ -

ปาณาติปาตา เวรมณี - ความงดเว้นจากปาณาติปาต (การฆ่าสัตว์)

อทินนาทานา เวรมณี - ความงดเว้นจากอทินนาทาน (ของที่เขามิได้ให้)

กาเมสุมิจฉาจารา เวรมณี - ความงดเว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร (ความประพฤติผิดในกามทั้งหลาย) ดังนี้.

สัมมาอาชีวะ

คำว่า **สัมมาอาชีวะ มีวจนัตถะว่า สมฺมา อาชีวนฺติ เอเตนาติ สมฺมาอาชีโว มิจฺฉาชีววิรติ** แปลว่า สภาวธรรมอย่างหนึ่ง เรียกว่า **สัมมาอาชีวะ** เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุเลี้ยงชีพโดยชอบ ได้แก่ ความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ ดังนี้.

แม้สัมมาอาชีวะนี้ ก็มีหลายอย่าง ในหลายอย่างนั้น บางอย่างเป็นธรรมอย่างอื่น ไม่ใช่วิรติเจตสิก เพราะฉะนั้น เพื่อความแจ่มแจ้งในความข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งสัมมาอาชีวะ ก่อน. ความว่า สัมมาอาชีวะ นี้ มี ๓ อย่าง คือ วิริยสัมมาอาชีวะ เจตนาสัมมาอาชีวะ และวิรติสัมมาอาชีวะ.

- **วิริยสัมมาอาชีวะ** ได้แก่ การเลี้ยงชีพโดยชอบ คือ ทำนา ค้าขาย รับราชการ เป็นต้น อันนับว่าโดยชอบ ก็เกี่ยวกับมีความสุจริต ไม่อิงอาศัยกายทุจริตและวจีทุจริตเป็นเครื่องประกอบในการหาเลี้ยงชีพนั้น ซึ่งจะสำเร็จเป็นอย่างดีได้ก็โดยอาศัยความเพียร คือความขยันหมั่นเพียร ไม่เกียจคร้าน เท่านั้น ยอมเหน็ดเหนื่อย อาบเหงื่อต่างน้ำ ค่อย ๆ สะสมทรัพย์ไปทีละเล็กละน้อย ไม่ยอมประพฤติชั่วด้วยเห็นแก่การได้มาง่าย ๆ เฉพาะหน้า. เพราะเหตุที่จะสำเร็จได้ด้วยอาศัยความเพียรเป็นสำคัญอย่างนี้นั่นเอง จึงเรียกว่า "วิริยสัมมาอาชีวะ". รวมความว่า เป็นสัมมาอาชีวะที่มีการใช้ความเพียรประกอบงานอาชีพนั้น ๆ

- **เจตนาสัมมาอาชีวะ** ได้แก่ สัมมาอาชีวะที่เป็นเจตนา คือ เป็นความตั้งใจที่จะไม่ประกอบอาชีพด้วยการอาศัยกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ แห่งบุคคลทั้งหลายผู้เล็งเห็นโทษของมิจฉาอาชีวะ เล็งเห็นคุณของสัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะข้อนี้ แม้ไม่มีการประกอบอาชีพอะไร ๆ มีการทำนา ค้าขายเป็นต้น ก็ย่อมสำเร็จได้ด้วยสักว่ามีเจตนาดังกล่าวนี้เกิดขึ้นนั่นเทียว

- **วิรติสัมมาอาชีวะ** ได้แก่ สัมมาอาชีวะที่เป็นความงดเว้นจากกายทุจริตและวจีทุจริตทั้งหลายส่วนที่เกี่ยวข้องกับอาชีพ หรือที่เป็นส่วนประกอบของอาชีพที่นับว่าเป็นมิจฉาอาชีวะในที่นี้. ความว่า เมื่อถึงคราวถึงสมัยที่อาจจะกระทำทุจริตทั้งหลายมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่ความดำรงชีพอยู่ได้ของตน บุคคลรู้ตัวอยู่ ไม่ทำทุจริตนั้น ๆ คือ ห้ามเสียได้ งดเว้นเสียได้ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้วเป็นเหตุห้าม เป็นเหตุงดเว้นเสียได้ จากทุจริตนั้น ๆ ในคราวนั้น ๆ นั่นเอง เรียกว่า "วิรติสัมมาอาชีวะ" เป็นวิรติเจตสิกอย่างหนึ่งในบรรดาวิรติเจตสิกทั้ง ๓ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่า ในนิเทสแสดงไขเจตสิกนี้ คำว่า สัมมาอาชีวะนี้ หมายเอาวิรติสัมมาอาชีวะ เท่านั้น ด้วยเหตุผลตามทำนองอันได้กล่าวแล้วในสัมมาวาจาเป็นต้นนั้น.

ก็สัมมาอาชีวะนี้ นับว่ามี ๗ อย่าง เพราะเป็นความงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับอาชีวะ

อนึ่ง สำหรับพระภิกษุ สัมมาอาชีวะนี้ ยังนับว่ามีหลายอย่างโดยประการอื่นอีก คือเป็นความงดเว้นจาก **อเนสนา** (การแสวงหาที่ไม่สมควร) ๕ อย่าง คือ กุหนา, ลปนา, เนมิตติกตา, นิปเปสิกตา, ลาเภน ลาภัง นิชิคิงสนตา

- **กุหนา** การหลอกลวง ซึ่งแตกออกเป็น ๓ อย่าง คือ การแสร้งปฏิเสธปัจจัยที่เขาถวายแต่น้อยทีแรก เพื่อประโยชน์แก่การจะได้ปัจจัยมากมายทีหลัง, การพูดเลียบเคียงถึงวัตถุที่ตนต้องการ และการแต่งท่าอิริยาบถที่สำรวมเคร่งครัด เพื่อสร้างความเลื่อมใส.

- **ลปนา** การพูดไปต่าง ๆ เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งปัจจัย มีการพูดทักพูดเสนอตนเพื่อให้เขานิมนต์ตนเป็นต้น

- **เนมิตติกตา** ความเป็นผู้ทำนิมิต คือทำอาการหมายรู้ให้เกิดขึ้น (ทำใบ้) เพื่อให้เขาทราบจุดประสงค์แล้วจะได้ถวายปัจจัยแก่ตน.

- **นิปเปสิกตา** ความเป็นผู้พูดบีบบังคับ คือพูดให้เขาเกิดความอับอายหรือเจ็บใจ จนเขาจำใจต้องถวายปัจจัยให้เพื่อที่จะได้ไม่ต้องได้ยินคำพูดเช่นนั้นอีก

- **ลาเภน ลาภัง นิชิคิงสนตา** ความปรารถนาจะใช้ลาภ นำเอาลาภไปคือแลกเปลี่ยนลาภคือวัตถุที่ตนมีกับผู้อื่น

ความพิสดารเกี่ยวกับอเนสนาทั้ง ๕ นี้ มีปรากฏอยู่ในปกรณ์วิสุทธิมรรค.

วิรติเจตสิกแต่ละอย่างยังแตกได้เป็น ๓ อย่าง ตามอาการที่งดเว้น

ความว่า วิรติเจตสิก ๓ อย่าง แต่ละอย่างยังสามารถแตกออกได้เป็น ๓ อย่าง ตามอาการที่งดเว้น คือ สัมปัตตวิรติ ๑ สมาทานวิรติ ๑ สมุจเฉทวิรติ ๑.

ในวิรติ ๓ อย่างนั้น วิรติที่กำลังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ยอมล่วงละเมิดวัตถุที่ตนประจวบเข้าแล้ว เพราะได้พิจารณา ชาติ วัย ความเป็นพหูสูตเป็นต้น ของตนแล้วคิดว่า *"การจะทำกรรมชั่วเห็นเช่นนี้ ไม่ควรสำหรับเราผู้มีการสดับดีแล้ว"* ดังนี้เป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อว่า **สัมปัตตวิรติ** แปลว่า ความงดเว้นในอารมณ์ที่ประจวบเข้าแล้ว.

ต่อไปนี้เป็นเรื่องนิทัสสนะแสดงสัมปัตตวิรตินั้น.

คือเหมือนอย่างวิรติของอุบาสกคนหนึ่งผู้มีชื่อว่า จักกนะ ในสีหฬทวีป, มีเรื่องว่า ในกาลที่เขายังเยาว์อยู่นั่นเทียว มารดาก็เกิดเป็นโรคขึ้น หมอบอกว่า "ควรจะได้เนื้อกระต่ายสด", เมื่อเป็นเช่นนี้ พี่ชายของนายจักกนะนั้นจึงใช้ให้เขาไปดักจับกระต่ายยังที่นาแห่งหนึ่ง นายจักกนะจึงไปยังที่นาตามคำสั่งของพี่ชาย, ในสมัยนั้น มีกระต่ายตัวหนึ่งกำลังเข้ามากัดกินข้าวกล้า พอมันมองเห็นนายจักกนะเข้าก็วิ่งหนีไปโดยเร็ว ถูกเถาวัลย์เกี่ยวพันเอา วิ่งหนีต่อไปไม่ได้ ก็ได้แต่ส่งเสียงร้อง "กิริ กิริ" นายจักกนะเดินมองหาไปตามเสียงนั้น พบแล้วก็จับกระต่ายตัวนั้นไว้ได้ คิดว่า "เราได้ยาสำหรับมารดาแล้ว" ดังนี้แล้ว ก็กลับคิดใหม่อีกครั้งว่า "ข้อที่เราต้องปลงชีวิตสัตว์อื่น เพราะเห็นแก่ชีวิตของมารดา ไม่ควรเลย" ดังนี้ พอคิดได้อย่างนี้แล้ว ก็ปล่อยกระต่ายตัวนั้นไป กล่าวว่า "เจ้าจงไปบริโภคข้าวน้ำพร้อมกับกระต่ายทั้งหลายในป่าเถิด" ดังนี้ กลับถึงบ้าน ถูกพี่ชายถาม เมื่อเล่าความเป็นไปทั้งหมดให้ฟัง ก็ถูกพี่ชายด่าว่าเอา นายจักกนะไม่ใส่ใจคำพูดของพี่ชาย เดินไปที่เตียงของมารดา ยืนกล่าวคำสัตย์ว่า "ตั้งแต่เกิดมา ข้าพเจ้าไม่รู้จักจะคิดฆ่าสัตว์เลย ด้วยอำนาจสัจจะข้อนี้ ขอมารดาจงหายจากโรคเถิด." สิ้นคำเปล่งวาจาสัตย์ มารดาของเขาก็หายจากโรคทันทีทันใดนั่นเทียว.

ส่วน วิรติที่กำลังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สมาทานสิกขาบท ยอมสละชีวิตของตน ไม่ยอมล่วงละเมิดวัตถุ จับตั้งแต่เวลาที่สมาทาน และในเวลาต่อมานั่นเทียว พึงทราบว่า ชื่อว่า **สมาทานวิรติ** เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการสมาทาน ข้อนี้ ก็เหมือนอย่างวิรติของอุบาสกผู้หนึ่ง ผู้อาศัยอยู่ที่ภูเขาทันตรวัฑฒมานะ ฉะนั้น.

มีเรื่องว่า อุบาสกผู้นั้น รับสิกขาบทในสำนักของพระปิงคลพุทธรักขิตเถระผู้อยู่ที่อัมพริยวิหาร แล้วก็ไปไถนา ต่อมา โคของเขาหายไป เขาจึงย่างขึ้นสู่ภูเขาค้นหาโคตัวนั้นไป ณ ที่นั้น เขาถูกงูใหญ่รัดเอา จับด้ามมีดคิดว่า "เราจักใช้มีดคมเล่มนี้ ตัดหัวมันเสีย", กลับคิดใหม่ได้อีกครั้งว่า "การที่เรารับสิกขาบทในสำนักของครูผู้น่ายกย่องเห็นปานฉะนี้ แล้วกลับทำลายเสียไม่สมควรเลย" ดังนี้ เขาคิดอยู่อย่างนี้จนถึงครั้งที่ ๓ จึงตัดสินใจได้แน่ว่า "เราขอสละชีวิต ไม่ยอมสละสิกขาบท" ตัดสินใจได้อย่างนี้แล้วก็ขว้างมีดคมที่เหน็บอยู่ที่ไหล่นั้นทิ้งไปในป่า งูปล่อยเขาเลื้อยเข้าไปในป่าในขณะนั้นเอง

ในคำว่า สมาทานวิรติ นี้ อย่าพึงเข้าใจว่า สมาทานนั่นเอง เป็นวิรติ จึงเรียกว่า สมาทานวิรติ ความจริง สมาทานก็อย่างหนึ่ง วิรติก็อย่างหนึ่ง สมาทานคือการถือเอา การรับเอาโดยชอบ ซึ่งสิกขาบททั้งหลาย ได้แก่เจตนา ความตั้งใจจะรักษาสิกขาบทนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงไม่ใช่วิรติ. วิรตินี้ เกิดได้เพราะมีการสมาทานมาก่อนหน้านั้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า สมาทานวิรติ

วิรติที่สัมปยุตกับพระอริยมรรค คือ ที่เป็นส่วนหนึ่งแห่งองค์มรรค ๘ พึงทราบว่า ชื่อว่า **สมุจเฉทวิรติ** นับตั้งแต่สมุจเฉทวิรติเกิดขึ้นแล้ว แม้เพียงความคิดว่า "เราจักฆ่าสัตว์" ดังนี้ เป็นต้น ก็ไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย.

ความหมายของคำว่า "วิรติ"

คำว่า **วิรติ** มีวจนัตถะ ว่า **วิรติโย นาม ยถาวุตฺตทุจฺจริเตหิ วิรมณโต** แปลว่า ธรรมชาติ ๓ อย่าง มีสัมมาวาจา เป็นต้น ชื่อว่า **วิรติ** เพราะเป็นความงดเว้นจากทุจริตทั้งหลาย ตามที่ได้กล่าวแล้ว ดังนี้.

ความต่างกันแห่งอาการที่งดเว้นของหิริและโอตตัปปะ กับของวิรติ

ถามว่า หิริและโอตตัปปะ เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นเหตุให้บุคคลงดเว้นจากบาปทุจริตทั้งหลายได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะมีสภาพแตกต่างอะไรกับอาการที่งดเว้นได้แห่งวิรติเล่า, ประโยชน์อะไรด้วยวิรตีอีกเล่า ?

ตอบว่า อาการที่งดเว้นแห่งหิริและโอตตัปปะ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความละอายและความเกรงกลัว, ส่วนอาการที่งดเว้นแห่งวิรติ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจโสรัจจะ คือ ความสงบเสงี่ยม นุ่มนวล ละเอียดอ่อนแห่งจิต อันเป็นสภาพที่ห้ามความเหยียดไปในบาปทุจริตทั้งหลาย อันเป็นความหยาบช้าแห่งจิต.

อนึ่ง สำหรับบุคคลผู้งดเว้นจากบาปทุจริตทั้งหลายได้อยู่เสมอ ย่อมเป็นผู้มีหิริโอตตัปปะเกิดขึ้นในจิตอยู่บ่อย ๆ เป็นประจำ แม้ในเวลานั้นยังไม่มีเรื่องให้ต้องงดเว้นกรรมชั่วปรากฏขึ้นก็ตาม แต่เขาจะเป็นผู้มีวิรติเกิดขึ้นก็เฉพาะในคราวที่มีเรื่องให้ต้องงดเว้นกรรมชั่วปรากฏขึ้นแล้วเท่านั้น ก็คำว่า "มีเรื่องให้ต้องงดเว้นกรรมชั่วปรากฏขึ้น" มีความหมายว่า มีวิรมิตัพพวัตถุ (วัตถุคือที่ตั้งอาศัยแห่งทุจริตที่พึงงดเว้น) อันได้แก่ชีวิตของสัตว์เป็นต้น ที่อาจล่วงละเมิดในคราวนั้น ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง วิรตินี้ เพราะมีสภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความทุศีล จึงจัดว่าเป็นศีลอย่างหนึ่งในบรรดาศีลทั้งหลาย เช่นเดียวกับธรรมอย่างอื่น มีเจตนาเป็นต้น, ส่วนหิริและโอตตัปปะไม่ใช่ศีล แต่เป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) แห่งศีล เหมือนอย่างที่ท่านว่าไว้ (ในปกรณ์วิสุทธิมรรคเป็นต้น) ว่า **"ศีล มีหิริและโอตตัปปะเป็นปทัฏฐาน"** ดังนี้. เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า หิริและโอตตัปปะย่อมตั้งอยู่โดยอาการที่เป็นเหตุแห่งวิรติ ย่อมเป็นไปแม้ก่อนหน้าแต่ความเกิดขึ้นแห่งวิรติ ส่วนวิรติ ตั้งอยู่โดยอาการที่เป็นผลแห่งหิริและโอตตัปปะนั้น ย่อมเกิดขึ้นในคราวที่มีวิรติตัพพวัตถุปรากฏแล้วเท่านั้น ฉะนี้ แล.

อัปปมัญญา ๒ มีกรุณาเป็นต้น

กรุณา

คำว่า **กรุณา** สำเร็จจากธาตุหลายอย่าง จึงมีวจนัตถะหลายอย่างต่าง ๆ กัน ดังต่อไปนี้.

กโรติ ปรทุกฺเข สติ สาธูนำ หทยเขทำ ชเนตีติ กรุณา แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กรุณา** เพราะมีความหมายว่า เมื่อทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ ก็ย่อมกระทำ คือยังความลำบากใจให้เกิดแก่คนดี ดังนี้. สำเร็จจาก กร-ธาตุ ที่มีอรรถว่า "กระทำ", ก็คำว่า "ยังความลำบากให้เกิดแก่คนดี" มีความหมายว่า ยังความสะเทือนใจ หวั่นไหวใจ ให้เกิดแก่คนดี.

กิรติ วา วิกฺขิปตีติ กรุณา แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กรุณา** เพราะมีความหมายว่า กระจาย คือ ซัดไปซึ่งทุกข์ของคนอื่น ดังนี้. สำเร็จจาก กิร-ธาตุ ที่มีอรรถว่า "กระจาย", ก็คำว่า "ซัดไปซึ่งทุกข์ของคนอื่น" มีความหมายว่า เป็นไปราวกะขว้างทิ้ง โยนทิ้งเสียซึ่งทุกข์ของคนอื่น.

ปรทุกฺขำ กิณาติ วา หึสตีติ กรุณา แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กรุณา** เพราะมีความหมายว่า เบียดเบียน คือ กำจัดทุกข์ของผู้อื่น ดังนี้. สำเร็จจาก กิ-ธาตุ ที่มีอรรถว่า เบียดเบียน. ก็คำว่า "กำจัดทุกข์ของผู้อื่น" มีความหมายว่า ใคร่จะกำจัด คือทำลายทุกข์ของผู้อื่นให้หมดไป.

กิริยติ วา ทุกฺขิเตสุ ปสาริยตีติ กรุณา แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กรุณา** เพราะมีความหมายว่า อันบุคคลย่อมเกลี่ย คือ เหยียดไปในสัตว์ทั้งหลายผู้ถึงทุกข์

ดังนี้. สำเร็จจาก กิร-ธาตุ ที่มีอรรถว่า เกลี่ย หรือกระจาย. ก็คำว่า "เหยียดไปในสัตว์ทั้งหลายผู้ถึงทุกข์" มีความหมายว่า เป็นเหมือนมือที่บุคคลเหยียดไปในสัตว์ผู้ถึงทุกข์ เพื่อโอบอุ้มขึ้นจากทุกข์นั้น ฉะนี้ แล.

กรุณา นั้น มีความใคร่จะขจัดทุกข์ของผู้อื่นเป็นลักษณะ. ก็กรุณานั้น จะขจัดทุกข์ของผู้อื่นได้หรือไม่ก็ตาม ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการที่จะขจัดทุกข์ของผู้อื่นนั้นนั่นแหละ.

พึงทราบว่า กรุณา นั้น มีฐานะ (ที่ตั้งลง) ๓ ฐานะ คือ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด. เบื้องต้นคือสร้างความสะเทือนใจแก่สาธุชน ในคราวที่พบเห็นผู้อื่นมีทุกข์ ท่ามกลางคือใคร่จะขจัดทุกข์นั้น ที่สุดคือถึงความพยายามในอันขจัดทุกข์นั้น.

อนึ่ง เพราะมีสภาวะผิดตรงข้ามกับวิหิงสา (ความคิดเบียดเบียน) จึงพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อวิหิงสานั้น. เป็นความจริงว่า คนที่มีทุกข์ ลำบากดิ้นรนอยู่ด้วยทุกข์นั้น ย่อมเป็นผู้อ่อนแอ ทรามกำลัง ไม่อาจแม้เพียงการป้องกันตนเอง ย่อมเปิดโอกาสให้คนไม่ดีที่มาพบเห็นเข้าเกิดความคิดเบียดเบียน คือกระทำซ้ำเติมโดยประการใดประการหนึ่งได้ง่าย เพราะเห็นว่าทำได้สะดวก. แต่ว่า สาธุชนคนดีที่มาพบเห็นเข้าย่อมเกิดกรุณา เพราะฉะนั้น ในอารมณ์เดียวกัน คือสัตว์ผู้มีทุกข์ด้วยกัน เมื่อคนชั่วช้าเกิดความคิดเบียดเบียน ส่วนสาธุชนคนดีกลับเกิดกรุณาอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมกล่าวได้ว่า กรุณานี้ เป็นปฏิปักษ์ต่อวิหิงสา หรือมีวิหิงสาเป็นข้าศึกตรง.

มุทิตา

คำว่า มุทิตา มีวจนัตถะว่า **โมทนฺติ เอตายาติ มุทิตา** แปลว่าธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **มุทิตา** เพราะมีความหมายว่าเป็นเหตุบันเทิง (ยินดี) ดังนี้. มุทิตานั้น มีความยินดีด้วยซึ่งสมบัติ (สิ่งที่สัตว์ถึงพร้อมมีลาภเป็นต้น) ของผู้อื่นเป็นลักษณะ. เมื่อมีลักษณะอย่างนี้ ก็ย่อมกล่าวได้ว่า มุทิตานี้ มีสภาวะผิดตรงข้ามกับอิสสา (ริษยา) ซึ่งเป็นความไม่ยินดีด้วย คือทนไม่ได้ซึ่งสมบัติของผู้อื่น เพราะฉะนั้นจึงเป็นปฏิปักษ์ต่ออิสสา. ความว่า ในอารมณ์เดียวกัน คือในสัตว์ผู้ถึงสุขเพราะประสบสมบัติมีลาภเป็นต้น อิสสาเป็นไปโดยสภาวะที่ทนไม่ได้ ส่วนมุทิตาเป็นไปโดยสภาวะที่ยินดีด้วย ฉะนี้ แล.

ความหมายของคำว่า อัปปมัญญา

คำว่า **อัปปมัญญา** มีวจนัตถะว่า **อปฺปมาณสตฺตารมฺมณตฺตา อปฺปมาณา ตา เอว อปฺปมญฺญา** แปลว่า เจตสิกธรรม ๒ อย่าง มีกรุณาเป็นต้น ชื่อว่า อัปปมาณา เพราะมีสัตว์หาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ อัปปมาณานั่นเอง เป็น **อัปปมัญญา** ดังนี้. ก็คำว่า "มีสัตว์หาประมาณมิได้เป็นอารมณ์" ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับการที่สามารถแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ คือ กำหนดจำนวนและประเภทมิได้.

เหตุที่กล่าวอัปปมัญญาเจตสิกไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้น ไม่รวมเมตตาและอุเบกขา

ถามว่า ก็ท่านอาจารย์จักกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๙ ว่า **"อัปปมัญญา มี ๔"** ดังนี้มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไรในนิเทสแสดงไขเจตสิกธรรมโดยสภาวะที่มีอยู่ในปริจเฉทที่ ๒ นี้ ท่านจึงกล่าวไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้นเล่า เมตตาเจตสิก อุเบกขาเจตสิก ไม่มีหรือไร ?

ขอตอบว่า การที่ท่านกล่าวอัปปมัญญาเจตสิกไว้เพียง ๒ อย่างเท่านั้น ก็เพราะว่า ในนิเทสแสดงไขเจตสิกธรรม โดยการระบุสภาวะที่มีอยู่จริง นี้ เมตตาและอุเบกขานั้น เป็นอันท่านถือเอาแล้วด้วยอโทสเจตสิกและตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก. เพราะฉะนั้น ก็พึงทราบว่า อโทสะ นี้ แม้ว่ามิได้ถึงฐานะเป็นเมตตาไปเสียทุกครั้งที่เกิดขึ้นก็ตาม แต่เมตตาที่เกิดขึ้นทุกครั้งย่อมเป็นอโทสะ แม้ตัตรมัชฌัตตตา ก็อย่างนี้เหมือนกัน. ก็เป็นอันว่า เมตตาเจตสิกไม่มี อุเบกขาเจตสิกก็ไม่มี โดยเป็นเจตสิกอีกอย่างต่างหากจากอโทสเจตสิกและตัตรมัชฌัตตตาเจตสิกนั้น เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวไว้ว่า :-

อพฺยาปาเทน หิ ตตฺรมชฺฌตฺตตาย จ
อุเปกฺขา คหิตา ยสฺมา ตสฺมา น คหิตา อุโภ

แปลว่า ก็เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาค ทรงถือเอาเมตตาแล้วด้วยศัพท์ว่า อัพยาปาทะ (อโทสะ) และทรงถือเอาอุเบกขาแล้วด้วยศัพท์ว่า ตัตรมัชฌัตตตา เพราะฉะนั้น (ในที่นี้) ท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอาธรรมทั้ง ๒ (โดยเป็นเจตสิกอีกอย่างต่างหาก) ดังนี้.

ปัญญินทรีย์

คำว่า **ปัญญินทรีย์** มีวจนัตถะ ว่า **ปกาเรน ชานาติ อนิจฺจาทิวเสน อวพุชฺฌตีติ ปญฺญา. สาเอว ยถาสภาวาวโพธเน อธิปจฺจโยคโต อินฺทฺริยนฺติ ปญฺญินฺทฺริยํ.** แปลว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปัญญา เพราะมีความหมายว่า รู้ โดยประการ คือ หยั่งรู้โดยเกี่ยวกับประการที่ไม่เที่ยงเป็นต้น ปัญญานั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการหยั่งรู้สภาวะตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปัญญินทรีย์** ดังนี้.

ก็บัณฑิต อาจเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งในสภาวะของปัญญาได้ดียิ่งขึ้น หากว่า ได้ทราบความต่างกันแห่งอาการที่รู้ของปัญญา กับอาการที่รู้ของสัญญาและวิญญาณ ตามที่ท่านได้แสดงเปรียบเทียบไว้ในปกรณ์วิสุทธิมรรค.

ความต่างกันแห่งอาการที่รู้ของสัญญา วิญญาณ และปัญญา

ถามว่า สัญญา ก็เป็นธรรมชาติที่รู้ คือหมายรู้คือจำ, แม้วิญญาณก็เป็นธรรมชาติที่รู้คือรู้วิเศษ เมื่อเป็นเช่นนั้น จะหยั่งถึงความต่างกันแห่งอาการที่รู้แห่งธรรมชาติ ๓ อย่างเหล่านี้ ได้อย่างไรเล่า ?

ตอบว่า สัญญา ย่อมรู้เกี่ยวกับกระทำเพียงการจำอารมณ์อันเนื่องกับสี มีสีเขียวเป็นต้นได้เท่านั้น ไม่อาจกระทำการแทงตลอดลักษณะได้ วิญญาณให้สำเร็จแม้การแทงตลอดลักษณะก็ได้ แต่ไม่อาจจะขวนขวายจนบรรลุถึงมรรคได้ ส่วนปัญญา ย่อมทำกิจทั้ง ๓ อย่างนั้นได้. ก็การหยั่งรู้เหรียญกษาปณ์ของเด็กอ่อน ของบุรุษชาวบ้าน และของเหรัญญิก เป็นนิทัสสนะส่องให้ทราบความข้อนี้ได้.

จริงอย่างนั้น ในปกรณ์ **วิสุทธิมรรค** ท่านได้กระทำอุปมาไว้อย่างนี้ว่า.

เปรียบเหมือนว่า ในบรรดาชน ๓ คน คือ คนหนึ่งเป็นเด็กผู้ไม่รู้เดียงสา คนหนึ่งเป็นบุรุษชาวบ้าน คนหนึ่งเป็นเหรัญญิก ซึ่งต่างก็กำลังมองดูกองเหรียญที่เขาวางไว้บนพื้นโต๊ะของเหรัญญิก

เด็กผู้ไม่รู้เดียงสา ย่อมรู้เพียงลวดลายวิจิตร สัณฐานที่ยาวสั้น สี่เหลี่ยม กลมเท่านั้น ย่อมไม่รู้ว่า นี้เป็นสิ่งที่เขาสมมุติกันให้มีค่าเหมือนดังแก้ว เป็นเครื่องจับจ่ายใช้สอยของคนทั้งหลาย.

บุรุษชาวบ้านย่อมรู้ถึงลวดลายวิจิตรเป็นต้นด้วย รู้ว่านี้เป็นของที่เขาสมมุติกันให้มีค่าเหมือนดังแก้ว เป็นเครื่องจับจ่ายใช้สอยของคนทั้งหลายด้วย แต่ย่อมไม่รู้จักทำการแยกแยะว่า นี้เหรียญแท้ นี้เหรียญปลอม เหรียญนี้มีค่าเพียงครึ่งเดียว ดังนี้ เป็นต้นได้.

เหรัญญิกย่อมรู้ประการนั้นทั้งหมด และเมื่อจะรู้ก็ย่อมมองดูแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมเคาะฟังเสียงแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมดมกลิ่นแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมลิ้มรสแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมชั่งด้วยมือแล้วจึงรู้บ้าง ย่อมรู้ว่า ทำที่บ้าน ที่นิคม หรือที่เมือง ฯลฯ ซื่อโน้นบ้าง อันอาจารย์ผู้โน้นทำบ้าง ดังนี้ ฉันใด แม้อุปมัยบัณฑิตก็พึงทราบ ฉันนั้นเหมือนกัน.

ก็สัญญา เป็นดุจการเห็นเหรียญกษาปณ์ของเด็กผู้ไม่รู้เดียงสา เพราะจับเอาได้เพียงอาการปรากฏแห่งอารมณ์อันเนื่องด้วยสีมีสีเขียวเป็นต้น วิญญาณย่อมเป็นดุจการมองดูเหรียญกษาปณ์ของบุรุษชาวบ้าน เพราะจับเอาอาการเกี่ยวกับสีมีสีเขียวเป็นต้นก็ได้ และเพราะให้บรรลุคุณที่ยิ่งขึ้นไป คือการแทงตลอดลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นก็ได้ ปัญญา เป็นดุจการมองเหรียญกษาปณ์แห่งเหรัญญิก คือนอกจากจะจับเอาอาการของอารมณ์อันเกี่ยวเนื่องกับสีมีสีเขียวเป็นต้น และให้บรรลุการแทงตลอดลักษณะได้แล้ว ก็ยังให้บรรลุคุณวิเศษยิ่งกว่านั้นคือมรรคก็ได้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ความรู้โดยประการต่าง ๆ อันพิเศษกว่าการรู้จำของสัญญาและการรู้วิเศษของวิญญาณนี้ใด นี้ ชื่อว่าเป็นความรู้ โดยประการ (แห่งปัญญา) ฉะนี้ แล.

ในบรรดาธรรม ๓ อย่างมีสัญญาเป็นต้นนี้ พึงทราบว่า กิจคือการหมายรู้ของสัญญาย่อมเป็นธรรมชาติเด่นชัด ในเวลาที่จิตอันเป็นญาณวิปปยุตเป็นไปแก่บุคคลผู้มุ่งจะหมายรู้อารมณ์แปลก ๆ ใหม่ ๆ น่าสนใจที่ปรากฏเฉพาะหน้า ซึ่งในเวลานั้นแม้มีวิญญาณ วิญญาณนั้นก็ควรจะกล่าวได้ว่า เป็นอัพโพหาริก (ไม่ใช่สิ่งที่ควรจะกล่าวถึง) เพราะไม่มีกิจเด่นชัดเท่าสัญญา เฉพาะในเวลาอื่นนอกนี้เท่านั้น วิญญาณจึงจะเป็นธรรมชาติที่มีกิจเด่นชัด

อนึ่ง วิญญาณจะมีความสามารถในการแทงตลอดลักษณะ ก็ในอารมณ์ที่ปัญญา คือ วิปัสสนาญาณ ได้เกิดขึ้นมาแทงตลอดก่อนเท่านั้น และเมื่อได้รู้เห็นอยู่อย่างนั้นบ่อย ๆ เกิดความคุ้นเคยขึ้น ต่อมาแม้เว้นจากญาณ จิตที่เป็นญาณ-วิปปยุตก็ย่อมถือเอาอารมณ์ที่ประกอบด้วยไตรลักษณ์เหมือนอย่างปัญญานั้นได้

จึงกล่าวได้ว่า วิญญาณจะมีส่วนแทงตลอดลักษณะบ้าง ก็โดยการคล้อยตามการแทงตลอดของปัญญาเท่านั้น ข้อนี้ ก็เปรียบเหมือนการสาธยายคันถะ (คัมภีร์) ที่คล่องแคล่ว ซึ่งครั้งแรก ๆ เป็นไปพร้อมกับการใช้ญาณพิจารณาความหมายในบทที่กำลังสวดนั้น ๆ ทำอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ ต่อมาเกิดความคุ้นเคยชำนิชำนาญดีแล้ว ในคราวนั้น แม้ไม่ต้องใช้ญาณพิจารณาความหมาย ก็หยั่งรู้ความหมายนั้นได้พร้อม ๆ กันไปกับการเปล่งวาจาสวดบทนั้น ๆ อยู่ ฉะนั้น.

อนึ่ง เกี่ยวกับการสวดสาธยายคันถะนี้แหละ ย่อมเป็นนิทัสสนะแสดงความต่างกันแห่งอาการที่รู้ของธรรม ๓ อย่างนี้ได้ โดยแง่หนึ่ง อย่างนี้คือ

การสักแต่ว่าท่องไป สวดไป โดยไม่รู้ความหมายของบท จัดว่าเป็นความรู้ของสัญญา, การสวดได้ด้วย รู้ความหมายของบทได้ด้วย จัดว่าเป็นความรู้ของวิญญาณ, การสวดได้ด้วย รู้ความหมายของบทได้ด้วย รู้นัยที่ลึกซึ้งในความหมายของบทนั้น ๆ ได้ด้วย จัดว่าเป็นความรู้ของปัญญา ฉะนี้ แล.

ก็ปัญญานี้ ได้ชื่อว่า **ปัญญา** ก็เพราะเป็นความรู้โดยประการทั้งหลาย, ได้ชื่อว่า **ญาณ** ก็เพราะเป็นความหยั่งรู้สิ่งที่ควรรู้, ถึงฐานะเป็นมูล ก็ได้ชื่อว่า **อโมหะ** เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ, ได้ชื่อว่า **วิชชา** ก็เพราะความที่ทิ่มแทงคือทำลายอวิชชา, ได้ชื่อว่า **สัมมาทิฏฐิ** ก็เพราะเป็นความเห็นชอบ กล่าวคือ ไม่วิปริตผิดพลาด ฯลฯ

เหตุเจริญแห่งปัญญา

ก็ธรรม ๔ อย่าง มีการคบหาสัตบุรุษเป็นต้น เป็นเหตุสร้างความเจริญงอกงามแห่งปัญญา. ข้อนี้ สมจริงดังที่ได้ตรัสไว้ใน **ปัญญวุฑฒิสูตร** อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ว่า:-

"จตฺตาโรเม ภิกฺขเว ธมฺมา ปญฺญาวุฑฺฒิยา สำวตฺตนฺติ" เป็นต้น ซึ่งแปลความทั้งหมดได้ว่า *"ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา. ธรรม ๔ อย่างอะไรบ้าง ? ได้แก่ การคบหาสัตบุรุษ, การฟังพระสัทธรรม, โยนิโสมนสิการ, ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ (การปฏิบัติธรรมส่วนเบื้องต้นอันอนุโลมต่อธรรมส่วนเบื้องปลายยิ่ง ๆ ขึ้นไป) ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ แล ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา."* ดังนี้. ฉะนี้ แล.

คาถาสงเคราะห์เจตสิกที่ได้กล่าวแล้วทั้งหมด

เตรสญฺญสมานา จ　　จุทฺทสากุสลา ตถา
โสภณา ปญฺจวีสาติ　　ทฺวิปญฺญาส ปวุจฺจเร

แปลว่า ข้าพเจ้ากล่าวเจตสิกไว้ ๕๒ อย่าง คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ อย่างนั้นเหมือนกัน อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕

คำอธิบาย

ท่านอาจารย์กล่าวว่า **"ข้าพเจ้ากล่าวเจตสิกไว้ ๕๒ อย่าง"** ดังนี้ เป็นต้น เพื่อแสดงให้ทราบว่า เจตสิก ๕๒ อย่างนั้น ท่านกล่าวสงเคราะห์ (รวมย่อ) ไว้เป็น ๓ หมวด คืออัญญสมานาเจตสิกซึ่งมี ๑๓ หมวดหนึ่ง, อกุศลเจตสิกซึ่งมี ๑๔ หมวดหนึ่ง, โสภณเจตสิกซึ่งมี ๒๕ หมวดหนึ่ง. ฉะนี้ แล.

สัมปโยคนัย

(นัยแห่งการประกอบร่วมกัน)

คาถาแสดงสัมปโยคนัย

เตสํ จิตฺตาวิยุตฺตานํ　　ยถาโยคมิโต ปรํ
จิตฺตุปฺปาเทสุ ปจฺเจกํ　　สมฺปโยโค ปวุจฺจติ
สตฺต สพฺพตฺถ ยุชฺชนฺติ　　ยถาโยคํ ปกิณฺณกา
จุทฺทสากุสเลเสฺวว　　โสภเณเสฺวว โสภณา

แปลว่า ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวสัมปโยคะในจิตตุปบาททั้งหลายแต่ละดวง แห่งเจตสิกที่ไม่แยกกันกับจิตเหล่านั้น ตามสมควรแก่การประกอบได้ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบในจิตทุกดวง ปกิณณกเจตสิกทั้งหลายประกอบได้ตามสมควร อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบในอกุศลจิตทั้งหลายเท่านั้น โสภณเจตสิกก็ประกอบในโสภณจิตทั้งหลายเท่านั้น.

คำอธิบาย

คำว่า **ในจิตตุปบาททั้งหลาย** คือ ในจิตที่เกิดขึ้นทั้งหลายนั่นเทียว. ส่วนในที่อื่น ทั้งจิตทั้งเจตสิกที่ประกอบร่วมกันท่านเรียกว่า "จิตตุปบาท"

คำว่า **สัมปโยคะ** แปลว่า การประกอบร่วมกัน.

สัมปโยคนัยแห่งอัญญสมานาเจตสิก ๑๓

คืออย่างไร ? ลำดับแรก **สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗** เหล่านี้ ย่อมหาได้ในจิตตุปบาท ๘๙ ดวง ทุกดวง.

ส่วน ในบรรดา **ปกิณณกเจตสิก** ทั้งหลาย ก่อนอื่น **วิตก** ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๕๕ ดวง คือ ในกามาวจรจิตทั้งหลายเว้นทวิปัญจวิญญาณนั่นเทียว และในปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง

ส่วน **วิจาร** ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๖๖ ดวง คือ ในจิต ๕๕ ดวงเหล่านั้นนั่นแหละ และในทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง.

ส่วน **อธิโมกข์** ย่อมเกิดในจิตทั้งหลาย เว้นทวิปัญจวิญญาณและจิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉา.

ส่วน **วิริยะ** ย่อมเกิดขึ้นในจิตทั้งหลาย เว้นปัญจทวาราวัชชนจิต, ทวิปัญจ-วิญญาณ, สัมปฏิจฉันนจิต และสันตีรณจิต.

ปีติ ย่อมเกิดขึ้นในจิตทั้งหลาย เว้นจิตที่สหรคตด้วยโทมนัส, จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา, กายวิญญาณ และจตุตถฌานจิต.

ฉันทะ ย่อมเกิดขึ้นในจิตทั้งหลาย เว้นอเหตุกจิตและโมมูหจิต.

คำอธิบาย

วิตก ย่อมไม่เกิดขึ้นใน ทวิปัญจวิญญาณ (วิญญาณ ๕ ทั้ง ๒ ฝ่าย) ๑๐ ดวง เพราะจิตเหล่านี้เป็นจิตที่หาวิตกมิได้โดยสภาวะ โดยเกี่ยวกับพอมีอารมณ์นั้น ๆ มาถึงคลองประสาทอันเป็นทวาร เพียงพอให้ภวังค์สั่นไหวจนขาดสาย เป็นปัจจัยให้ปัญจทวาราวัชชนะเกิดขึ้นมาปรารภอารมณ์นั้นแล้วดับไปเท่านั้น ก็เกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้น ๆ ได้แล้ว ซึ่งกิริยาที่รู้อารมณ์โดยประการอย่างนี้ ย่อมเป็นไปโดย

ไม่อาศัยวิตก เพราะฉะนั้น ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง จึงกล่าวว่า เป็นจิตที่หาวิตกมิได้โดยสภาวะ. ส่วนการที่ไม่เกิดขึ้นในทุติยฌานจิตเป็นต้น รวม ๕๖ ดวง นั้น เป็นไปเพราะเหตุคือการถูกข่มไว้ด้วยกำลังของภาวนา เพราะฉะนั้น วิตกนี้จึงเกิดได้ในจิตที่เหลือ คือ กามาวจรจิต ๔๔ ดวง และปฐมฌานจิต ๑๑ ดวง รวมเป็น ๕๕ ดวงเท่านั้น.

พึงทราบถึงความไม่เกิดขึ้นแห่ง **วิจาร** ในจิต ๕๕ ดวง คือ ในทวิปัญจ-วิญญาณ ๑๐ ดวง และในตติยฌานจิตเป็นต้น รวม ๔๕ ดวง ตามทำนองดังได้กล่าวในวิตกนั่นเทียว, ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๖๖ ดวง คือในจิตที่มีวิตก ๕๕ ดวง เหล่านั้นนั่นแหละ และในทุติยฌานจิต ๑๑ ดวง เท่านั้น.

อธิโมกข์ ย่อมไม่เกิดขึ้นในจิต ๑๑ ดวง คือ ในทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว และในจิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉา เพราะมีสภาวะเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา เพราะฉะนั้น ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๗๘ ดวงที่เหลือเท่านั้น.

ส่วน **วิริยะ** ย่อมไม่เกิดในจิต ๑๖ ดวง คือ ในอเหตุกจิต ๑๖ ดวง เว้นมโนทวาราวัชชนะและหสิตุปปาทะ เพราะจิต ๑๖ ดวง เหล่านี้ ย่อมสำเร็จกิจของตนในอารมณ์นั้น ๆ ได้โดยไม่ต้องอาศัยความพยายาม เกี่ยวกับว่า ปัญจทวารา-วัชชนะนั้น สักแต่ว่ามีอารมณ์มาถึงคลองประสาท เป็นเหตุให้ภวังค์ไหวแล้วขาดสายไปเท่านั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นทำกิจของตน คือการปรารภอารมณ์ที่ถึงคลองประสาทนั้น ๆ ได้แล้ว, ส่วนทวิปัญจวิญญาณ ก็สักแต่ว่า พอมีเหตุของตนประชุมกันเท่านั้น ก็เกิดขึ้นทำกิจของตนมีการเห็นเป็นต้นได้ฉับพลัน สัมปฏิจฉันนะ ก็สักแต่ว่า พอทวิปัญจวิญญาณดวงนั้น ๆ ดับไปเท่านั้น ก็เกิดขึ้นมาทำกิจรับอารมณ์ของตนได้แล้ว. แม้สันตีรณะก็อย่างนั้น และเกี่ยวกับว่า มีความเป็นไปเพียงขณะจิตเดียว หรืออย่างมากก็ ๒ ขณะ เท่านั้น (สันตีรณจิตในคราวทำตทาลัมพนกิจย่อมเป็นไป ๒ ขณะ)

จิตที่เหลือ ๗๓ ดวง ย่อมสำเร็จกิจของตน ๆ ในอารมณ์นั้น ๆ ได้ ด้วยอาศัยความพยายาม เพราะฉะนั้น วิริยะจึงเกิดได้ในจิต ๗๓ ดวงที่เหลือนี้เท่านั้น.

ส่วน **ปีติ** ว่าโดยการนับจิตทั้งหมดเป็น ๑๒๑ ดวง ย่อมไม่เกิดในจิต ๗๐ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ ดวง, กายวิญญาณ ๒ ดวง จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาทั้งหมด ๕๕ ดวง เพราะจิต ๕๙ ดวงเหล่านี้ มีเวทนาอย่างอื่น ซึ่งไม่ใช่โสมนัส

ด้วยว่า ปีติ ย่อมเกิดในจิตที่มีเวทนาเป็นโสมนัสเท่านั้น, และย่อมไม่เกิดในจตุตถฌานจิต ๑๑ ดวง เพราะจตุตถฌานจิตแม้มีเวทนาเป็นโสมนัส แต่ปีติก็ไม่สามารถเกิดได้ เพราะถูกข่มไว้ดีแล้ว ด้วยกำลังของภาวนา เพราะฉะนั้น ปีตินี้ จึงเกิดได้ในจิตที่เหลือ ๕๑ ดวง เท่านั้น ซึ่งล้วนเป็นจิตที่สหรคตด้วยโสมนัส.

ส่วน **ฉันทะ** ย่อมไม่เกิดขึ้นในจิต ๒๐ ดวง คือ ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง และในโมหมูลจิต ๒ ดวง เพราะฉันทะ เมื่อจะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความใคร่จะกระทำกิจนั้น ๆ ในอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นในจิตที่มีความตั้งด้วยดีในอารมณ์นั้นก่อนเท่านั้น ก็แต่ว่า อเหตุกจิตทั้งหลาย หาความตั้งด้วยดีในอารมณ์ทั้งหลายมิได้ เพราะไม่มีเหตุอันเป็นมูล เพราะฉะนั้น ฉันทะจึงไม่เกิดขึ้นในอเหตุกจิต ๑๘ ดวงเหล่านี้, และเพราะโมหมูลจิต แม้ว่าเป็นจิตมีเหตุอันเป็นมูล ถึงกระนั้นก็มีความซัดส่ายไม่ตั้งมั่น ไม่ปักลงไปในอารมณ์ ปิดโอกาสแห่งความเกิดขึ้นของฉันทะ เพราะฉะนั้น แม้ในโมหมูลจิต ๒ ดวงนี้ ฉันทะก็ย่อมเกิดขึ้นมิได้ เป็นอันว่า ฉันทะ ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๖๙ ดวง นอกนี้เท่านั้น.

คาถาแสดงจำนวนจิตที่มีและไม่มีปกิณณกเจตสิกแต่ละอย่างประกอบ

ฉสฏฺฐี ปญฺจปญฺญาส เอกาทส จ โสฬส
สตฺตติ วีสติ เจว ปกิณฺณกวิวชฺชิตา
ปญฺจปญฺญาส ฉสฏฺฐฺยฏฺ- ฐสตฺตติ ติสตฺตติ
เอกปญฺญาส เจกูน- สตฺตติ สปฺปกิณฺณกา

แปลว่า:- ก็บรรดาจิตตุปบาทเหล่านั้น
จิตตุปบาทที่เว้นปกิณณกเจตสิก มี ๖๖ ดวง มี ๕๕ดวง มี ๑๑ ดวง มี ๑๖ ดวง มี ๗๐ ดวง และมี ๒๐ ดวง ที่มีปกิณณกเจตสิก มี ๕๕ ดวง มี ๖๖ ดวง มี๗๘ ดวง มี ๗๓ ดวง มี ๕๑ ดวง และมี ๖๙ ดวง ตามลำดับ

คำอธิบายคาถา

คำว่า **บรรดาจิตตุปบาทเหล่านั้น** คือ จิตตุปปาทที่มีการเว้นปกิณณกเจตสิก และที่เป็นไปร่วมกันกับปกิณณกเจตสิกเหล่านั้น.

คำว่า **มี ๖๖ ดวง มี ๕๕ ดวง** เป็นต้น พึงประกอบไว้เกี่ยวกับการนับจำนวนจิตทั้งหมดเป็น ๑๒๑ และเกี่ยวกับการนับจำนวนจิตทั้งหมดเป็น ๘๙ ดวง ตามสมควร คือ จิตตุปบาท จำนวน ๖๖, ๕๕, ๗๐, ๕๕, ๖๖ เป็นการนับเกี่ยวกับจำนวนจิตทั้งหมดที่มี ๑๒๑ ดวง, จิตตุปบาทจำนวนที่เหลือ เป็นการนับเกี่ยวกับจำนวนจิตทั้งหมดที่มี ๘๙ ดวง. ขยายความว่า ถ้าหากความเกิดได้หรือมิได้ในจิตตุปบาท แห่งปกิณณกเจตสิกนั้น ๆ มีส่วนเกี่ยวข้องกับฌานโดยเป็นองค์ฌานก็ดี มีส่วนเกี่ยวข้องกับเวทนาเฉพาะอย่างก็ดี ก็พึงนับจำนวนจิตตุปบาทที่มีหรือไม่มีแห่งปกิณณกเจตสิกนั้น ๆ โดยจำนวนจิตทั้งหมดที่มี ๑๒๑ ดวง, ถ้าหากไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับฌาน หรือเวทนาเฉพาะอย่าง ก็พึงนับจำนวนจิตโดยจำนวนจิตทั้งหมดที่มี ๘๙ ดวง. ฉะนี้ แล.

คำว่า **ตามลำดับ** คือ ตามความเหมาะสมแก่ลำดับจิตที่เว้น และที่ประกอบกับปกิณณกเจตสิก ๖ มีวิตก เป็นต้น.

สัมปโยคนัยแห่งอกุศลเจตสิก ๑๔

ส่วน ในบรรดาอกุศลเจตสิกทั้งหลาย เจตสิก ๔ อย่างเหล่านี้ คือ **โมหะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตตัปปะ ๑ อุทธัจจะ ๑** ชื่อว่า **สัพพากุสลสาธารณะ** (สาธารณะแก่อกุศลจิตทุกดวง) ย่อมพบได้ในอกุศลจิต ๑๒ ดวง แม้ทุกดวง

โลภะ ย่อมพบได้ในจิตที่สหรคตด้วยโลภะ ๘ ดวงนั่นเทียว

ทิฏฐิ ย่อมพบได้ในจิตที่สัมปยุตกับทิฏฐิ ๔ ดวงเท่านั้น

มานะ ย่อมพบได้ในจิตที่วิปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง

เจตสิก ๔ อย่างเหล่านี้ คือ **โทสะ ๑ อิสสา ๑ มัจฉริยะ ๑ กุกกุจจะ ๑** ย่อมพบได้ในปฏิฆจิต ๒ ดวง.

ถีนะ และ **มิทธะ** ย่อมพบได้ในจิตที่เป็นสสังขาริก ๕ ดวง

วิจิกิจฉา ย่อมพบได้ในจิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉาดวงเดียว ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

เป็นความจริงว่า ในเวลาที่บุคคลประพฤติทุจริตทั้งหลาย มีปาณาติปาต เป็นต้น ในเวลานั้น อกุศลจิตทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เขาตามสมควรแก่กรรมที่ทำ

ในเวลานั้นนั่นแหละ บุคคลผู้นั้น นับได้ว่า มี **โมหะ** เกิดขึ้นปิดบังไม่ให้เห็นโทษในทุจริตนั้น ๆ ด้วย มี **อหิริกะ** เกิดขึ้น ไม่รังเกียจแต่ทุจริตนั้น ๆ ด้วย มี **อโนตตัปปะ** เกิดขึ้น ไม่เกรงกลัวแต่ทุจริตนั้น ๆ ด้วย และมี **อุทธัจจะ** เกิดขึ้นสร้างความซัดส่าย ไม่สงบแห่งจิตด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **"เจตสิก ๔ อย่างเหล่านี้ ฯลฯ ชื่อว่า สัพพากุสลสาธารณะ"** ดังนี้..

ก็จิตที่สหรคตด้วยโลภะ มี ๘ ดวงเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **"โลภะ ย่อมพบได้ในจิตที่สหรคตด้วยโลภะ ๘ ดวงนั่นเทียว"** ดังนี้.

ทิฏฐิ เป็นสภาวะที่ยึดถืออารมณ์ เพราะเห็นผิดในอารมณ์อะไร ๆ ก็ชื่อว่ายึดถืออารมณ์นั้น ๆ โดยความเป็นสาระ (ว่า "เรา" ว่า "ของเรา" เป็นต้น) จึงมีส่วนเสมอเหมือนโลภะที่ยึดถืออารมณ์โดยเกี่ยวกับเป็นความติดในรสของอารมณ์ นับว่ามีอารมณ์ร่วมกันกับโลภะ เพราะฉะนั้น ทิฏฐินี้ เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นในจิตที่สหรคตด้วยโลภะเท่านั้น ท่านกล่าวว่า **"ย่อมพบในจิตที่สัมปยุตกับทิฏฐิ ๔ ดวงเท่านั้น"** เพราะจิตที่สหรคตด้วยโลภะ ๔ ดวงที่เหลือ เป็นประเภทที่วิปปยุตกับจากทิฏฐิ.

แม้ **มานะ** ย่อมมีความเป็นไปเหมือนทิฏฐินั่นเอง โดยเกี่ยวกับเป็นความถือตัวว่า "เรา" (เราดีกว่า, เราเลวกว่า เป็นต้น) ด้วยอำนาจความรักตน คือมีความรักตนเป็นสมุฏฐาน จึงเป็นไปร่วมกันกับโลภมูลจิตเท่านั้น ไม่เกิดในโทสมูลจิตเป็นต้น และจะไม่เกิดในจิตตุปบาทเดียวกันกับทิฏฐิ เหมือนอย่างไกรสรราชสีห์ที่ไม่อยู่ร่วมถ้ำเดียวกันกับราชสีห์ตัวอื่นประเภทเดียวกัน ฉะนั้น. อธิบายว่า การถือเอาว่า "เรา" แต่ละครั้ง เป็นไปด้วยอำนาจของธรรมมีทิฏฐิเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว กล่าวคือ เมื่อมีทิฏฐิเกิดขึ้นทำการถือเอาว่า "เรา" โดยเกี่ยวกับเป็นความเห็นผิดอยู่แล้ว ในขณะนั้น ก็ย่อมไม่มีมานะเกิดขึ้น ทำการถือเอาว่า "เรา" โดยเกี่ยวกับเป็นความถือตัวซ้ำอีก เพราะฉะนั้น มานะนี้ แม้มีอันต้องเกิดร่วมกับโลภมูลจิต ก็เกิดร่วมกับโลภมูลจิตที่ไม่มีทิฏฐิเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **"มานะ ย่อมพบได้ในจิตที่วิปปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง"** ดังนี้.

โทสะ ย่อมเกิดขึ้นในปฏิฆจิต ๒ ดวง ความข้อนี้ง่ายอยู่แล้ว ก็ **อิสสา** เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นในปฏิฆจิต ๒ ดวงนั้นนั่นแหละ เพราะสภาวะที่ชิงชังคือทนไม่ได้ ซึ่งสมบัติของผู้อื่นแห่งอิสสานั้น ย่อมเป็นไปคล้อยตามอาการที่กระทบ

กระทั่ง หรือประทุษร้ายอารมณ์แห่งโทสะ จึงต้องเป็นไปร่วมกันกับโทสะเท่านั้น แม้สภาวะที่ทนไม่ได้ต่อการที่สมบัติของตนตกไปเป็นของคนอื่น แห่ง**มัจฉริยะ** ก็อย่างนั้น ย่อมเป็นไปพร้อมกันกับอาการที่ขุ่นเคืองคือทนอารมณ์นั้นไม่ได้แห่งโทสะ มัจฉริยะนั้นจึงต้องเป็นไปร่วมกันกับโทสะ แม้ **กุกกุจจะ** เมื่อเป็นสภาวะที่ตามเศร้าโศกหรือกลัดกลุ้มในภายหลัง เพราะทุจริตที่ได้ทำไว้และสุจริตที่มิได้ทำไว้ก็เป็นธรรมดาว่าเมื่อจะเป็นไป ย่อมเป็นไปพร้อมกับอาการที่ขัดเคืองในอารมณ์แห่งโทสะนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **"เจตสิก ๔ อย่างเหล่านี้ คือ โทสะ ๑ ฯลฯ ย่อมพบได้ในปฏิฆจิต ๒ ดวง"** ดังนี้.

ท่านกล่าวว่า **"ถีนะ และมิทธะ ย่อมพบได้ในจิตที่เป็นสสังขาริก ๕ ดวง"** เพราะถีนะและมิทธะเป็นความหดหู่ ท้อถอย ไม่ควรแก่การงาน จึงไม่มีความเป็นไปในจิตที่เป็นอสังขาริก ซึ่งกล้าแข็งโดยสภาวะได้.

ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับการที่ **วิจิกิจฉา** มีในจิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉาดวงเดียว เพราะง่ายอยู่แล้ว.

คาถาสงเคราะห์สัมปโยคนัยแห่งอกุศลเจตสิก

สพฺพาปุญฺเญสุ จตฺตาโร โลภมูเล ตโย กตา
โทสมูเลสุ จตฺตาโร สสงฺขาเร ทฺวยนฺตถา
วิจิกิจฺฉา วิจกิจฺฉา- จิตฺเต จาติ จตุทฺทส
ทฺวาทสากุสเลเสฺวว สมฺปยุชฺชนฺติ ปญฺจธา

แปลว่า :- อกุศลเจตสิกย่อมประกอบร่วมกันในอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น โดย ๕ อาการ คือ

๑. - เจตสิก ๔ ทรงกระทำไว้ (ตรัสไว้) ในอกุศลจิตทุกดวง
๒. - เจตสิก ๓ ทรงกระทำไว้ในโลภมูลจิต
๓. - เจตสิก ๔ ทรงกระทำไว้ในโทสมูลจิต
๔. - อนึ่ง เจตสิก ๒ ทรงกระทำไว้ในจิตที่เป็นสสังขาริก
๕. - วิจิกิจฉาเจตสิก ทรงกระทำไว้ในวิจิกิจฉาจิตดวงเดียว

ดังนี้.

คำอธิบาย

เจตสิก ๔ ที่เรียกว่า **โม – จตุกกะ** (หมวด ๔ มีโมหะ เป็นต้น) ทรงกระทำไว้ (ตรัสไว้) ในอกุศลจิตทุกดวง.

เจตสิก ๓ ที่เรียกว่า **โล – ติกะ** (หมวด ๓ มีโลภะ เป็นต้น) ทรงกระทำไว้ในโลภมูลจิตเท่านั้น ตามสมควรแก่ความเกิดได้.

เจตสิก ๔ ที่เรียกว่า **โท – จตุกกะ** (หมวด ๔ มีโทสะ เป็นต้น) ทรงกระทำไว้ในโทสมูลจิตเท่านั้น ตามความเหมาะสมต่ออารมณ์

อนึ่ง เจตสิก ๒ ที่เรียกว่า **ถี – ทุกะ** (หมวด ๒ มีถีนะ เป็นต้น) ทรงกระทำไว้ในจิตที่เป็นสสังขาริกเท่านั้น.

ส่วนเจตสิกอย่างเดียวที่เรียกว่า **วิ – เอกะ** (อย่างเดียวคือวิจิกิจฉา) ทรงกระทำไว้ในวิจิกิจฉาจิตดวงเดียวเท่านั้น.

สัมปโยคนัยแห่งโสภณเจตสิก ๒๕

ส่วนในโสภณจิตทั้งหลาย ลำดับแรก โสภณเจตสิก ๑๙ ย่อมประกอบร่วมกันในโสภณจิต ๕๙ ดวง แม้ทุกดวง.

ส่วน วิรติเจตสิกทั้ง ๓ ย่อมพบได้เป็นประจำ พร้อมกันทีเดียว ในโลกุตตรจิต ๘ ดวง แม้โดยอาการทั้งปวง แต่ว่าในบรรดาโลกิยจิตทั้งหลาย ย่อมปรากฏเฉพาะในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น ในกาลบางคราว เป็นแต่ละอย่าง.

ส่วน อัปปมัญญาเจตสิก ย่อมเกิดในกาลบางคราว เป็นธรรมชาติแยกกันในจิต ๒๘ ดวงเท่านั้น คือ ในมหัคคตจิตที่เว้นปัญจมฌาน ๑๒ ดวง ในกามาวจร-กุศลจิต ๘ ดวง และในสเหตุกกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ในกามาวจรจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ในจิตเหล่านี้ ไม่มีกรุณาและมุทิตา" ดังนี้.

ส่วน ปัญญา ย่อมถึงความประกอบร่วมในจิต ๔๗ ดวง คือกามาวจรจิตที่สัมปยุตกับญาณ ๑๒ ดวง และในมหัคคตจิตกับโลกุตตรจิต ๓๕ ดวง แม้ทุกดวง ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

บัณฑิตพึงทราบเหตุผลเกี่ยวกับการที่ เจตสิก ๑๙ อย่างเหล่านี้ เกิดในโสภณจิต ๕๙ ดวง แม้ทุกดวง ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในคราวที่ได้กล่าวถึงสภาวะของเจตสิกเหล่านี้ แต่ละอย่างในตอนก่อนนั่นเทียว.

ในบรรดาโลกุตตรจิตทั้งหลาย โลกุตตรจิตบางดวง บางคราวมีการเว้นสัมมาสังกัปปะ โดยเกี่ยวกับฌานที่เป็นบาทเป็นต้น จึงไม่มีวิตกเกิดร่วมได้ทีเดียว ก็แต่ว่า จะไม่มีวิรติทั้ง ๓ นั่นเทียวเกิดร่วมหาได้ไม่ เพราะองค์มรรคทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่ในมรรคจิต เพื่อการตัดขาดซึ่งกิเลสนั้น ๆ ต้องถึงความสมบูรณ์ด้วยสิกขา ๓ เป็นอย่างยิ่ง ก็อธิศีลสิกขาได้แก่วิรติทั้ง ๓ นั่นเทียว ส่วนผลจิตย่อมเป็นไปโดยคล้อยตามอานุภาพของมรรคเท่านั้น จึงมีเจตสิกเกิดร่วมเช่นเดียวกับมรรคจิต เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **"ส่วนวิรติทั้ง ๓ ย่อมพบได้เป็นประจำพร้อมกันทีเดียว ในโลกุตตรจิต ๘ ดวง"** ดังนี้. ก็คำว่า **เป็นประจำ** มีความหมายว่า มิได้เกิดขึ้นในกาลบางครั้งบางคราว ทว่าประกอบเป็นประจำในโลกุตตรจิตทุกดวง ส่วนคำว่า **พร้อมกันทีเดียว** เป็นการปฏิเสธความเกิดขึ้นแยกกันเป็นแต่ละอย่าง เหมือนอย่างในโลกิยจิต. เป็นความจริงว่า วิรติในโลกุตตรจิตมิได้เป็นไปเกี่ยวกับงดเว้นทุจริตและมิจฉาอาชีวะเป็นอย่าง ๆ เหมือนอย่างในโลกิยจิต เพราะวิรติที่เป็นองค์มรรคได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็สามารถเกิดขึ้นพร้อมกันทั้ง ๓ อย่างในขณะเดียวกัน เพื่อการตัดขาดกิเลสอันเป็นเหตุแห่งกายทุจริตเป็นต้นนั้น ๆ ตามสมควรแก่อานุภาพของมรรคนั้น ๆ เป็นเหตุให้ทุจริตนั้น ๆ หมดไปอย่างสิ้นเชิงไม่มีส่วนเหลือบ้าง, ทุจริตส่วนที่เหลืออยู่ก็ทำให้หมดความสามารถในอันนำไปสู่อบายเป็นต้น บ้าง.

คำว่า **แม้โดยอาการทั้งปวง** คือ แม้โดยอาการที่ย่ำยีทุจริตทั้งหลาย ทั้งปวง

ในคำว่า **แต่ว่าในบรรดาโลกิยจิตทั้งหลาย** เป็นต้นนี้ พึงทราบความอย่างนี้ ว่า –

ในโลกิยจิตทั้งหลาย เพราะวิรติ ๓ ย่อมปรากฏ คือย่อมเกิดขึ้นเฉพาะในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น ย่อมไม่เกิดขึ้นในกามาวจรวิบากจิตและกิริยาจิต ทั้งย่อมไม่เกิดขึ้นในมหัคคตจิตทั้งหลาย เพราะวิรติในโลกิยจิต เกิดขึ้นมาเพื่อประโยชน์อย่างเดียวคือ ความงดเว้นจากทุจริตทั้งหลายอันมีชาติเป็นอกุศล ก็แต่ว่ากุศล

เท่านั้น มีความเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลโดยเป็นผู้ละ เพราะฉะนั้น วิรตินี้ จะต้องมีชาติเป็นกุศล เกิดในกุศลจิตเท่านั้น ไม่เกิดในวิบากจิตและในกิริยาจิต ซึ่งล้วนเป็นจิตที่หาความเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลมิได้ อนึ่ง แม้จะเกิดในกุศลจิต ก็ย่อมเกิดในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น ไม่ใช่ในมหัคคตกุศลจิต (รูปาวจรกุศลจิตและอรูปาวจร-กุศลจิต) เพราะทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นความทุศีล สำเร็จได้ด้วยวีติกกมกิเลส ก็ในคราวที่ประจวบกับวัตถุอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งทุจริตนั้น ๆ วิรติที่เกิดขึ้นมา ย่อมเกิดขึ้นมาเพื่องดเว้นทุจริตอันเป็นความทุศีลนั้น ย่อมถึงความเป็นศีลมัย งดเว้นความทุศีลนั้น ๆ ได้โดยการละวีติกกมกิเลสอันเป็นเหตุแห่งความทุศีลนั้น ๆ ขึ้นชื่อว่า ศีลมัย เป็นกามาวจรกุศลอย่างเดียวเท่านั้น ย่อมเกิดในกามา-วจรกุศลจิตเท่านั้น วิรติทั้ง ๓ นั่นเทียว ไม่อาจเกิดในมหัคคตกุศลจิต ถึงความเป็นมหัคคตกุศล เหมือนอย่างกรุณา มุทิตา เป็นต้นได้ เพราะมหัคคตกุศลเป็นภาวนามัย เป็นไปเพื่อละปริยุฏฐานกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นเท่านั้น มิได้เป็นไปเพื่อละวีติกกมกิเลส.

อีกนัยหนึ่ง วิรติคือสัมมากัมมันตะ เมื่อเป็นไปเพื่องดเว้นจากกายทุจริต ก็ย่อมถึงความเป็นกุศลกายกรรม วิรติคือสัมมาวาจา เมื่อเป็นไปเพื่องดเว้นจากวจี-ทุจริต ก็ย่อมถึงความเป็นกุศลวจีกรรม วิรติคือสัมมาอาชีวะ เมื่อเป็นไปเพื่องดเว้นจากกายทุจริตก็ดี จากวจีทุจริตก็ดี อันเกี่ยวข้องกับอาชีวะ ก็ย่อมถึงความเป็นกุศลกายกรรมบ้าง ถึงความเป็นกุศลวจีกรรมบ้าง ตามสมควรแก่อาชีพนั้น ๆ ก็แต่ว่ากุศลที่เป็นกายกรรมและที่เป็นวจีกรรม ล้วนเป็นกามาวจรกุศล ไม่ใช่มหัคคตกุศล เพราะมหัคคตกุศลเป็นมโนกรรมอย่างเดียว เพราะฉะนั้น วิรติในโลกิยจิตย่อมเป็นกามาวจรกุศล เกิดในกามาวจรกุศลจิตเท่านั้น ฉะนี้ แล.

อีกประการหนึ่ง ถ้าจะว่าโดยอารมณ์ อารมณ์ของวิรติทั้ง ๓ ย่อมถึงความเป็นวิรมิตัพพวัตถุ (ธรรมอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งทุจริตที่พึงงดเว้น) เพราะเป็นอารมณ์ที่วิรติพึงปรารภเพื่อประโยชน์แก่ความงดเว้นจากทุจริต ก็แต่ว่า กามาวจรวิบากจิตทั้งหลาย แม้ว่าเป็นโสภณะ แต่เพราะเหตุที่ทำกิจอื่นมีปฏิสนธิกิจเป็นต้นอันไม่เกี่ยวข้องกับความงดเว้นจากทุจริตทั้งหลาย จึงมีอารมณ์ที่ไม่ถึงความเป็นวิรมิตัพพวัตถุ, กามาวจรกิริยาทั้งหลายแม้ที่เป็นโสภณะ แต่เพราะเหตุที่เป็นไปในสันดานของพระขีณาสพผู้บริสุทธิ์ปราศจากทุจริตทั้งหลายสิ้นเชิง จึงมีอารมณ์ที่ไม่

ถึงความเป็นวิรมิตัพพวัตถุอย่างนั้นเหมือนกัน เพราะไม่มีทุจริตอะไร ๆ ที่ท่านจะต้องงดเว้น ส่วนมหัคคตจิตทั้งหลายทั้งปวง เพราะเหตุที่เป็นอัปปนา จึงมีอารมณ์กรรมฐานมีปฐวีกสิณเป็นต้น เป็นอารมณ์ประจำของตน ไม่อาจเปลี่ยนไปถือเอาวิรมิตัพพวัตถุเป็นอารมณ์ได้ แม้บางดวงจะถึงความเป็นอภิญญาจิต รู้อารมณ์ได้หลายอย่างก็ตาม ถึงกระนั้น อารมณ์เหล่านั้นก็พ้นข้อกำหนดของความเป็นวิรมิตัพพวัตถุแน่นอน เพราะบุคคลปรารภอภิญญาเพื่อประโยชน์อย่างอื่น ไม่ใช่เพื่อความงดเว้นจากทุจริต.

คำว่า **ในกาลบางคราวเป็นแต่ละอย่าง** นี้ ท่านกล่าวปฏิเสธความเกิดขึ้นเป็นประจำในกามาวจรกุศลจิต ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางครั้งบางคราวเท่านั้น คือในคราวที่จิตปรารภอารมณ์อันเป็นวิรมิตัพพวัตถุเท่านั้น. และเมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นได้เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น มิได้เกิดขึ้นพร้อมกัน เพราะเนื่องอยู่กับอารมณ์คือวิรมิตัพพวัตถุที่แตกต่างกัน อย่างนี้ คือ –

สัมมาวาจา - ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ คือวิรมิตัพพวัตถุ อันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งวจีทุจริตที่พึงงดเว้นนั้น ๆ ได้แก่เรื่องที่ไม่จริงหรือคำเท็จ ๑, บุคคลผู้ที่ตนจะพึงยุยงให้แตกกัน ๑, คำหยาบ ๑, คำพูดเพ้อเจ้อปราศจากประโยชน์ ๑, ตามสมควรแก่โอกาส.

สัมมากัมมันตะ - ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ คือวิรมิตัพพวัตถุ อันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกายทุจริตที่พึงงดเว้นนั้น ๆ ได้แก่ ชีวิตของสัตว์ ๑, สิ่งของของผู้อื่นซึ่งเขาหวงแหน ๑, หญิง ๒๐ จำพวก ๑, ตามสมควรแก่โอกาส.

สัมมาอาชีวะ - ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ คือวิรมิตัพพวัตถุ อันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งทุราชีวะ (อาชีพชั่ว) มีเรื่องไม่จริงเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ ตามสมควรแก่โอกาส.

ความว่าทุจริตมีสิ่งใดเป็นอารมณ์ วิรติที่งดเว้นทุจริตนั้น ๆ ก็ย่อมมีสิ่งนั้นเป็นอารมณ์

อธิบายเกี่ยวกับอัปปมัญญา

คำว่า **อัปปมัญญาเจตสิกย่อมเกิดในกาลบางคราว เป็นธรรมชาติแยกกัน** นี้ มีอธิบายว่า อัปปมัญญาเจตสิกทั้ง ๒ แม้เกิดขึ้นได้ในจิต ๒๘ ดวง ดังกล่าวนั้น ก็มิได้เกิดร่วมกันเป็นประจำ ทว่า เกิดขึ้นในกาลบางคราวเท่านั้น ตาม

อารมณ์ที่เป็นปัจจัย กล่าวคือ **กรุณาเจตสิก** ย่อมเกิดขึ้นในคราวที่ปรารภถึง **สัตว์ผู้ถึงทุกข์**, ส่วน **มุทิตาเจตสิก** ย่อมเกิดขึ้นในคราวที่ปรารภถึง **สัตว์ผู้ถึงสุข** และเพราะมีอารมณ์แตกต่างกัน คือสัตว์ผู้ถึงทุกข์และสัตว์ผู้ถึงสุขดังกล่าวนี้ นั่นเอง อัปปมัญญาทั้ง ๒ นี้ จึงเกิดขึ้นไม่พร้อมกัน คือแยกกันเป็นแต่ละอย่าง.

ก็อัปปมัญญาเจตสิกที่ถึงความเป็นมหัคคตะ เกิดขึ้นในมหัคคตจิต ย่อมเป็นธรรมชาติที่ไม่แยกกันกับโสมนัสเวทนา ต้องเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนาเสมอ เพราะความมีกำลังถึงขั้นอัปปนาแนบแน่นในอารมณ์เดียวแห่งอัปปมัญญา ต้องมีโสมนัสเวทนา ซึ่งเป็นเวทนาที่มีความขวนขวาย (กระตือรือร้นในอันเสวยรสของอารมณ์) คอยช่วยเหลือเกื้อกูล และเพราะอุเบกขาเวทนาที่ถึงอัปปนา เป็นธรรมชาติที่สงบเกินไป วางเฉย (ในอารมณ์) เสียยิ่งนัก ไม่ขวนขวาย ไม่พยายามในการเสวยรสของอารมณ์ จึงไม่ช่วยเหลือเกื้อกูลให้อัปปมัญญาทั้ง ๒ ได้เกิดขึ้นแนบแน่นในอารมณ์ คือทุกขิตสัตว์หรือสุขิตสัตว์ นั้นได้ เพราะเหตุนั้น กรุณาและมุทิตา นี้ จึงเกิดขึ้นในมหัคคตจิตเฉพาะที่สหรคตด้วยโสมนัสเวทนาเพียง ๑๒ ดวง เว้นพวกปัญจมฌานจิตซึ่งเป็นจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนาทั้งหลายเสีย.

คำว่า **ในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และในสเหตุกกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง** นี้ ท่านกล่าวแสดงให้ทราบว่า สำหรับกามาวจรจิตทั้งหลายนั้น อัปปมัญญา-เจตสิกแต่ละอย่างย่อมเกิดในกามาวจรโสภณจิตที่เป็นกุศลและกิริยาเท่านั้น ย่อมไม่เกิดในวิบากจิต เพราะอัปปมัญญาเจตสิกมีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ ส่วนกามาวจร-วิบากจิตมีปรมัตถธรรม คือกามธรรม เป็นอารมณ์แต่อย่างเดียวเท่านั้น อนึ่ง คำนี้ยังแสดงให้ทราบอีกอย่างหนึ่งว่า กรุณาและมุทิตาในกามาวจรจิตนี้ย่อมเป็นไปร่วมกันกับโสมนัสเวทนาก็ได้ ย่อมเป็นไปร่วมกันกับอุเบกขาเวทนาก็ได้ เพราะไม่มีเงื่อนไขเกี่ยวกับความมีกำลังถึงขั้นอัปปนาเข้ามาเกี่ยวข้อง หรือว่าเมื่อเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนานั่นแหละ อยู่บ่อย ๆ เกิดความคุ้นเคยดีแล้ว ก็ย่อมเกิดร่วมกันแม้กับอุเบกขาเวทนาได้ จึงกล่าวว่าย่อมเกิดขึ้นได้ในกุศลจิตแม้ ๘ ดวงนั่นเทียว แม้ในกิริยาจิตก็อย่างนั้นเหมือนกัน การที่ท่านอาจารย์ยกคำพูดของอาจารย์บางพวกมาแสดงไว้อย่างนี้ว่า **"แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ในกามาวจรจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ในจิตเหล่านี้ ไม่มีกรุณาและมุทิตา."** ดังนี้ ก็เพื่อจะให้ทราบว่า คำนี้ เป็นเพียงมติของอาจารย์บางพวกเท่านั้น. ก็แต่ว่า บัณฑิตพึงทราบ

ว่า กามชวนจิต ในอัปปนาวิถีจิต ย่อมเป็นจิตที่สหรคตด้วยโสมนัสเท่านั้น เพราะอัปปนาชวนจิตที่สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา ย่อมเป็นไปโดยมีชวนจิตที่มีเวทนาเหมือนกันกับตนเป็นอาเสวนปัจจัยมาตั้งแต่ต้น เพราะฉะนั้น อัปปมัญญาเจตสิกทั้ง ๒ ที่เกิดร่วมกับกามาวจรจิตในอัปปนาวิถี จึงเป็นธรรมชาติที่สหรคตด้วยโสมนัสเวทนาอย่างเดียว เหมือนอย่างที่เกิดในอัปปนาจิต หรือในมหัคคตจิตนั่นเทียว. รวมความว่า อัปปมัญญาเจตสิก ย่อมเกิดได้ในจิตรวม ๒๘ ดวง โดยเหตุผลตามประการที่กล่าวมานี้.

คำอธิบายเกี่ยวกับความประกอบร่วมกันในจิต ๔๗ ดวงแห่งปัญญาไม่ต้องมีเพราะง่ายอยู่แล้ว ก็จิตที่เป็นติเหตุกะ (มีเหตุ ๓) หรือที่สัมปยุตกับญาณทั้งหลายนั่นเอง ชื่อว่าจิตที่มีปัญญาเข้าไปประกอบ ฉะนี้ แล.

คาถาประมวลสัมปโยคนัยแห่งโสภณเจตสิก

เอกูนวีสติ ธมฺมา ชายนฺเตกูนสฏฺฐิยำ
ตโย โสฬสจิตฺเตสุ อฏฺฐวีสติยำ ทฺวยำ
ปญฺญา ปกาสิตา สตฺต- จตฺตาฬีสวิเธสุปิ
สมฺปยุตฺตา จตุเธวำ โสภเณเสฺวว โสภณา

แปลว่า - สัมปยุตตธรรมทั้งหลายที่เป็นโสภณเจตสิก ย่อมเกิดในโสภณจิตทั้งหลาย โดย ๔ อาการ อย่างนี้คือ :-

ธรรม ๑๙ ย่อมเกิดในจิต ๕๙ ดวง
ธรรม ๓ ย่อมเกิดในจิต ๑๖ ดวง
ธรรม ๒ ย่อมเกิดในจิต ๒๘ ดวง
ปัญญาทรงประกาศไว้ในจิต แม้ ๔๗ ดวง

คำอธิบายคาถา

คำว่า **โดย ๔ อาการ** คือ ธรรม ๑๙ อาการหนึ่ง, ธรรม ๓ อาการหนึ่ง, ธรรม ๒ อาการหนึ่ง และธรรม ๑ คือปัญญา อาการหนึ่ง.

คำว่า **ธรรม ๑๙ ย่อมเกิดในจิต ๕๙ ดวง** ความว่า ธรรม ๑๙ มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเกิดในโสภณจิตทุกดวง ทั้ง ๕๙ ดวง โดยความเป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะแก่โสภณจิตทุกดวง

คำว่า **ธรรม ๓ ย่อมเกิดในจิต ๑๖ ดวง** คือ วิรติ ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น ย่อมเกิดในจิต ๑๖ ดวง คือ ในโลกุตตรจิต ๘ และกามาวจรกุศลจิต ๘.

คำว่า **ธรรม ๒ ย่อมเกิดในจิต ๒๘ ดวง** คือ อัปปมัญญาเจตสิก ๒ มีกรุณาเป็นต้น ย่อมเกิดในจิต ๒๘ คือ ในมหัคคตจิต ๑๒ ดวง เว้นพวกปัญจมฌานจิต ในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ในกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง

คำว่า **ปัญญา ทรงประกาศไว้ในจิตแม้ ๔๗ ดวง** คือ ปัญญาย่อมเกิดในติเหตุกจิต ๔๗ ดวง แม้ทุกดวง

คาถาระบุธรรมที่ประกอบประจำและไม่ประจำ, ประกอบแยกกันและไม่แยกกัน

อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺจ- วิรติกรุณาทโย
นานา กทาจิ มาโน จ ถีนมิทฺธํ ตถา สห
ยถาวุตฺตานุสาเรน เสสา นิยตโยคิโน
สงฺคหญฺจ ปวกฺขามิ เตสนฺทานิ ยถารหํ

แปลว่า :- ธรรมทั้งหลาย มีอิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิรติ กรุณาเป็นต้น และมานะ ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางคราว แยกกัน อนึ่ง ถีนะและมิทธะ ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางคราว พร้อมกัน ธรรมที่เหลือทั้งหลายมีการประกอบเป็นประจำตามทำนองดังได้กล่าวแล้ว และบัดนี้ ข้าพเจ้าจักขอกล่าวสังคหนัยแห่งธรรมเหล่านั้น ตามสมควร.

คำอธิบายคาถา

ประกอบความได้ว่า ธรรมทั้งหลายมีอิสสา ฯลฯ กรุณา เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางคราว คือไม่ประจำ และเกิดขึ้นแยกกันไม่พร้อมกัน และมานะก็ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางคราว ในคราวที่จิตตุปบาทเป็นไปเกี่ยวกับว่า "เราดีกว่า" เป็นต้น ถีนะและมิทธะย่อมเกิดขึ้นในกาลบางคราวเหมือนกัน แต่ไม่แยกกันคือพร้อมกัน ในคราวที่จิตตุปบาทเป็นไปด้วยสภาพที่หาความควรแก่การงานมิได้.

ก็บรรดาธรรมที่ไม่ประกอบประจำ ๑๑ อย่างเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบถึงข้อที่แตกต่างกันอยู่บ้าง บางประการ อย่างนี้ ว่า :-

ธรรม ๓ อย่าง คือ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) และประกอบแยกกันในปฏิฆจิต ๒ ดวง.

ธรรม ๓ อย่าง คือ วิรติ ๓ ย่อมประกอบในจิต ๑๖ ดวง อย่างนี้ คือ ย่อมประกอบเป็นประจำ (นิยตโยคี) และไม่แยกกันคือพร้อมกันในโลกุตตรจิต ๘ ดวง, ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) และเมื่อถึงคราวประกอบย่อมประกอบแยกกันเป็นแต่ละอย่าง ในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง.

ธรรม ๒ อย่าง คือ อัปปมัญญา ๒ ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) ในจิต ๒๘ ดวง อย่างนี้คือ ย่อมประกอบไม่ประจำ และเมื่อถึงคราวประกอบย่อมประกอบแยกกันเป็นแต่ละอย่าง ในกามาวจรโสภณจิตที่เป็นกุศลและกิริยารวม ๑๖ ดวง, ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) และประกอบแยกกัน ในมหัคคตจิต ๑๒ ดวงที่สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา.

พึงทราบถึงความแปลกไปแห่งความประกอบไม่ประจำ ในมหัคคตจิตอย่างนี้ว่า หากเป็นมหัคคตจิตที่สำเร็จจากอัปปมัญญากรรมฐานก็ประกอบ หากไม่ใช่ก็ไม่ประกอบ.

ธรรมอย่างเดียวคือมานะ ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยตโยคี) ในจิตตุปบาทที่วิปปยุตจากทิฏฐิ ๔ ดวง.

ธรรม ๒ อย่าง คือ ถีนะ และมิทธะ ย่อมประกอบไม่ประจำ (อนิยต-โยคี) และเมื่อถึงคราวประกอบ ก็ย่อมประกอบไม่แยกกันในอกุศลจิตตุปบาทที่เป็นสสังขาริก ดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงสัมพันธ์ **จ** – ศัพท์ ในบทว่า "มาโน จ" นี้ เข้าใน **สห** – ศัพท์ แล้วทราบคำประกอบความอย่างนี้ ว่า –

ถีนะและมิทธะ ย่อมเกิดขึ้นในกาลบางคราว พร้อมกัน คือร่วมกัน กับ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในปฏิฆจิตที่เป็นสสังขาริกก็ได้ ย่อมเกิดร่วมในกาลบางคราว พร้อมกันกับมานะ ในโลภมูลจิตที่วิปปยุตจากทิฏฐิเป็นสสังขาริก ก็ได้ และย่อมเกิดในกาลบางคราว แยกกันกับอิสสา มัจฉริยะ และมานะ ในสสังขาริกจิตเหล่านั้นนั่นแหละ ในคราวที่อิสสาเป็นต้น มิได้เกิดขึ้น.

คำว่า **ธรรมที่เหลือมีการประกอบเป็นประจำ** ได้แก่ ธรรม ๔๑ อย่างอันนอกไปจากธรรม ๑๑ อย่างที่ประกอบไม่ประจำเหล่านี้.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงสัมปโยคนัย (นัยการประกอบร่วมกันกับจิต) คือ นัยที่เจตสิกนั้น ๆ มีผัสสะเป็นต้น ย่อมพบได้ในจิตดวงนี้ จำนวนเท่านี้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงสังคหนัย คือนัยที่รวบรวมกองเจตสิกในจิตแต่ละดวงหรือแต่ละพวก ว่า "ในจิตดวงนี้ หรือในจิตพวกนี้ แต่ละดวงย่อมได้เจตสิกจำนวนเท่านี้" ดังนี้ จึงกล่าวว่า **"บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าว สังคหนัยแห่งธรรมเหล่านั้น"** ดังนี้.

สังคหนัย

(นัยการรวบรวมกองเจตสิกที่พบได้ในจิตแต่ละดวง)

คาถา **ฉตฺตึสานุตฺตเร ธมฺมา ปญฺจตฺตึส มหคฺคเต**
อฏฺฐตฺตึสาปิ ลพฺภนฺติ กามาวจรโสภเณ
สตฺตวีสตฺยปุญฺญมฺหิ ทฺวาทสาเหตุเกติ จ
ยถาสมฺภวโยเคน ปญฺจธา ตตฺถ สงฺคโห

แปลว่า - ก็การสงเคราะห์ (รวบรวม) เจตสิกในจิตตุปบาทเหล่านั้น มี ๕ อาการ โดยประกอบไปตามสมควรแก่ความเกิดได้ คือ

๑. ธรรม ๓๖ ย่อมพบได้ในอนุตตรจิต
๒. ธรรม ๓๕ ย่อมพบได้ในมหัคคตจิต
๓. ธรรม ๓๘ ย่อมพบได้ในกามาวจรโสภณจิต
๔. ธรรม ๒๗ ย่อมพบได้ในอกุศลจิต
๕. ธรรม ๑๒ ย่อมพบได้ในอเหตุกจิต

ดังนี้.

สังคหนัยในโลกุตตรจิต

คืออย่างไร ? ขอกล่าวในโลกุตตรจิตทั้งหลาย ก่อน, ในโลกุตตรจิตทั้ง ๘ ดวง มีการสงเคราะห์ (รวบรวมจำนวนเจตสิก) โดย ๕ ประการ โดยเกี่ยวกับ ฌาน ๕ แม้โดยประการทั้งปวง อย่างนี้ คือ –

๑. ธรรม ๓๖ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปปมัญญา ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีปฐมฌาน ๘ ดวง.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น เว้นวิตก ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีทุติยฌาน.

๓. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นวิตกและวิจาร ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีตติยฌาน

๔. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นวิตก วิจาร และปีติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีจตุตถฌาน.

๕. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ ที่สหรคตด้วยอุเบกขา สงเคราะห์เข้าในจิตที่มีปัญจมฌาน ดังนี้ ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

คำในคาถาที่ว่า **ฉตฺตึส** (ธรรม ๓๖) เป็นต้น เป็นการรวบรวมจำนวนธรรมเท่าที่จะหาพบได้ ในจิตดวงนั้น ๆ ตามสมควร.

ในประการที่ ๑ โลกุตตรจิตทั้งหลายมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวแน่นอน ส่วนอัปปมัญญาทั้งหลายมีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์แน่นอน เพราะเหตุที่มีอารมณ์แตกต่างกันอย่างนี้ อัปปมัญญาจึงไม่เกิดขึ้นในโลกุตตรจิตทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **"เว้นอัปปมัญญา"** ดังนี้.

ในประการที่ ๒ โลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๒ ย่อมมีองค์ฌานเพียง ๔ เว้นวิตก เพราะฉะนั้น ในโลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๒ นี้ ย่อมรวบรวมเจตสิกอย่างที่กล่าวในประการแรกนั้นได้เพียง ๓๕ โดยการตัดวิตกออกไป.

ในประการที่ ๓ โลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๓ อันเป็นฌานที่ไม่มีวิจาร ย่อมเป็นจิตที่ไม่มีวิจารเกิดร่วม เพราะฉะนั้น ในโลกุตตรจิตดวงนี้ย่อมรวบรวมธรรมอย่างที่กล่าวแล้วในประการที่ ๑ นั่นแหละได้ ๓๔ โดยการคัดเอาวิตกและวิจารออกไป.

ในประการที่ ๔ โลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๔ อันเป็นฌานที่ละปีติได้ ย่อมเป็นจิตที่ไม่มีปีติ เพราะฉะนั้น ในโลกุตตรจิตดวงนี้ ย่อมรวบรวมธรรมอย่างที่กล่าวแล้วในประการที่ ๑ นั้นนั่นแหละได้ ๓๓ โดยการคัดเอาวิตก วิจาร และปีติ ออกไป.

ในประการที่ ๕ ในโลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๕ อันสหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ย่อมรวบรวมธรรมอย่างที่กล่าวแล้วในประการที่ ๑ นั้นนั่นแหละ ได้ ๓๓ เหมือนอย่างในโลกุตตรจิตที่มีฌานที่ ๔ นั่นเอง ข้อที่แปลกไปในจิตดวงนี้จากจิตดวงก่อน ก็คือการเปลี่ยนแปลงเวทนาจากโสมนัสเวทนาเป็นอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ฉะนี้ แล.

คาถาประมวลสังคหนัยในโลกุตตรจิต

ฉตฺตึส ปญฺจตึสาถ จตุตฺตึส ยถากฺกมํ
เตตฺตึส ทฺวยมิจฺเจวํ ปญฺจธานุตฺตเร จิตา

แปลว่า - เจตสิกธรรมตั้งอยู่ในอนุตตรจิตโดย ๕ ประการ อย่างนี้คือ ธรรม ๓๖ ธรรม ๓๕ อนึ่ง ธรรม ๓๔ ธรรม ๓๓ สองครั้ง ตามลำดับ.

คำอธิบายคาถา

ชื่อว่า **ธรรม ๓๓ สองครั้ง** คือ ธรรม ๓๓ ในจิตที่มีจตุตถฌาน ครั้งหนึ่ง และธรรม ๓๓ ในจิตที่มีปัญจมฌาน ครั้งหนึ่ง.

สังคหนัยในมหัคคตจิต

ส่วน ในมหัคคตจิตทั้งหลาย, ในมหัคคตจิต ๒๗ ดวง มีการสงเคราะห์โดย ๕ ประการ โดยเกี่ยวกับฌาน ๕ นั่นแหละ แม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ คือ -

๑. ลำดับแรก ธรรม ๓๕ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๒ เว้นวิรติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีปฐมฌาน ๓ ดวง แต่พึงประกอบกรุณาและมุทิตา เข้าในจิตเหล่านี้ เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นวิตก ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีทุติยฌาน.

๓. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นวิตกและวิจาร ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีตติยฌาน.

๔. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นวิตกวิจารและปีติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตที่มีจตุตถฌาน.

๕. ในจิตที่มีปัญจมฌาน ๑๕ ดวง ย่อมไม่ได้อัปปมัญญา ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

ในประการที่ ๑, บัณฑิตพึงทราบเหตุผลเกี่ยวกับการที่วิรตีไม่เกิดขึ้นในมหัคคตจิต ตามประการที่ได้กล่าวแล้วในสัมปโยคนัยนั่นเทียว.

คำว่า **ในจิตที่มีปฐมฌาน ๓ ดวง** คือในจิตที่มีปฐมฌาน ๓ ดวง โดยเกี่ยวกับเป็นกุศล ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑.

คำว่า **พึงประกอบกรุณาและมุทิตาในจิตเหล่านี้ เป็นแต่ละอย่าง** คือ ไม่พึงประกอบกรุณาและมุทิตา เข้าไว้ร่วมกันในจิตแต่ละดวงเหล่านี้ ทว่า พึงประกอบอย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ตามสมควรแก่อารมณ์ที่แตกต่างกัน. ไม่จำต้องมีคำอธิบายในประการที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ เพราะง่ายอยู่แล้ว.

ในประการที่ ๕ คำว่า **ในจิตที่มีปัญจมฌาน ๑๕ ดวง** ได้แก่ ในจิตที่มีรูปาวจรปัญจมฌาน ๓ ดวง และในจิตที่มีอรูปาวจรฌาน ๑๒ ดวง แม้เหตุผลในการไม่ได้อัปปมัญญา ในจิต ๑๕ ดวงเหล่านี้ ก็ได้กล่าวแล้วในสัมปโยคนัยนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น ในจิต ๑๕ ดวงเหล่านี้ ย่อมได้ธรรม ๓๐ อย่าง โดยเว้น วิรติ ๓ วิตก วิจาร ปีติ และอัปปมัญญา ๒.

คาถาประมวลสังคหนัยในมหัคคตจิต

ปญฺจตฺตึส จตุตฺตึส เตตฺตึสาถ ยถากฺกมำ
ทฺวตฺตึส เจว ตึสาติ ปญฺจธาว มหคฺคเต

แปลว่า - เจตสิกธรรม ตั้งอยู่ในมหัคคตจิต โดย ๕ ประการ เหมือนกัน คือ ธรรม ๓๕ ธรรม ๓๔ ธรรม ๓๓ ธรรม ๓๒ และธรรม ๓๐ ตามลำดับ

สังคหนัยในกามาวจรโสภณจิต

ส่วน ในกามาวจรโสภณจิตทั้งหลาย, ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง มีการสงเคราะห์ โดย ๑๒ ประการ โดยเกี่ยวกับคู่จิต (แต่ละคู่) แม้โดยประการทั้งปวง อย่างนี้ คือ –

จะขอว่าในกุศลจิต ก่อน

๑. ธรรม ๓๘ คืออัญญสมานาเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕ ถึงซึ่งการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่แรกที่สัมปยุตกับญาณ แต่ว่าในจิตคู่นี้ พึงประกอบอัปปมัญญาและวิรติ รวม ๕ อย่าง เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นญาณ ถึงซึ่งการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๒.

๓. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวแล้วนั้น ที่เว้นปีติ ถึงซึ่งการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๓ อันสัมปยุตกับญาณ

๔. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เว้นญาณและปีติ สงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๔

แม้ในกิริยาจิตทั้งหลาย ธรรมอย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ ที่เว้นวิรติ ถึงซึ่งการสงเคราะห์โดย ๔ ประการ ในจิตทั้ง ๔ คู่, และธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เว้นอัปปมัญญาและวิรติ สงเคราะห์เข้าในวิบากจิตทั้งหลาย ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

ในประการที่ ๑, คำว่า **ในจิตคู่แรกที่สัมปยุตกับญาณ** คือ ในจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒

คำว่า **เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น** ความว่า ธรรม ๕ อย่าง คือ อัปปมัญญา ๒ วิรติ ๓ แต่ละอย่าง มีอารมณ์แตกต่างจาก ๔ อย่างที่เหลือตามที่กล่าวแล้วในสัมปโยคนัย เพราะฉะนั้น ก็พึงประกอบธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ เข้าในจิตคู่แรกซึ่งสหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตกับญาณ เป็นแต่ละอย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น.

ในประการที่ ๒, คำว่า **ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น** คือ ธรรม ๓๘ อย่าง อย่างที่กล่าวในประการที่ ๑ นั้น เว้นญาณคือปัญญินทรีย์เจตสิกเสีย ก็เหลือ ๓๗ ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๒ คือดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ ซึ่งสหรคตด้วยโสมนัส วิปปยุตจากญาณ

ในประการที่ ๓, ธรรม ๓๘ อย่าง อย่างที่กล่าวไว้ในประการที่ ๑ นั้นนั่นแหละ เว้นปีติเสีย ก็เหลือ ๓๗ ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๓ คือ ดวงที่ ๕ และดวงที่ ๖ ซึ่งสหรคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตกับญาณ.

ในประการที่ ๔, ธรรม ๓๘ อย่าง อย่างที่กล่าวไว้ในประการที่ ๑ นั้น นั่นแหละ เว้นญาณและปีติเสีย ก็เหลือ ๓๖ ย่อมถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตคู่ที่ ๔ คือ ดวงที่ ๗ และดวงที่ ๘ ซึ่งสหรคตด้วยอุเบกขา วิปปยุตจากญาณ ฉะนี้ แล นี้ คือสังคหนัย ในกุศลจิตก่อน.

แม้ใน **กิริยาจิต** ก็มีการสงเคราะห์โดย ๔ ประการ โดยเกี่ยวกับเป็นคู่ ๆ ๔ คู่ อย่างนี้แหละ แปลกไปก็แต่เพียงการคัดเอาวิรติ ๓ ออกไป ในแต่ละคู่ที่ได้กล่าวไว้ในกุศลนั้น เพราะวิรติ ๓ ไม่อาจเกิดได้ในกิริยาจิตทั้งหลาย ด้วยเหตุผลตามที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า **"ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ ที่เว้นวิรติ"** เพราะฉะนั้น กิริยาจิตคู่แรกจึงมีธรรม ๓๕ ถึงการสงเคราะห์, กิริยาจิตคู่ที่ ๒ มีธรรม ๓๔ ถึงการสงเคราะห์, กิริยาจิตคู่ที่ ๓ มีธรรม ๓๔ นั่นแหละถึงการสงเคราะห์, กิริยาจิตคู่ที่ ๔ มีธรรม ๓๓ ถึงการสงเคราะห์. ธรรมทั้งหลาย ถึงการสงเคราะห์ในกิริยาจิตเป็น ๔ ประการ ตามประการดังกล่าวมานี้.

ใน **วิบากจิต** ๔ คู่ ก็มีการสงเคราะห์ ๔ ประการ โดยเกี่ยวกับเป็นคู่ ๆ อย่างนั้นเหมือนกัน แปลกไปก็เฉพาะการคัดเอาอัปปมัญญาและวิรติรวม ๕ อย่างออกไป เพราะเจตสิกเหล่านี้ไม่มีในวิบากจิต

ท้วงว่า การที่จะคัดเอาวิรติออกไปก็สมควรอยู่หรอก เพราะวิรติในโลกิย-จิตมีชาติเป็นกุศลอย่างเดียว. ตามอย่างที่ตรัสไว้ในวิภังค์ (สิกขาบทวิภังค์) ว่า **"สิกขาบท ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว"** ดังนี้ แต่การกล่าวถึงเหตุผลความไม่เกิดขึ้นแห่งอัปปมัญญาในกามาวจรวิบากเหล่านี้ว่า *"เพราะอัปปมัญญามีสัตว์เป็นอารมณ์ แต่กามาวจรวิบากมีปรมัตถกามธรรมเป็นอารมณ์"* ดังนี้ สมควรอย่างไร เพราะว่าวิบากของกุศลที่มีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ ก็น่าจะมีสัตว์เป็นอารมณ์เช่นเดียวกันกับกุศลอันเป็นเหตุของตนมิใช่หรือ ?

เฉลยว่า อารมณ์ของกามาวจรวิบาก หาได้เนื่องกับกามาวจรกุศลอันเป็นเหตุของตนไม่ เพราะกามาวจรวิบากเป็นผลของกรรมที่เนื่องด้วยกามตัณหา จึงมีอารมณ์คล้อยตามกามตัณหา

คือ เปรียบเหมือนว่า บุตรของนางทาสี ไม่อาจจะทำกิจที่มารดาต้องการได้ ย่อมทำได้ก็เฉพาะทุก ๆ กิจที่นายเท่านั้น ต้องการ ฉันใด, จิตที่เป็นวิบากของ

กามาวจรกรรม ซึ่งเป็นเช่นนางทาสี เป็นธรรมชาติที่เนื่องด้วยกามตัณหา ย่อมไม่ถือเอาอารมณ์ที่กามาวจรกรรมนั้นถือเอา ทว่า ย่อมถือเอาเฉพาะอารมณ์แห่งกามตัณหาเท่านั้น ฉันนั้น ก็อารมณ์ของกามตัณหา ล้วนเป็นกามธรรม ไม่ใช่บัญญัติ เพราะฉะนั้น วิบากของกามาวจรกุศล เมื่อมีอารมณ์คล้อยตามกามตัณหา ก็ย่อมมีอารมณ์เป็นกามธรรมเท่านั้น นั่นเทียว กามาวจรวิบากจิต เปรียบเหมือนบุตรของนางทาสี กามาวจรกรรมเปรียบเหมือนนางทาสี กามตัณหาเปรียบเหมือนผู้เป็นนาย ฉะนี้ แล.

ก็เป็นอันว่า ในกามาวจรวิบากจิต ในประการทั้ง ๔ ย่อมมีจำนวนธรรมถึงการสงเคราะห์เข้าในจิตทั้ง ๔ คู่ แต่ละคู่ อย่างนี้ คือ ธรรม ๓๓ ธรรม ๓๒ ธรรม ๓๒ ธรรม ๓๑ ตามลำดับ.

คาถาประมวลสังคหนัยในกามาวจรโสภณจิต

อฏฺฐตฺตึส สตฺตตฺตึส ทฺวยํ ฉตฺตึสกํ สุเภ
ปญฺจตฺตึส จตุตฺตึส ทฺวยํ เตตฺตึสกํ กฺริเย
เตตฺตึส ปาเก ทฺวตฺตึส ทฺวเยกตฺตึสกํ ภเว
สเหตุกามาวจร- ปุญฺญปากกฺริยามเน

แปลว่า - ในสเหตุกกามาวจรกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต มีการสงเคราะห์โดย ๑๒ ประการ คือ

ธรรม ๓๘ ธรรม ๓๗ ธรรม ๓๗ ธรรม ๓๖ มีในกามาวจรกุศลจิต
ธรรม ๓๕ ธรรม ๓๔ ธรรม ๓๔ ธรรม ๓๓ มีในกามาวจรกิริยาจิต
ธรรม ๓๓ ธรรม ๓๒ ธรรม ๓๒ ธรรม ๓๑ มีในกามาวจรวิบากจิต

ดังนี้ ฉะนี้ แล. (ไม่มีคำอธิบาย)

คาถาแสดงเจตสิกบางอย่างที่ทำให้โสภณจิตมีความผิดแปลกกัน

น วิชฺชนฺเตตฺถ วิรตี กฺริยาสุ จ มหคฺคเต
อนุตฺตเร อปฺปมญฺญา กามปาเก ทฺวยํ ตถา
อนุตฺตเร ฌานธมฺมา อปฺปมญฺญา จ มชฺฌิเม
วิรตี ญาณปีติ จ ปริตฺเตสุ วิเสสกา

แปลว่า - ในจิตเหล่านี้ คือกามาวจรกิริยาจิตและในมหัคคตจิต ไม่มีวิรติ ในอนุตตรจิตไม่มีอัปปมัญญา อนึ่ง วิรติและอัปปมัญญาทั้ง ๒ อย่าง ไม่มีในกามาวจรวิบากจิต ในอนุตตรจิตมีฌานธรรมทั้งหลาย ทำให้ผิดแปลกกัน ในมัชฌิมจิต (มหัคคตจิต) มีฌานธรรม และอัปปมัญญา ทำให้ผิดแปลกกัน. ในปริตตจิต (กามาวจรจิต) ทั้งหลาย มี วิรติ ญาณ ปีติและอัปปมัญญา ทำให้ผิดแปลกกัน

คำอธิบาย

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "**ในจิตเหล่านี้ คือ ในกามาวจรกิริยาจิต และในมหัคคตจิต ไม่มีวิรติ**" ดังนี้ เป็นต้น เพื่อแสดงเจตสิกบางประเภทที่ทำให้จิตมีความผิดแปลก คือ มีความแตกต่างกัน.

พึงทราบว่า ในธรรมทั้งหลายมีวิรติเป็นต้นนั้น วิรติเป็นตัวทำกามาวจร-กุศลจิตให้มีความผิดแปลกไปจากกามาวจรวิบากจิตและกามาวจรกิริยาจิต ส่วนอัปปมัญญา เป็นตัวทำกามาวจรกุศลจิตและกามาวจรกิริยาจิต ให้มีความผิดแปลกไปจากกามาวจรวิบากจิต.

คำว่า **ในอนุตตรจิต มีฌานธรรมทั้งหลาย ทำให้ผิดแปลกกัน** คือในอนุตตรจิตมีฌานธรรมคือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และอุเบกขาทำให้ผิดแปลกกัน โดยเกี่ยวกับบางดวงมีวิตกมีวิจาร บางดวงไม่มีวิตก มีแต่วิจาร บางดวงไม่มีทั้งวิตกทั้งวิจาร บางดวงมีปีติ บางดวงไม่มีปีติ บางดวงสหรคตด้วยสุข บางดวงสหรคตด้วยอุเบกขา.

ใน **มัชฌิมจิต** (จิตอย่างกลาง) คือในมหัคคตจิต มีฌานธรรมและอัปป-มัญญาทำให้ผิดแปลกกัน เกี่ยวกับบางดวงมีวิตกวิจาร บางดวงไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร เป็นต้น และเกี่ยวกับบางดวงมีกรุณา บางดวงมีมุทิตา บางดวงไม่มีทั้ง ๒ อย่างนั้น ตามทำนองดังได้กล่าวแล้วในอนุตตรจิตนั้น.

ใน **ปริตตจิต** (จิตที่มีอานุภาพน้อย) คือ ในกามาวจรจิต มีวิรติ ญาณ ปีติ และอัปปมัญญา ทำให้ผิดแปลกกัน เกี่ยวกับวิรติมีได้เฉพาะในกุศลจิต ญาณมีได้เฉพาะในดวงที่เป็นญาณสัมปยุต ปีติมีได้เฉพาะในดวงที่สหรคตด้วยโสมนัสและอัปปมัญญามีได้เฉพาะในกุศลจิตและกิริยาจิต ฉะนี้ แล.

สังคหนัยในอกุศลจิต

ส่วน ในอกุศลจิตทั้งหลาย พึงทราบว่า เจตสิกทั้งหลาย แม้ถูกประกอบไว้ในอกุศลจิตตุปบาท ๑๒ ดวง แต่ละดวง ก็เป็นอันสงเคราะห์เกี่ยวกับการนับจำนวนได้โดย ๗ ประการเท่านั้น อย่างนี้ คือ –

๑. ธรรม ๑๗ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ พร้อมด้วยโลภะและทิฏฐิ ก็รวมเป็น ๑๙ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑. ธรรมทั้งหลาย อย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ พร้อมด้วยโลภะและมานะ ก็เป็น ๑๙ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๒.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ ที่เว้นปีติ พร้อมด้วยโลภะและทิฏฐิ ก็เป็น ๑๘ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ พร้อมด้วยโลภะและมานะ ก็เป็น ๑๘ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๔.

๓. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เว้นปีติ พร้อมด้วยเจตสิก ๔ อย่าง คือ โทสะ ๑ อิสสา ๑ มัจฉริยะ ๑ กุกกุจจะ ๑ ก็เป็น ๒๐ ถึงการสงเคราะห์เข้าในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕ อันสัมปยุตกับปฏิฆะ. ในจิตที่สัมปยุตกับปฏิฆะนี้ พึงประกอบอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะไว้เป็นแต่ละอย่างเท่านั้น

๔, ๕, ๖. พึงประกอบธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ เข้าในสสังขาริกจิตทั้ง ๕ ดวง ทำให้แปลกไปด้วยถีนะและมิทธะ

๗. ส่วนว่า ธรรม ๑๕ คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๑ เว้นฉันทะและปีติ และอกุศลสาธารณเจตสิก ๔ ย่อมประกอบร่วมกันกับโมหมูลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ. อนึ่ง ธรรม ๑๕ อย่าง อย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ ที่เว้นอธิโมกข์, เป็นไปพร้อมกับวิจิกิจฉา ย่อมพบได้ในโมหมูลจิต ที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉา ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

สังคหนัยในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ นับเป็นประการแรกประการเดียวกัน ก็โดยเกี่ยวกับมีจำนวนเจตสิกเท่ากัน แม้ที่นับเป็นประการที่ ๒ ก็อย่างนี้แหละ. ส่วนที่นับเป็นประการที่ ๓ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นจำนวนเจตสิกหมวดหนึ่ง

ต่างหาก ประการที่ ๔, ๕, ๖ ก็เหมือนอย่างประการที่ ๑, ๒, ๓ ที่กล่าวแล้วนั่นเทียว เพียงแต่จิตเหล่านี้ เมื่อเป็นสสังขาริก ก็มีจำนวนเจตสิกเพิ่มขึ้นด้วยถีนะและมิทธะ, ประการที่ ๗ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะโมหมูลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ มีจำนวนเจตสิกเท่ากัน.

ในประการที่ ๑ คำว่า **อสังขาริกจิตดวงที่ ๑** คือ ในอสังขาริกจิตดวงที่สหรคตด้วยโสมนัสเวทนา สัมปยุตกับทิฏฐิ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวแล้วนั้น** คือ ธรรมทั้งหลาย ๑๗ อย่าง อย่างที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ.

คำว่า **ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๒** คือ ในอสังขาริกจิตดวงที่สหรคตด้วยโสมนัสเวทนาวิปปยุตจากทิฏฐิ.

ในประการที่ ๒ คำว่า **ธรรมทั้งหลาย อย่างที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ** ได้แก่ ธรรม ๑๗ อย่าง อย่างที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ.

คำว่า **ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓** คือ ในอสังขาริกจิตดวงที่สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนาสัมปยุตกับทิฏฐิ.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น** (อีกครั้งหนึ่ง) คือ ธรรม ๑๗ อย่าง ที่มีการเว้นปีติแล้วเหลือ ๑๖ อย่าง อย่างที่กล่าวนั้นนั่นแหละ.

คำว่า **ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๔** คือ ในอสังขาริกจิตดวงที่สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนาวิปปยุตจากทิฏฐิ.

ในประการที่ ๓ คำว่า **ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ** คือ ธรรม ๑๖ อย่าง เหล่านั้นนั่นแหละ.

ในประการที่ ๔, ๕, ๖ พึงประกอบธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวแล้วในประการที่ ๑, ๒, ๓ ตามลำดับ เหล่านั้นนั่นแหละ ให้ผิดแปลกไปด้วยการเพิ่มถีนะและมิทธะ

ในประการที่ ๗ เป็นการกล่าวถึงธรรมที่เป็นไปในโมหมูลจิต ๒ ดวง แต่ละดวงมีจำนวน ๑๕ อย่างเท่ากัน มีความต่างกันก็เพียงนี้เท่านั้น คือดวงหนึ่งมีอธิโมกข์ อีกดวงหนึ่งไม่มีอธิโมกข์ แต่เพิ่มวิจิกิจฉาเข้าไปแทน เพราะว่าอธิโมกข์ย่อมไม่เกิดในจิตที่มีวิจิกิจฉา ซึ่งมีความเป็นไปโดย ๒ อาการ เกี่ยวกับว่า ตัดสินใจไม่ได้ว่าจะถือเอาอย่างนี้ หรือจะถือเอาอย่างอื่น

คาถาประมวลสังคหะนัยในอกุศลจิต

เอกูนวีสฏฺฐารส วีเสกวีส วีสติ
พาวีส ปณฺณรสาติ สตฺตธากุสเล ฐิตา
สาธารณา จ จตฺตาโร สมานา จ ทสาปเร
จุทฺทเสเต ปวุจฺจนฺติ สพฺพา กุสลโยคิโน

แปลว่า - ธรรมทั้งหลายตั้งอยู่ในอกุศลจิตโดย ๗ ประการ คือ ธรรม ๑๙ ธรรม ๑๘ ธรรม ๒๐ ธรรม ๒๑ ธรรม ๒๐ ธรรม ๒๒ ธรรม ๑๕

ธรรม ๑๔ เหล่านี้ คือ ธรรมที่เป็นสาธารณะ ๔ และที่เป็นอัญญสมานาอีก ๑๐ เรียกว่า "สัพพากุสลโยคี" (ประกอบในอกุศลจิตทุกดวง)

คำอธิบาย

ประกอบความในคาถาแรกที่ว่า **เอกูนวีสฏฺฐารส ฯเปฯ สตฺตธากุสเล ฐิตา** ได้อย่างนี้ ว่า –

ธรรมทั้งหลายตั้งอยู่ในอกุศลจิต โดย ๗ ประการ อย่างนี้คือ

๑. ธรรม ๑๙ ตั้งอยู่ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๑ และอสังขาริกจิตดวงที่ ๒
๒. ธรรม ๑๘ ตั้งอยู่ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๓ และอสังขาริกจิตดวงที่ ๔
๓. ธรรม ๒๐ ตั้งอยู่ในอสังขาริกจิตดวงที่ ๕
๔. ธรรม ๒๑ ตั้งอยู่ในสสังขาริกจิตดวงที่ ๑ และสสังขาริกจิตดวงที่ ๒
๕. ธรรม ๒๐ ตั้งอยู่ในสสังขาริกจิตดวงที่ ๓ และสสังขาริกจิตดวงที่ ๔
๖. ธรรม ๒๒ ตั้งอยู่ในสสังขาริกจิตดวงที่ ๕
๗. ธรรม ๑๕ ตั้งอยู่ในโมหมูลจิต ๒ ดวง

ดังนี้.

สังคหนัยในอเหตุกจิต

ส่วนในอเหตุกจิตทั้งหลาย พึงทราบว่า ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง มีการสงเคราะห์เกี่ยวกับการนับจำนวน โดย ๔ ประการ แม้โดยประการทั้งปวง อย่างนี้ คือ –

๑. ลำดับแรก ธรรมทั้งหลายคืออัญญสมานาเจตสิก ๑๒ เว้นฉันทะ ถึงการสงเคราะห์เข้าในหสนจิต.

๒. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นฉันทะและปีติ ถึงการสงเคราะห์เข้าในโวฏฐัพพนจิต, ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นฉันทะและวิริยะ ถึงการสงเคราะห์เข้าในสุขสันตีรณจิต.

๓. ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น ที่เว้นฉันทะ ปีติ และวิริยะ ถึงการสงเคราะห์เข้าในมโนธาตุ ๓ และในอเหตุกปฏิสนธิทั้งคู่

๔. ธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ที่เว้นปกิณณกเจตสิก สงเคราะห์เข้าในทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง ฉะนี้ แล.

คำอธิบาย

ในประการแรก คำว่า **เว้นฉันทะ** คือ อัญญสมานา ๑๓ เว้นฉันทะเสีย ก็เหลือ ๑๒.

คำว่า **ในหสนจิต** คือ ในหสิตุปปาทจิต

ในประการที่ ๒ คำว่า **ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น** คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ เหล่านั้นนั่นแหละ เว้นฉันทะและปีติเสีย ก็เหลือ ๑๑

คำว่า **ในโวฏฐัพพนจิต** คือ ในมโนทวาราวัชชนจิต.

คำว่า **ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น** (อีกครั้งหนึ่ง) คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ เหล่านั้นนั่นแหละ เว้นฉันทะและวิริยะเสีย ก็เหลือ ๑๑ อย่าง ถึงการสงเคราะห์เข้าในสุขสันตีรณจิต

ในประการที่ ๓ คำว่า **ธรรมทั้งหลายอย่างที่กล่าวนั้น** คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ เหล่านั้นนั่นแหละ เว้นฉันทะ ปีติ และวิริยะ ก็เหลือ ๑๐ ถึงการสงเคราะห์เข้าในมโนธาตุ ๓ เป็นต้น

คำว่า **มโนธาตุ ๓** ได้แก่ ปัญจทวาราวัชชนะ ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๒ ซึ่งได้ชื่อว่า "มโนธาตุ" ก็เพราะเป็นธาตุที่สักว่ารู้อารมณ์ด้วยกิจที่นิดหน่อยของตนได้เท่านั้น ไม่ประกอบด้วยกิจที่รู้วิเศษยิ่งกว่านี้ เหมือนอย่างมโนวิญญาณธาตุทั้งหลาย.

คำว่า **ในอเหตุกปฏิสนธิทั้งคู่** คือ ในอุเบกขาสันตีรณจิตทั้ง ๒

ในประการที่ ๔ คำว่า **ที่เว้นปกิณณกเจตสิก** คือ อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ เว้นปกิณณกเจตสิก ๖ ไป ก็เหลือสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ เท่านั้น ย่อมเป็นอันสงเคราะห์เข้าได้ในวิญญาณ ๕ ทั้ง ๒ ฝ่าย รวม ๑๐ ดวง

คาถาประมวลสังคหนัยในอเหตุกจิต

ทฺวาทเสกาทส ทส **สตฺต จาติ จตุพฺพิโธ**
อฏฺฐารสาเหตุเกสุ **จิตฺตุปฺปาเทสุ สงฺคโห**
อเหตุเกสุ สพฺพตฺถ **สตฺต เสสา ยถารหํ**
อิติ วิตฺถารโต วุตฺตา **เตตฺตึสวิธสงฺคหา**

แปลว่า - ในจิตตุปบาทที่เป็นอเหตุกะ ๑๘ ดวง มีการสงเคราะห์ ๔ ประการ อย่างนี้ คือ ธรรม ๑๒, ธรรม ๑๑, ธรรม ๑๐, และธรรม ๗ ธรรม ๗ ที่เหลือสงเคราะห์เข้าในอเหตุกจิตทุกดวง เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวสังคหนัย ๓๓ ประการโดยพิสดารแล้ว ตามสมควร ตามประการดังกล่าวมานี้

คำอธิบาย

ประกอบความได้ว่า ในจิตตุปบาทที่เป็นอเหตุกะ ๑๘ ดวง มีการสงเคราะห์ ๔ ประการ อย่างนี้ คือ –

๑. ธรรม ๑๒ ย่อมมีในหสนจิต.

๒. ธรรม ๑๑ ย่อมมีในโวฏฐัพพนจิต และในสุขสันตีรณจิต

๓. ธรรม ๑๐ ย่อมมีในจิต ๕ ดวง คือ มโนธาตุ ๓ และอเหตุกปฏิสนธิทั้งคู่

๔. ธรรม ๗ ย่อมมีในวิญญาณ ๕ สองฝ่าย รวม ๑๐ ดวง

คำว่า **ธรรม ๗ ที่เหลือ** คือ ธรรม ๗ ที่เป็นสาธารณะแก่จิตทุกดวงที่เหลือจากธรรมที่เป็นปกิณณกะ ๖ ดวง

คำว่า **สังคหนัย ๓๓ ประการ** ได้แก่ สังคหนัย ๓๓ ประการ อย่างนี้ คือ –

- ในอนุตตรจิตมี ๕ ประการ
- ในมหัคคตจิตมี ๕ ประการเหมือนกัน

- ในกามาวจรโสภณจิตมี ๑๒ ประการ
- ในอกุศลจิตมี ๗ ประการ
- ในอเหตุกจิตมี ๔ ประการ

ดังนี้.

คาถากล่าวการแตกจำนวนเจตสิกอย่างพิสดาร

อิตฺถํ จิตฺตาวิยุตฺตานํ สมฺปโยคญฺจ สงฺคหํ
ญตฺวา เภทํ ยถาโยคํ จิตฺเตน สมมุทฺทิเส

แปลว่า - บัณฑิต ครั้นทราบสัมปโยคะและสังคหะแห่งเจตสิกที่ไม่แยกกันกับจิตอย่างนี้แล้ว ก็พึงแสดงการแตกไปเท่ากันกับจิต ตามสมควรแก่การประกอบได้

คำอธิบาย

บัณฑิต ครั้นทราบสัมปโยคะที่กล่าวไว้เกี่ยวกับการกำหนดจิต และสังคหะที่กล่าวไว้เกี่ยวกับการกำหนดกองเจตสิก แห่งเจตสิกที่ไม่แยกกันกับจิต อย่างนี้แล้ว คือ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ก็พึงแสดงการแตกไปเท่ากันกับจิต ตามสมควรเท่าที่ประกอบได้ เช่นว่า *"ก่อนอื่น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ อย่าง แต่ละอย่างยังแตกเป็น ๘๙ อย่าง เพราะมีความเกิดขึ้นในจิต ๘๙ ดวง, ในบรรดาปกิณณกเจตสิกทั้งหลาย วิตกตัวเดียว แตกได้เป็น ๕๕ อย่าง เพราะมีความเกิดขึ้นในจิต ๕๕ ดวง"* ดังนี้ เป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า เจตสิกสังคหวิภาค
จบแล้วโดยประการฉะนี้.

ดัชนี

ก

กถาสัมมาวาจา ๗๒
กเถตุกัมยตาปุจฉา ๕
กรรมสัทธา ๕๒
กรุณา ๗๙-๘๐
กัตตุกัมยตาฉันทะ ๒๕
กัมมัญญตาเจตสิก ๖๙
กัมมัญญะ ๖๙
กัมมัสสกตาสัทธา ๕๓
กามฉันทะ ๓๑
กามาวจรกิริยาจิต ๑๐๕-๑๐๖
กามาวจรกุศลจิต ๑๐๔-๑๐๕
กามาวจรจิต ๑
กามาวจรวิบากจิต ๑๐๕-๑๐๖
กามาวจรโสภณจิต,
สังคหนัย ๑๐๓-๑๐๗
กายกัมมัญญตา ๖๙
กายปัสสัทธิ ๖๖
กายปาคุญญตา ๗๐
กายลหุตา ๖๖-๖๘
กายสังขาร ๒๐
กายุชุกตา ๗๐
กุกกตะ ๔๑
กุกกุจจะ, ๔๑-๔๓
สัมปโยคนัย ๘๙, ๙๑
กุลมัจฉริยะ ๓๙-๔๐

ข

ขณิกาปีติ ๒๓
ขุททกาปีติ ๒๓

ค

ความตระหนี่ ๕ อย่าง ๓๙
คำถาม ๕ อย่าง ๕

จ

จตุตถฌาน,
สังคหนัย ๑๐๑-๑๐๓
จิตตกัมมัญญตา ๖๙
จิตตชรูป ๗๑
จิตตปัสสัทธิ ๖๖
จิตตปาคุญญตา ๗๐
จิตตลหุตา ๖๖-๖๘
จิตตุชุกตา ๗๐
จิตตุปบาท ๘๕-๘๖-๘๘
จิตสังขาร ๒๐
เจตนา ๑๐, ๑๙
เจตนาสัมมากัมมันตะ ๗๔
เจตนาสัมมาวาจา ๗๒
เจตนาสัมมาอาชีวะ ๗๕
เจตสิก,

กุหนา ๗๖
เจตสิก,
การแตกจำนวน
อย่างพิสดาร ๑๑๓
ในจตุโวการภูมิ ๔
ในปัญจโวการภูมิ ๔
ลักษณะ ๔ อย่าง ๑-๕
โสภณเจตสิก ๕๐-๘๕
อกุศลเจตสิก ๒๗-๔๙
อัญญสมานาเจตสิก ๕-๒๗
เจติยังคณวัตร ๗๓

ฉ

ฉฬังคุเบกขา ๖๕
ฉันทเจตสิก ๒๕-๒๖
ฉันทะ, ๒๔-๒๕
๓ อย่าง ๒๕
สัมปโยคนัย ๘๖, ๘๘

ช

ชวนปฏิปาทกมนสิการ ๑๔-๑๖
ชีวิตินทรีย์ ๑๒-๑๓

ฌ

ฌานุเบกขา ๖๕

ญ

ญาณ ๘๔, ๑๐๔
๓ หมวด ๔
ตถาคตโพธิสัทธา ๕๓
ตัณหา ๒๕, ๓๑
ตัณหาฉันทะ ๒๕
ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก, ๖๔-๖๖
อุเบกขา ๘๑
ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ๖๕

ถ

ถีนะ, ๔๔-๔๕
ต่างกับมิทธะ ๔๔-๔๕
ถีนะและมิทธะ, ๔๔, ๖๗, ๙๙
สัมปโยคนัย ๘๙, ๙๑

ท

ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา ๕
ทิฏฐิ, ๓๑-๓๒, ๖๘
มิจฉาทิฏฐิ ๓๑
สักกายทิฏฐิ ๓๒
สัมปโยคนัย ๘๙-๙๐
สัมมาทิฏฐิ ๓๑
ทุติยฌาน,
สังคหนัย ๑๐๑-๑๐๓
โทสมูล ๓๗
โทสะ, ๓๗
สัมปโยคนัย ๘๙-๙๐

ธ

ธรรม,
ประกอบประจำ ๙๘-๙๙
ประกอบไม่ประจำ ๙๘-๙๙

ต

ตติยฌาน,
สังคหนัย ๑๐๑-๑๐๓

น

นิกันติ ๓๑
นิปเปสิกตา ๗๖
นิวาตะ ๖๘
เนมิตติกตา ๗๖

ป

ปกิณณกเจตสิก, ๕, ๒๖
สัมปโยคนัย ๘๖, ๘๘
ปฐมฌานจิต,
สังคหนัย ๑๐๑,๑๐๓
ปสาทสัทธา ๕๒
ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑๔
ปัญจมฌาน,
สังคหนัย ๑๐๑-๑๐๓
ปัญญา, ๘๒-๘๔
ต่างกับวิญญาณ ๘๒-๘๔
ต่างกับสัญญา ๘๒-๘๔
สัมปโยคนัย ๙๒, ๙๘
เหตุเจริญแห่งปัญญา ๘๔
ปัญญินทรีย์ ๘๒
ปัญญินทรีย์เจตสิก ๕๐
ปัสสัทธิ ๖๖
ปัสสัทธิเจตสิก ๖๖-๗๑
ประกอบไม่แยกกัน ๙๘-๙๙
ประกอบแยกกัน ๙๘-๙๙
ธรรมมัจฉริยะ ๓๙, ๔๑

ผ

ผรณาปีติ ๒๓-๒๔
ผัสสะ ๕-๗

พ

พยาบาท ๓๗
พยาปาทนิวรณ์ ๓๗
พรหมวิหารุเบกขา ๖๕
โพชฌังคุเบกขา ๖๕
โพธิยังคณวัตร ๗๓

ม

มนสิการ ๓, ๑๔
ชวนปฏิปาทกมนสิการ ๑๔
วีถิปฏิปาทกมนสิการ ๑๔
อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ ๑๔
มนสิการ ๑๔-๑๗, ๑๙
มโนทวาราวัชชนจิต ๑๕
มหัคคตจิต,
สังคหนัย ๙๘, ๑๐๒-
๑๐๓, ๑๐๗
มัจฉริยสังโยชน์ ๓๙
มัจฉริยะ, ๓๘-๔๑
สัมปโยคนัย ๘๙, ๙๑

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๖๖
ปาคุญญตาเจตสิก ๗๐
ปาคุญญะ ๗๐
ปาริสุทธุเบกขา ๖๖
ปีติ, ๒๒-๒๔
๕ อย่าง ๒๓
สัมปโยคนัย ๘๖, ๘๗
มิจฉามานะ ๓๔
มิทธะ, ๔๔-๔๖
ต่างกับถีนะ ๔๔-๔๕
มุตตจาคะ ๖๓
มุทิตา, ๘๐
ปฏิปักษ์ต่ออิสสา ๓๘
โมหะ, ๒๗-๒๙
สัมปโยคนัย ๘๙

ย

ยถาพลสัมมากัมมันตะ ๗๓
โยนิโสมนสิการ ๑๖

ร

ราคะ ๕๓
ริษยา ดูอิสสา
รูปาวจรจิต ๑

ล

ลปนา ๗๖
มานะ, ๓๒-๓๓, ๖๘
มานะ ๗ ๓๗
มานะ ๙ ๓๔-๓๗
สัมปโยคนัย ๘๙-๙๐
มานาติมานะ ๓๓
มายาและสาไถย ๗๐
มิจฉาทิฏฐิ ๓๑

ว

วจีสังขาร ๒๐
วรรณมัจฉริยะ ๓๙-๔๐
วัตร ๗๓-๗๔
วิจาร, ๑๙-๒๐
ต่างกับวิตก ๑๙
สัมปโยคนัย ๘๖-๘๗
วิจิกิจฉา, ๔๖
ในฐานะ ๘ ๔๗-๔๙
สัมปโยคนัย ๘๙-๙๑
วิชชา ๕๖, ๘๔
วิญญาณ,
ต่างกับปัญญา ๘๒-๘๔
วิตก, ๑๗-๒๐
ต่างกับเจตนาและมนสิการ ๑๘-๑๙
ต่างกับวิจาร ๑๙
สัมปโยคนัย ๘๖-๘๗
วิปัสสนูปกิเลส ๒๐-๒๑, ๓๑
วิปากสัทธา ๕๓
วิมติเฉทนาปุจฉา ๕
วิมุตติ ๕๖

ลักษณะ ๒, ๒
ปัจจัตตลักษณะ ๒
สาธารณลักษณะ ๒
ลาภมัจฉริยะ ๓๙-๔๐
ลาเภน ลาภัง นิชิคิงสนตา ๗๖
โลกุตตรจิต, ๒
สังคหนัย ๑๐๐-๑๐๒
โลภะ, ๓๐
สัมปโยคนัย ๘๙
วิรติสัมมาวาจา ๗๒
วิรติสัมมาอาชีวะ ๗๕
วิรมิตัพพวัตถุ ๗๘, ๙๔
วิริยฉันทะ ๒๕
วิริยสัมมาอาชีวะ ๗๕
วิริยะ, ๒๑-๒๒
สัมปโยคนัย ๘๖-๘๗
วิหิงสา ๘๐
วีถิปฏิปาทกมนสิการ ๑๔
เวทนา ๗-๘
เวรมณี ดูวิรติ, ๗๓
โวฏฐัพพนจิต ๒๑

ศ

ศรัทธา ดูสัทธา

ส

สติ ๕๕-๕๘
สติปัฏฐาน ๕๘
สมาทานวิรติ ๗๗
วิรติ, ๗๑-๗๖, ๗๘
ในโลกิยจิต ๙๓
ในโลกุตตรจิต ๙๓
สัมมากัมมันตะ ๙๔
สัมมาวาจา ๙๔
สัมมาอาชีวะ ๙๔
วิรติเจตสิก, ๕๐,๗๑, ๗๖
สัมปโยคนัย ๙๒-๙๓
วิรติสัมมากัมมันตะ ๗๔
มหัคคตจิต ๑๐๗
มัชฌิมจิต ๑๐๗
อนุตตรจิต ๑๐๗
สัญญา, ๘-๙
ต่างกับปัญญา ๘๒-๘๔
สัทธา, ๕๐, ๕๓-๕๔
โดยฐานะ ๓ ๕๕
โดยตัวบุคคล ๕๑-๕๒
โดยวัตถุ ๕๒-๕๓
ต่างกับราคะ ๕๓
สัทธาพละ ๕๕
สัทธินทรีย์ ๕๕
สัพพจิตตสาธารณเจตสิก, ๕, ๑๗
เจตนา ๑๐
ชีวิตินทรีย์ ๑๒-๑๓
ผัสสะ ๕-๗
มนสิการ ๑๔-๑๗
เวทนา ๗-๘
สัญญา ๘-๙

สมาธิ ๑๒
สมุจเฉทวิรติ ๗๘
สักกายทิฏฐิ ๓๒
สังขตธรรม ๑๐
สังขาร ๑๐
สังขารขันธ์ ๑๐
สังคหนัย, ๑๐๐-๑๑๓
กามาวจรกิริยาจิต ๑๐๕-๑๐๖
กามาวจรกุศลจิต ๑๐๔-๑๐๕
กามาวจรวิบากจิต ๑๐๕-๑๐๖
ปริตตจิต ๑๐๗
สัมมาวาจา ๔ ๗๓
สัมมาวาจา ๗๑-๗๒
สัมมาอาชีวะ ๗๔-๗๕
โสภณเจตสิก ๒๕, ๕๐-๘๕
สังคหนัย ๑๐๖-๑๐๘
สัมปโยคนัย โดย ๔ อาการ ๙๗-๙๘
สัมปโยคนัย ๙๒-๙๕
โสภณสาธารณเจตสิก ๕๐, ๗๑
โสรัจจะ ๖๘
โสวจัสสตา ๖๘

ห

หิริ, ๕๘-๖๒
ต่างกับโอตตัปปะ ๕๙-๖๑
หิริและโอตตัปปะ,
ต่างกับวิรติ ๗๘
สัมปโยคนัย ๘๖
เอกัคคตา ๑๑-๑๒
สัพพากุสลสาธารณะ ๘๙-๙๐
สัมปโยคนัย, ๘๕
ปกิณณกเจตสิก ๘๖, ๘๘
สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๘๖
อัญญสมานาเจตสิก ๘๖
สัมปัตตวิรติ ๗๖-๗๗
สัมมากัมมันตะ ๗๓-๗๔
สัมมาทิฏฐิ ๓๑, ๘๔
สัมมาวาจา ๓ ๗๒
อธิคมนสัทธา ๕๒
อธิมานะ ๓๓
อธิโมกข์, ๒๐-๒๑
ศรัทธา ๒๑
สัมปโยคนัย ๘๖-๘๗
อธิโมกขเจตสิก ๒๐-๒๑
ต่างกับโวฏฐัพพนจิต ๒๑
อนภิชฌา ๖๓
อนุมติปุจฉา ๕
อเนสนา ๕ ๗๖
อโนตตัปปะ, ๒๙
สัมปโยคนัย ๘๙
อปิลาปน ๕๗
อภิชฌา ๓๑
อโมหะ ๘๔
อรูปาวจรจิต ๒
อโลภมูล ๖๓

อ

อกุศลจิต,
สังคหนัย ๑๐๘-๑๑๐
อกุศลเจตสิก ๑๔ ๒๗-๔๙
อกุศลเจตสิก,
สัมปโยคนัย ๘๙, ๙๑-๙๒
อติมานะ ๓๓
อทิฏฐโชตนาปุจฉา ๕
อโทสเจตสิก
เมตตา ๘๑
อโทสมูล ๖๔
อโทสะ, ๖๓
เมตตา ๖๔
อัปปมัญญาเจตสิก, ๕๐- ๙๕
สัมปโยคนัย ๙๒, ๙๕-๙๘
อัพยาบาท ๖๔
อัสมิมานะ ๓๔
อาคมนสัทธา ๕๒
อาจริยวัตร ๗๓
อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ ๑๔
อาวาสมัจฉริยะ ๓๙
อิสสา, ๓๗-๓๘, ๘๐
สัมปโยคนัย ๘๙-๙๐
อิสสาสังโยชน์ ๓๘
อโลภะ ๖๒-๖๓
อวิชชา ๒๘
อหิริกะ, ๒๙
สัมปโยคนัย ๘๙
อเหตุกจิต,
สังคหนัย ๑๑๐-๑๑๓
อัญญสมานาเจตสิก, ๕-๒๗
ปกิณณกเจตสิก ๕
สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๕
อัญญสมานาเจตสิก,
สัมปโยคนัย ๘๖
อัปปมัญญา, ๗๙-๘๑
อัปปมัญญา ๒ ๗๙, ๘๑
อุชุกตาเจตสิก ๗๐-๗๑
อุทธัจจะ, ๓๐
สัมปโยคนัย ๘๙
อุปัชฌายวัตร ๗๓
อุพเพงคาปีติ ๒๓
เอกัคคตา ๑๑-๑๒
โอกกันติกาปีติ ๒๓
โอกัปปนสัทธา ๕๒
โอตตัปปะ ๕๘-๖๒
โอมานะ ๓๓

รายนามผู้บริจาคพิมพ์หนังสืออภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒ (ครั้งที่ ๒)

		บาท
๑.	คุณกนกรัตน์ ศิริพานิชกร	๑,๐๐๐
๒.	คุณกรรณิการ์ นลราชสุวัจน์	๑,๐๐๐
๓.	คุณกรรณิการ์ ศีตะจิตต์	๕๐๐
๔.	คุณยายเง็กเอี๊ยะ แซ่เอี๊ยบ	๒๐๐
๕.	คุณจริยา อติชาตการ	๕๐๐
๖.	รศ.จิตรพี ชวาลาวัณย์ อุทิศแด่คุณพี่สุรนันท์ หัทยางค์สินี	๒๕๐
๗.	รศ.จิตรพี – ผศ. สมศักดิ์ ชวาลาวัณย์	๒๕๐
๘.	คุณจิระพร ศรีตระกูล	๓๐๐
๙.	คุณจุไรรัตน์ พันธุมโพธิ	๕๐๐
๑๐.	คุณเจียมจิต ขวัญแก้ว	๑๐๐
๑๑.	ภก.พ.ต.ท.เฉลิม ศิธรกุล	๒๐๐
๑๒.	คุณชัยณรงค์ – คุณพูนสิน วิทยาวงศรุจิ	๑,๐๐๐
๑๓.	คุณญาณิน หุนาปเทศ	๓๐๐
๑๔.	คุณทักษิณา รัตนกิจตระกูล	๒๐๐
๑๕.	คุณธนภัทร รักประดิษฐ์	๑๐๐
๑๖.	คุณธนโรจน์-คุณอุริสรา จิรานุวัฒน์	๕๐๐
๑๗.	คุณพ่อธีระ – คุณแม่ลัดดา	๒๐๐
๑๘.	คุณนงนุช โชติกเสถียร	๑,๐๐๐
๑๙.	คุณนภดล จัตตารีส์	๓๐๐
๒๐.	พ.ต.อ.(พิเศษ)หญิงนิลุบล นิยมานนท์	๕๐๐
๒๑.	คุณนิสา เคาวางกูร	๒๐๐
๒๒.	คุณนุช พรหมโยธิน	๕๐๐
๒๓.	คุณนุสรา ลีวรรณนภาใส	๒๐๐
๒๔.	คุณบำรุง – คุณนงเยาว์ ทวีวัฒนสาร	๕๐๐
๒๕.	คุณบุญรักษ์ นาครัตน์	๓๐๐
๒๖.	คุณบุญศรี สุธีสร	๕๐๐
๒๗.	คุณบุญเรือง พรมบวช	๑๐๐
๒๘.	คุณบุญอำนวย รัตนธาดา	๓๐๐
๒๙.	คุณบุปผา นาคประดา	๓๐๐
๓๐.	คุณบุษกร สิงคาลวณิช	๒,๐๐๐
๓๑.	รศ.ประภาภัทร นิยม	๑,๐๐๐
๓๒.	คุณปลิดา หุนาปเทศ	๒๐๐
๓๓.	ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม ๑	๕๐๐

๓๔.	พ.อ.หญิงพินิตา จรูญรัตน์	๑,๐๐๐
๓๕.	คุณพิมพ์ศจี ทิรานนท์	๓๐๐
๓๖.	คุณพิมพิมล งั่นบุญศรี	๓๐๐
๓๗.	คุณมณีรัตน์ ภาณุภัค และครอบครัว	๑,๐๐๐
๓๘.	คุณพ่อมุ่งฉง แซ่กวง	๑๐๐
๓๙.	คุณเยาวภา พลรบนภา	๓๐๐
๔๐.	คุณระวิวัลย์ ตันธนะศิริเดช	๙๐๐
๔๑.	คุณวรณัน ทองหล่อ	๒๐๐
๔๒.	คุณวนิดา โฆษิตอริยวงศ์, คุณสุปริญ ยิ้มน้อย	๘๐๐
๔๓.	คุณวราณี วงศ์วิเศษ	๒,๐๐๐
๔๔.	คุณวิลา วิทย์ประเสริฐกุล	๑,๐๐๐
๔๕.	คุณศิริกุล สิงห์สินธุ์	๕๐๐
๔๖.	คุณศิษฏิวัชร์ - คุณสุรีย์ ตาบทิพย์วรรณ	๒,๐๐๐
๔๗.	คุณสมชัย - คุณยุพิน และ นายรักพงศ์ ภักดี	๔,๒๐๐
๔๘.	คุณสมศักดิ์ ลีลาธนากุล	๒๐๐
๔๙.	คุณสมหมาย ชัยวงศา	๒๐๐
๕๐.	คุณสิรีพักตร์ โพธิ์สกุล	๑๐๐
๕๑.	คุณสุนีย์ ธุระงาน	๒๐๐
๕๒.	คุณสุภา ฐิติยสุข	๑๐๐
๕๓.	คุณสุวรรณา ศิวรักษ์ และครอบครัว	๑,๐๐๐
๕๔.	คุณอนันต์ – คุณทิภาพรรณ นิตยะ	๒,๐๐๐
๕๕.	คุณอลงกฎ ชุตินันท์	๕,๐๐๐
๕๖.	คุณอัจฉรา ธรรมเถกิงกิจ	๑,๐๐๐
๕๗.	คุณอัญชิษฐา ผ่องใส	๕๐๐
๕๘.	คุณอารยา วัฒนกิจ	๑๐๐
๕๙.	คุณอุบล จำรูญรัตน์	๕๐๐
รวมเงินบริจาคครั้งนี้		๔๑,๐๐๐ บาท
ค่าพิมพ์หนังสือ "อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒" ครั้งที่ ๒ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม		๘๒,๙๒๕ บาท
ใช้เงินที่เหลือจากการพิมพ์หนังสืออภิธัม ฯ คราวก่อน ๆ สมทบ		๔๑,๙๒๕ บาท

หมายเหตุ ใคร่ขออภัยหากมีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในการพิมพ์รายนามผู้บริจาคบางท่าน

ขออนุโมทนา

กองทุนธรรมนิธิ

มิถุนายน ๒๕๕๑